

6

TERÜLETI KUTATÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet

Elmélet - Módszer - Gyakorlat

26.

T E R Ü L E T I K U T A T Á S O K

6.

Szerkesztette:

Berényi István

Budapest

1983

Szerkesztő Bizottság:

BARTA GYÖRGYI

BERÉNYI ISTVÁN

ENYEDI GYÖRGY

SIKOS T. TAMÁS

E szám munkatársai: Barta Györgyi /MTA FKI/, Bassa László /MTA FKI/, Berényi István /MTA FKI/, Böhm Antal /MSzMP Társadalomtudományi Intézete/, Csatári Bálint /MTA FKI településkutató csoport, Kecskemét/, Cséfalvay Zoltán /PMK, Szentendre/, Daróczi Eta /MTA FKI/, Enyedi György /MTA FKI/, Hermann István /Pápa/

I S S N 0139 - 2875 Elmélet - Módszer - Gyakorlat

I S S N 0139 - 2883 Területi Kutatások

T A R T A L O M

oldal

Előszó /Berényi István/	1
KUTATÁSI EREDMÉNYEK	3
Dr. Böhm Antal: Ruralszociológiai kérdőjelek	5
Dr. Berényi István: Az urbanizáció és a hátrányos helyzetű települések társadalmának átalakulása Királyhegyes példáján	16
Dr. Csatári Bálint: A berettyóújfalui járás aktiv keresőiről készült életkörülmény-vizsgálatok néhány tanulsága	31
Dr. Kéri András: Társadalomföldrajzi szempontu vizsgálatok Egerben /A lakófunkciók elemzése - a kutatás első lépésének ismertetése/	39
Hermann István: Háztáji gazdálkodás Gyarmaton /Veszprém megye/	51
Kocsis Károly: A Vajdaság nemzetiségi képének száz éve /1881-1981/	60
FÓRUM	77
Dr. Tóth József - Dr. Csatári Bálint: Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata	78
Lambert van der Laan - Andries Piersma: Az emberkép: jellegzetes határárk az emberföldrajzban /Fordította: Daróczi Eta/	93
Daróczi Eta: Védhető-e a termőterület a városszélén? Veszprém esete	104
KILÁTÓ	117
Speridiao Faissol - Lana Moreira Lima - Nadja Loureiro P. da Silva: A hátrányos helyzetűek a brazil társadalomban: a probléma térbeli és társadalmi-gazdasági vizsgálata /Fordította: Enyedi György/	118
Területi tervezés Hollandiában /A közép-hollandiai városgyűrű /Randstad/ példáján/ /Összeállította: Bassa László/	123
	131

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	131
Barta Györgyi - Enyedi György: Iparosodás és a falu átalakulása /Berényi István/	132
Berényi István /szerk./: Tokaj településfejlesztésé- nek földrajzi alapjai /Tiner Tibor/	133
Varga Dávid: Az ország peremén /Cséfalvai Zoltán/	135
Werner Mikus: Industrielle Verbundsysteme. Studien zur Organisation der Industrie am Beispiel von Mehrwerksunternehmen in Südwestdeutschland, der Schweiz und Oberitalien /Barta Györgyi/	139
Geofórum 1982/2. Regional Disparities and Regional Policies /Egy "mágikus művészet" gya- korlata/ /Perger Éva/	142

A Területi Kutatások 6. számát sem szántuk tematikusnak, mégis a leadott anyagok tematikailag oly közel állnak ahhoz a kutatási programhoz, amelyet az MTA Földrajztudományi Kutató Intézete 1982-ben indított, hogy elhatároztuk ennek "keretében" adjuk közre.

A települések társadalomföldrajzi vizsgálata c. kutatási program /Berényi I. 1982^x/ megvitatása után szisztematikusan, az eddigi eredményekre építve, átfogó koncepció alapján kezdtük meg a lokális társadalmak térszerkezetének vizsgálatát. Azokból az eredményekből indultunk ki, amelyeket a hazai földrajz az elmúlt husz év során az "ágazati" /településföldrajzi/ vagy "probléma-orientált" /elmaradott területek, falusi térségek stb./ kutatása során elért.

Elismerve, hogy az ilyen típusu kutatásokra változatlanul szükség van, úgy véltük hiányoznak az olyan esettanulmányokra épülő kutatások, amelyek megvilágítják a lehatárolt típusok belső valóságát, sokszínűségét. Nyilvánvalóvá vált ugyanakkor, hogy ezek az esettanulmányok, amelyek minőségileg különböző földrajzi térre /területre, településre stb./ vonatkoznak, nem készülhetnek egységes ismérvek, statisztikai jellemzők alapján. A kutatási koncepció alapja, kiinduló bázisa ezért a vizsgált földrajzi egység társadalma, mégpedig a rétegzett társadalma lett. Pontosabban azoknak a térbeli kapcsolatoknak a kutatása, amelyeket e rétegzett társadalom érdekeinek megfelelően a társadalmi alapfunkciók /lakás, munka, ellátás-szolgáltatás, közlekedés, képzés-kultúra, üdülés/ területi formáival kialakított. A kutatás központjába tehát az "aktív ember" ill. az emberek azonos érdekű társadalmi csoportja lépett.

Földrajzi kutatásunknak ez a "humanizálása" társadalmi fejlődésünk két alapvető elvárását veszi figyelembe:

- regionális gazdasági-társadalmi tervezésünk, terület-ill. településfejlesztésünk az eddiginél fokozottabban vegye figyelembe a lokális társadalmak rétegzettségéből adódó sajátos érdekeket,
- a tervezés demokratizálása a helyi érdekek nagyobb érvényesítését is jelentse, amely felszabadíthatja az erőforrások ésszerűbb felhasználására törekvő aktivitást.

Eddig, ha vizsgálatunk az említett társadalmi alapfunkcióknak a földrajzi környezetre gyakorolt hatását elemezte és fordítva, akkor kutatásunkat társadalomföldrajzinak, ha a rétegzett társadalom és a társadalmi alapfunkciók térszerkezetének kapcsolatára irányult, akkor szociálgeográfiának neveztük. E terminológia érvényessége nyilván vitatható, a különbségtételre az eddigi kutatásaink ösztönöztek és nem az ismert külföldi irányzatok, amelyekre e helyt nem térhetünk ki.

A fenti felfogáson alapuló elemzéseink a falvak és városok társadalmi térszerkezetének átalakulására egyaránt kiterjedtek ill. kiterjesztendők.

E szokatlan Előszó-t talán megbocsájtja a T. Olvasó, ha végiglapozza 6. számunkat és érzékeli a kutatási eredmények,

^x Megjelenik a Földrajzi Értesítő 1983. 1. számában.

beszámoló, ismertető többségének fenti gondolatkörét. Így még az is elnézhető, hogy ezen próbálkozások fogalmai, módszerei nem kifogástalanok. Mégis az a nem titkolt vágyunk, hogy mások is csatlakozzanak e programhoz, amellyel csak színesedne a hazai földrajzi kutatás, ami végül is elősegítené valóságunk pontosabb megismerését.

Berényi István

Kutatási eredmények

RURALSZOCIOLÓGIAI KÉRDŐJELEK

Dr. Böhm Antal

Kezdjük egy terminológiai kérdéssel! Mi a ruralszociológia magyar megfelelője? Fordíthatjuk-e faluszociológiának, agrárszociológiának, esetleg településszociológiának? Ha faluszociológiának tekintjük, akkor beletartoznak-e a szórványtelepülések, a tanyák, stb., s itt már nem csak magyar települési jellegzetességről van szó, hiszen számos más országban is funkcionálnak szórványtelepülések, gondoljunk csak a finn települések szétszórtságára, vagy arra, hogy pl. Svédországban a lakosság 17 %-a él 200 főnél kisebb lélekszámú településeken.¹ Az értelmezést tehát alaposan megnehezíti a falu definíció hiánya ill. relativ volta. S ha mégis elfogadjuk a rurálszociológiát faluszociológiának, akkor további gondot okoz, hogy vajon az agrártársadalom kutatása kimeríti-e ezt a fogalmat vagy sem. Hiszen már hazánkban sem jelent a falu kizárólagosan agrár-települést és -társadalmat. Éppen ezért véleményem szerint elfogadhatóbb, ha a rurálist vidékinek tekintjük és a városoktól különböző, a városokkal ellentétes települési viszonyokat értjük alatta, ahogy az angolszász szociológiai irodalomban is általában használatos. Ez ugyan nem oldja fel a város-falu dichotómiát, azonban elősegítheti a nem városi településekkel kapcsolatos szociológiai jelenségek értelmezését, s talán kutatásukat is megkönnyítheti.

A városok gyors fejlődése, az urbanizáció világszerte meghatározó ténye a modern, civilizált társadalmi fejlődésnek. /Még akkor is, ha a városnak sem ismerjük a pontos definícióját ill., ha a várost is különböző módon értelmezik világszer-
te./ Az urbanizáció folyamatát, dinamizmusát a szakemberek nem vitatják, annál inkább vitatott a vidék, a nem-városi települések sorsa, jövője a szakemberek és a kérdésben érdekelttek körében. Milyen tendenciák jellemzik a vidék fejlődését, van-e perspektívájuk modern világunkban a nem-városi településeknek? Ez volt az alapkérdése a XI. Európai Rurálszociológiai Kongresszusnak², s ehhez társultak az alábbi kiegészítő jellegű problémák: a vidéki lakosság foglalkoztatási gondjai, a nem-városi települések lakosságának megőrzése, a vidéki életmódot válalók rekompenciációja, a rurális tervezés céljai és társadalmi keretei, az erőforrások koncentrálása és a környezetvédelem, a rurális szervezetek lehetőségei, az informális kooperációk szerepe stb.

1. Lars Olof Persson: Agriculture and the Rural-Urban Dependencies in Sweden /Az Európai Rurálszociológiai Kongresszuson elhangzott előadása/

2. A kongresszust 1981. augusztus 9 - 15 között rendezték Helsinkiben.

A szakemberek többsége kedvezőtlennek, vagy legalábbis problematicusnak ítélte meg a vidék jövőjét. Az elmúlt évtizedben alig változtak meg a településfejlődés fő tendenciái, a városok vonzása tovább tart, és Európaszerte a városok felé történő mozgás jellemzi a migrációs folyamatokat. A 70-es évek elején sokan azt remélték, hogy a város felé történő mozgások lelassulnak, esetleg megfordulnak. Az Egyesült Államokban például tapasztalható volt a városközpontok "elslummosodása" miatt a zöldövezetek és a vidéki területek felé történő visszaáramlás, és ennek alapján joggal volt feltételezhető, hogy másutt is - főleg az iparilag fejlett országokban - megindul az egészséges visszavándorlás a kisebb települések felé. Ezek a remények azonban nem váltak valóra, s a városiasodás dinamizmusának csökkenése sem úgy következett be, ahogy korábban feltételezték. Vegyünk egy példát!

Svédországban a városi és falusi népesség arányának változása másfél évtized alatt a következőképpen alakult:³

A városi és a falusi népesség arányának változása
/ %-ban/

1960-65 között	+ 10,3	- 14,2
1965-70 - " -	+ 9,4	- 14,4
1970-75 - " -	+ 3,3	- 5,5

Komoly eredményként könyvelik el a svéd rurálszociológusok, hogy a városba történő mozgások lelassultak. Azonban a folyamat egyenlőtlenül jelenik meg az egyes régiókban, s ebben pozitív és negatív jelenségek egyaránt tapasztalhatók. A nagy városok lakossága 1970-75 között csökkent - az 50-100 ezer lakosu települések esetében 1,2 %, a 100 ezer felettiekénél 5,4 % volt a csökkenés. Nőtt viszont a közepes nagyságú városok lakossága, főleg a déli területeken, a nagyvárosi régiókban Stockholm, Göteborg környékén, s megállt a Stockholm környéki szigetek elnéptelenedése is. Ezzel szemben változatlanul dinamikusan csökken az északi területek népessége. /Különben 1975-ben a lakosság 33 %-a lakott 50 ezernél nagyobb lakosu településeken, 16 %-a 2 ezer - 10 ezer közötti, 11 %-a 200 - 2 ezer közötti és 17 %-a 200 lakosnál kisebb településeken./⁴

Hasonló példákat említettek a finn szociológusok; a 60-as évektől a 70-es évek közepéig gyorsabb változások játszódtak le a vidéki területeken, mint bármikor a korábbi évtizedekben. Az urbanizáció és az iparosodás ekkor érte el csúcspontját, s nem tagadva a változások pozitív hatásait, felhívták a figyelmet a változások negatív következményeire, nevezetesen a vidéken élő népesség általános meggyengülésére. Az ipar és a város egyre nagyobb számban szivta el a fiatal, produktív munkaerőt, a fal-

3. Lars Olof Persson: i. m.

4. u. o.

vak és a vidéki lakosság előregedett, az alapvető szolgáltatási eszközök - gyakran az iskolák is - megszűntek és további hanyatlás jellemezte a vidéki életformát. A farmerek átlag életkora természetellenes módon megnőtt, 1976-ban például már 53,9 év volt, s a finn farmerek több mint fele 55 évesnél idősebb /K. Hokkanen, 1980/. Jellemző, hogy 1959-ben az 55 évesnél idősebbek aránya még csak 35 % volt. A vidéki területekről /főleg északról/ működő, sőt jól működő farmokat hagynak el és költöznek városokba, vagy városok környékére ma is. Leginkább természetesen a fiatalok hagynak fel szüleik tradicionális életmódjával a városi élet előnyeiért /Varga D. 1981/. Ha ez a tendencia folytatódik, akkor óhatatlanul az agrártermelés drasztikus csökkenése következhet be. S ne gondoljuk, hogy csak a skandináv országok sajátos - az agrártermelésre kedvezőtlenebb - feltételei miatt áll fenn ez a veszély. Angol, holland és más országbeli szociológusok említettek hasonló példákat és vélekedtek hasonlóképpen, azaz ha az agrárnépesség csökkenése tovább tart, akkor az agrártermelés csökkenésével - a borulátóbbak szerint radikális visszaesésével - kell számolni.

Európa igen sok országában alapkérdés tehát a nem-városi népesség helyben, vidéken tartása és az urbanizáció dinamikájának csökkentése. Ez a foglalkoztatás tradicionális körülményeinek átalakításával, a munkakörülmények és a szociális ellátás javításával, a vidéken élők életkörülményeinek minőségi megváltoztatásával képzelhető el egyáltalán. Ne feledjük, a problémák olyan fejlett tőkés országokban is jelentkeznek, amelyekben az infrastruktúra legfontosabb elemeit /villanyhálózat, vízvezeték, telefon- és uthálózat/ általában a vidéki lakosság számára is kiépítették! S a fejlett infrastruktúra ellenére is sokan hátrányosnak minősítették a nem-városi településeken élők helyzetét a városok vélt vagy valóságos előnyeihez képest.

A városi és a falusi életkörülmények előnyös és hátrányos tényezőinek alakításában, formálásában meghatározó szerepe van a gazdasági tevékenységeknek. Napjainkban a gazdaságot a mind erőteljesebb integrációs folyamatok jellemzik a különböző országok között és az egyes országokon belül is. Mit jelent az integráció a város és a falu kapcsolatában? Jelentheti az együttműködés sajátos formáját, a kölcsönös előnyökön alapuló társulást a különböző célfeladatok elvégzésében. Ilyen esetekben a kölcsönös egymásrautaltság és a kölcsönös függőség jellemzi az integrációban érdekelt településeket. Ilyen együttműködésre azonban alig találunk példát, mivel általánosan elterjedt módja az integrációnak a város feltétlen uralmát és a falu /a vidék/ egyoldalú függőségét jelenti. Ennek számos oka van, s ezek közül az alábbi fontosabbakat lehet kiemelni:

A város befolyását egyértelműen növeli a falusi népesség folyamatos csökkenése. Ezáltal a falusi népesség az adott populáción belül kisebbségbe szorul és a kisebbségre jellemző tendenciák érvényesülnek lehetőségeikben. Mint kisebbség elveszitheti relatív autonómiáját, vagy ha nem is veszíti el, de bizonyos autonóm lehetőségek fenntartása mind nagyobb nehézségekbe ütközik.

A falusi térségek függőségét növeli a helybeli - főleg agrár-jellegű - munkaalkalmak csökkenése. A felszabadult munkaerő óhatatlanul a városi munkalehetőségek közül keres magá-

nak megfelelő munkaalkalmat. A város lényegesen előnyösebb helyzetben van a munkalehetőségek kínálatában is, hiszen a lehetőségek széles skáláját kínálhatja, a falusi településeken viszont eleve korlátozottak a lehetőségek. Ennek következtében a városban alkalmazott falusi lakosok - főleg a nagy távolságból ingázók - arra töreksenek, hogy beköltözhessenek a városokba.

További problémákat jelent, s általában a nem-városi településeket sujtja a regionális és a szociális javak egyenlőtlen elosztása.

Abban, hogy ezek a tendenciák a kisebb, a nem-városi területeket a városok függőségébe kényszerítik egyetértettek a szociológusok, s legfeljebb néhány az adott ország tradíciójából származó sajátosságot emeltek ki még. Svédországban például a magántulajdonban lévő művelhető szántóföld és erdő több mint 50%-a olyan városi állampolgárok tulajdonában van, akik már régóta városiak. Olcsón szerzett földjüket általában farmerek bérlik. S ebben a példában nemcsak a várostól való függőség, kiszolgáltatottság érhető tetten, hanem az is, hogy ez a svéd szociológus által "passzív tulajdonnak" nevezett tulajdonviszony akadályosítja a rurális fejlődésnek.⁵

Akadályozó tényező lehet a helyi politika meggyengülése is. Ha a helyi képviselői intézmények jogkörét megnyirbálják, vagy redukálják a képviselők számát, vagy összevonják a különböző lokalitások adminisztrációs apparátusát, mindez a helyi politika gyengüléséhez vezethet. Ismét svéd példa: az adminisztrációs reform 2 ezer közszolgálati önkormányzatot szüntetett meg és a helyi képviselők /local delegates/ számát 1930 óta egynegyedére csökkentették. Az NSZK-ban hasonló tendenciákat tapasztaltunk: a közelmúltban Frankfurt környékén több, korábban autonóm kis település közigazgatását vonták össze egy-egy nagyobb egységbe, s ezáltal a jól működő lokális hatalmi struktúrákat bontották meg /Pál L. 1981/.

Ha a fentieket az előnyök-hátrányok mérlegére állítjuk, úgy gondolom könnyen belátható miért is kapott nagy hangsúlyt a ruráliszociológiai kongresszuson a városon kívül élők rekompenzációjának kérdésköre. A rekompenzáció eszközei igen sokféle lehet. Mindenek előtt a gazdasági feltételeket kell megerősíteni, vagy megteremteni a vidéki életlehetőségek számára. Közismert, hogy az agrártermelést számos európai országban igen komoly szubvenciókkal támogatják. Hollandiában a poldereken mezőgazdasági termelésre előkészített területeket adnak át a vállalkozó szellemű farmereknek jelentős kedvezményekkel, Finnországban az elhagyott területek újra művelői kapnak állami segítséget, ha akad vállalkozó. Kérdéses persze, hogy a farmer típusú gazdaságok mennyiben tudják ezt a kompenzációt vállalni - erről a szakemberek véleménye megosztott. A munkaalkalmak teremtetése ugyanis nem merülhet ki az agrártermelésben, az ipari - leginkább a feldolgozó ipari - és a szolgáltató tevékenységek fejlesztésére ugyancsak szükség van. Ez utóbbi főleg a vidéken élő öregek helyzetének javításával kapcsolatban merült fel.

⁵. Lars Olof Perssoni: i. m.

Egy 1980 őszen végzett NSZK-beli 800 65 évesnél idősebb és 800 25 és 55 év közötti személyre kiterjedő szociológiai vizsgálat az alábbi fontosabb megállapításokra jutott:

Az öregek elégtelen jövedelmi helyzetének a rurális övezetek tradicionális társadalmi szerkezete az oka, ugyanis a családi mezőgazdasági vállalkozások munkásai eleve kiesnek az állami szociális és jóléti juttatások lehetőségéből. Ezt csak részben ellensúlyozza az a körülmény, hogy a családtagok megosztják jövedelmüket a velük együtt élő öregekkel.

A lakáskörülmények regionális egyenlőtlensége a fiatalabb generációnál többé-kevésbé kiegyenlítődött, viszont az öregek lakáshelyzete megőrizte a korábbi egyenlőtlenséget.

A vizsgált személyek 40 %-a rossznak, vagy nem kielégítőnek ítélte saját egészségi állapotát, többségük az öreg korra jellemző krónikus betegségekben szenved.

A megkérdezettek egynegyede a ház fenntartásával kapcsolatos problémáiról panaszkodott /a bevásárlás, a háztartás és az apróbb javítások komoly gondot jelentenek számukra/. Rajtuk kívül azoknak az 50 %-a is megemlítette a gondokat, akik még maguk el tudják végezni ezeket a teendőket. Különösen az egyedül élők esetében jelent ez nagy nehézséget - a mintában szereplők 11 %-a tartozott ide, 21 %-uk több-generációs háztartásban él, de ezek között is nagy regionális különbségek vannak.

A jövedelem, a lakáskörülmények, az egészségi állapot és a különböző juttatásokról, támogatásokról való ismeret nemeként és társadalmi rétegenként szignifikánsan különbözik. A kisebb és a nagyobb községekben egyaránt léteznek ezek a gondok, a kisebb településeken valamelyest erőteljesebben jelentkeznek.

Az időssek támogatásának legfőbb eszköze a családi és a rokoni közösség. Amennyiben ez hiányzik, úgy a növekvő fontosságú társadalmi segélyeket /társadalmi szolgáltatásokat, betegápolókat/ kell igénybe venni, hiszen a felmérés adatai szerint a szomszédsági kapcsolatok és a baráti kör gyakorlatilag nem jön számításba /E. Brösch - W. Himmighofen, 1981/.

Az öregek problémája nem egyszerűen szociális problémaként merül fel, hanem a vidéki lakosság perspektíváinak szempontjából is. Ha az öregkor idejére magára marad valaki családja, rokoni és társadalmi segítség nélkül, az nyilvánvalóan elrettentő hatású a fiatalabb generáció számára és méginkább a városok felé taszítja őket. Viszont, ha biztosítani lehet a városihoz hasonló szintű /orvosi, betegápolói, szolgáltatói/ ellátást, az vonzóvá teheti a vidéki életmódot.

Az idős emberekkel való gondoskodás átvezet a népességmegtartás másik fontos követelményéhez, a társadalmi tervezéshez. A szakemberek előtt ma már evidens, hogy megfelelő településfejlesztő, településtervező stratégiák nélkül az urbanizáció spontán folyamatai aligha változtathatók meg. És nem elegendő a várostervezés, a vidék, a rurális övezetek fejlesztése, tervezése nélkül a népesség-mozgás egyoldalú marad. Ezért kapott megkülönböztetett figyelmet a területi stratégiák /locational strategy/ tervezésének kérdésköre.

A településfejlesztésről folytatott vitában a rurálszociológia kongresszusán számomra D.G. Symes fogalmazta meg az angol településfejlesztési törekvéseken alapuló koncepcióját a legvilágosabban, s egyben legmarkánsabban. S mivel megítélésem

szerint igen sok nálunk is felhasználható eleme van, kicsit részletesebben foglalkozom vele /D. G. Symes, 1981/.

A népesség területi elhelyezkedésében három fázist lehet megkülönböztetni:

- a/ a pre-indusztériális fázist, amelyben a kis települések lokális alrendszerekben önállóan, a városoktól függetlenül és kevéssé integráltan léteznek,
- b/ az urbanizáció korai fázisát, amelyben kialakul a városi koncentráció - a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt elszívja az ipar, a falu mind erősebben kötődik a városhoz, erőteljes integrációs folyamatok játszódnak le,
- c/ az urbanizáció késői fázisát, amelyet a dekoncentrációs folyamatok jellemeznek, azaz a városi lakosság megindul a várost övező kisebb települések felé. Ez utóbbi fázisban a települések teljesen elvesztik függetlenségüket.

Ez a hármas felosztás, jóllehet tükrözi az alapvető folyamatokat, mégis túlságosan leegyszerűsíti a változásokat, hiszen a makro-regionális körülményekre nincs tekintettel, azon kívül a népesség-mozgás egyes tendenciái gyakran át is fedik egymást. Koncentráció és dekoncentráció egybe is eshet, például napjainkban Angliában a fő mozgást még mindig a koncentráció jelenti, de tapasztalható már a városi lakosság bizonyos limitált diszperziója is.

A népesség-mozgás idézett fázisai az európai országokban általában mindenütt három jól megkülönböztethető települési zónát alakított ki a rurális térségekben: a szuburbánus, a mezőgazdasági és a távolabbi területek szórványosabb településeinek zónáit. A szuburbánus területek a városok közvetlen környezetében - árnyékában - helyezkednek el. Intenzív interakciók jellemzik a várost és környékét, a szuburbánus területek gyors népességnövekedése és az ingázás egyfelől éles kontrasztot eredményez a város és a város-környék szolgáltatásában, másfelől a zónán kívüli települések fejlesztését befagyasztja. A zónát a városi expanzió és kontroll jellemzi.

A várostól nagyobb távolságra helyezkedik el a mezőgazdasági zóna. Itt a foglalkoztatás hanyatló, vagy stagnáló tevékenységi formákra épül. E térség masszív problémái: a csökkenő népesség, az elöregedés, az idősekről való gondoskodás hiánya stb. Kapcsolatuk a városokkal /a vasutak és közutak közvetlen környezetét kivéve/ kevés.

A távolabbi, diszperz zóna egyértelműen válságos terület, általában a hátrányok halmozódása jellemzi: rossz, mezőgazdasági művelésre alkalmatlan talaj, szélsőségesen szétszórt népesség, alacsony jövedelmek és életszínvonal, melyek következménye a radikális népesség csökkenés. Ez utóbbi viszont ismételt strukturális hátrányokat idéz elő. A város hatása az esetleges turizmuson kívül minimális.

A településszervezésben ezt a három jellegében különböző zónát kellene közös nevezőre hozni. Általában az infrastruktúra fejlesztésétől várják ezt, azonban az infrastruktúra kialakításának, fejlesztésének lehetőségei mindhárom zónában különbözőek. S ha találhatók is közös pontok, azok általában az intenzitás különböző szintjén helyezkednek el.

A tömegkommunikációs eszközök a városi és falusi életmód konvergenciájáról beszélnek, viszont a valóságban mindhárom zónában az életmód és az élet lehetőségek növekvő divergenciája a jellemző. A változások közül igen fontos az informális közösségek hanyatlása; a településen kívüli munkavállalás, a más településen élővel kötött házasság, a külső településekről történő bevándorlás egyértelműen meggyengítette az önszegélyező, önfenntartó informális közösségeket, növelte az idősök társadalmi elszigetelődését. A zónák közötti életmód egyenlőtlenségét növelte a szolgáltatások hozzáférhetőségének egyenlőtlensége és növekvő árai. S ugyanez érvényes a magán- és tömegközlekedésre is. A három zónában az individuumok lehetőségei nagyon differenciáltak, ezeket a lehetőségeket a hátrányos helyzet különböző fokozataival lehet megragadni.

Mindhárom zónában tapasztalható kisebb-nagyobb depriváció, csak hogy a szuburbánus területek inkább a rejtett depriváció /concealed deprivation/ jellemzi, viszont a diszperz zónára a nyílt depriváció /overt deprivation/ jellemző. Az utóbbi területeken circulus vitiosusként hat a lokalitásból származó és a személyi körülményekből fakadó hátrányok köre /ld. Symes sémáit!/.

A. A lokalitásból származó hátrányok köre

A szolgáltatások növekvő költségei

A szolgáltatások területi koncentrációja

Növekvő népesség csökkenés

A szolgáltatások elérhetőségének romlása

B. Az individuális depriváció köre

A háztartások deprivációja
/alacsony jövedelem, romló kor-struktúra/

A mobilitás deprivációja
/saját gépkocsi hiánya
a tömegközlekedés viszonylag magas költségei/

Hátrányos területi elhelyezkedés
/elérhetetlen munkák és szolgáltatások/

A rurális övezetek Nyugat-Európában a regionális politikában is hátrányos helyzetben vannak. A központi hatalom általánosan az erőforrások koncentrálására törekszik, hiszen gazdaság-talan lenne szétszórni a fejlesztési eszközöket. Ez az erőforrások és lehetőségek egyenlőtlen elosztásához vezet. Kijelölnek kulcstelepüléseket /Key settlement/ - ez nagyjából a magyar "település központnak" felel meg - s ezek kapják a központi beruházásokat azzal a feladattal, hogy lássák el a környező települé-

seket is megfelelő szolgáltatással. Eleve problematikus a települések szelektálása, igen gyakran pragmatikus szempontok alapján döntenek egy-egy település kiemelése mellett.

Ennek a szelektív településfejlesztési politikának egyre jobban erősödik a bírálata elméleti és gyakorlati vonatkozásokban egyaránt. A kritikák lényege:

- a/ A válogatás eleve bizonyos népességszűzökre épül, s ez nem lehet megfelelő /és elfogadható/ bázis, hiszen a népességszűzöb is állandóan változik; a népesség, a gazdasági lehetőségek, a fogyasztás és szolgáltatás változásaival együtt.
- b/ A központi település mivel nem képes elősegíteni a környékén fekvő települések népességének megtartását, ezért a településhierarchiában alacsonyabb helyzetű települések szolgáltatásait is kisajátítja, ez viszont sietteteti a ki nem választott települések hanyatlását.
- c/ A gazdasági racionalitásra való hivatkozásokból általában kimarad a ki nem választott települések fejlesztésének hiányából származó társadalmi veszteségek "ára".
- d/ A központi települések keretében nem lehet politikai koordinációt elérni - különösen a nyugat-európai kevert gazdaságok esetében jellemző, hogy a szociális tervezés felelőssége megoszlik a központi és a helyi hatalom, az állami és a magán vállalatok között, s hiányzik az átfogó központi irányítás.

A településközpontok kialakítása helyett a cluster-szisztema településfejlesztési lehetőségei valószínűleg kedvezőbbek lehetnek a deprivációs zónák számára is. Ennek lényege abban áll, hogy a különböző településcsoportok együttes fejlesztésére nyílik lehetőség, amennyiben a fejlesztési eszközöket szélesebb körben osztják szét és az érintett települések hierarchikus kapcsolatának erősítése helyett a települések funkció- és munkamegosztását segítik elő. Így közigazgatásilag és funkcióik tekintetében is egyenrangú településeket kapcsolnak össze a közös célok és a kölcsönös egymásra utaltság. Lehet, hogy ez a lokális politika további szétszóródását eredményezi, viszont cserében a megszilárdult, erős informális kapcsolatokra épülve minden bizonnyal eredményesebb lehet. A hiányzó szolgáltatásokat a nagy beruházási költségek miatt a cluster-településeken célszerűnek látszik mobil szolgáltatási formákkal betölteni. Természetesen e szolgáltatások bizonyos területe helyhez kötött /iskolák, üzletek, orvosi rendelők, posta, könyvtár stb./ viszont egy részüket mobilizálni lehet /üzletek, könyvtárak, posta, az orvosi és a szociális gondoskodás stb./.

Nem véletlen, hogy a településszervezéssel kapcsolatban a rurálszociológiai kongresszuson igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a lokális közösség különböző formáinak és a lokális szervezeteknek. Az adott település kohéziós ereje jelentős mértékben függ a helyi politikai lehetőségektől és a hatalmi viszonyoktól. Ha ezek az intézmények megfelelően működnek, esetleg alternatívát kínálhatnak az elköltöző szándékokkal szemben. Népességmegtartó erő lehet az informális kapcsolatok köre, a rurális területek kedvezőtlenebb anyagi feltételeit, a szolgáltatások hiányosságait részben rekompenzálhatja. Azaz elősegítheti az egyoldalú migrációs folyamatok lelassulását és esetleges megfordítását.

Varga Domokos írja: "Ma már mindenki tudja, hogy szükség van ellensúlyokra. Ezért fejlesztik minden erővel a vidéki egyetemeket is, a színházi, a zenei életet és a sok egyebet. A vidéki ipar és mezőgazdaság megfontolt fejlesztését nemkülönben. Minél több ember legyen, akit a közös ügyekkel való törődés, a helyi fejlődés reménye, a helyi gondok vállalása is odaköt egy-egy tájhoz vagy kisvároshoz" /Varga D. 1981/.

De akiket nem köt oda vidéki lokalitás, azok közül is mind többen ismerik fel a vidéki életformában rejlő előnyöket. A városi lakosság elsősorban rekreációs funkciói miatt fordul érdeklődéssel a vidéki területek felé. Kialakulóban van jónéhány országban a munka és pihenés területi szétválasztása, amelynek jellegzetes formája a "második otthon" intézménye. És néhány nagyváros környékén megfigyelhető az ugynevezett "ellen-urbanizáció" /counter urbanization/ is, mind többen vállalják a városban lakás helyett a bejárást, azaz a kis távolságu naponkénti ingázást. Ezek az előjelek minden bizonnyal a népesség-mozgás tradicionális folyamatainak változására utalnak.

És mi a helyzet nálunk?

Az Európai Rurálszociológiai Kongresszus vitáit felvázolva - amelyeken különben a szocialista országok szociológusai alig képviseltették magukat - eddig a nyugat-európai szakemberek körében felmerült fontosabb kérdésekkel foglalkoztam, azonban remélem, hogy az olvasóban nem keltettem azt a látszatot, hogy ezek a kérdések tőlünk függetlenek, távoliak, s ha esetleg fel is bukkannak, mi ismerjük a megoldást. Meggyőződésem, hogy a kérdések zöme hasonló módon vethető fel és hogy a településfejlesztéssel kapcsolatos anomáliáktól a mi társadalmunk sem mentes. A különbség inkább abban áll, hogy a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén mintegy fáziskéséssel érzékeljük a hasonló problémákat. Ez viszont azt is jelenthetné, hogy a fejlett nyugat-európai országok példáján okulva preventív eljárásokat dolgozhatnánk ki településpolitikánkban.

Lehet, hogy a magyar mezőgazdasági termelés sikereinek időszakában nem illdomos rurálszociológiai kérdőjeleket emlegetni, mégis úgy gondolom, hogy településstruktúráink elemzésére a részletesebben ismerttetett Symes-modell jónéhány eleme adaptálható. A szuburbánus zóna megfelel a mi távlati fejlesztésre kijelölt agglomerációs övezeteinknek, megtalálható településhálózatunkban a mezőgazdasági zóna is és fellelhetők a depressziós zónák, gondoljunk csak a Gyűrűfü-szindrómára és az apró falvakra általában.

Ezek a kérdések különben viták kereszttüzében állnak, de kevésbé mentesek egy-egy részjelenséggel kapcsolatos egyoldalúságoktól. Vagy szociográfikus ihletésű és szenvedélyű megállapítások hangzanak el például az elnéptelenedő falvokról, a kis települések hátrányos helyzetű lakosairól, vagy akadémikus megfogalmazások látnak napvilágot redisztribúcióról, közigazgatási törekvésekről, fejlesztési elvekről. A folyamatok egységes összefüggés-rendszerének, gazdasági, társadalmi komplexitásának - vagy ha úgy tetszik totalitásának - az igénye pedig mint ha elsikkadna. Valamiféle sajátos szereposztás folytán a humán területekhez közelebb állók a népesség bajai felett keseregnek, a távolabb álló tervezők, közgazdászok pedig a gazdasági racionalitás bűvöletében végzik dolgukat. A népesség-mozgás társadalmi folyamatai pedig mennek a maguk útján.

Vitatott a hazai városfejlődés dinamizmusának a megítélése. Dinamikus, vagy késleltetett-e a magyar városfejlődés, merült fel lassan egy évtizede a kérdés, s megnyugtató válaszok alig születtek. Valószínű, hogy ezt a kérdést sem lehet a fenti dichotómiában eldönteni, hiszen néhány település fejlődése /Veszprém, Zalaegerszeg, Dunaujváros/ valóban dinamikus volt, másoké viszont ettől függetlenül lehetett "késleltetett". Mindenesetre a városfejlődés tendenciáját aránytalanság és egyenlőtlenség jellemezte az elmúlt évtizedekben. És minden bizonynyal hasonlóké jellemezték a rurális övezetek fejlődését is. Arról nem is beszélve, hogy a társadalmi változások különböző periódusaiban az egyes tendenciák intenzitása is gyakran változhatott.

Ami a város-falu kapcsolat alakulását illeti ma már evidensnek látszik - talán laikusok számára is -, hogy a rurális övezetek települései hátrányos helyzetben vannak a városokkal szemben. Az elmúlt években igen sok kritika érte az Országos Településfejlesztési Konceptiót, amelynek hierarchizált rendszerében a városok és a kiemelt települések lényegesen előnyösebb gazdasági és társadalmi feltételekkel rendelkeznek, mint a hierarchiában alacsonyabb pozícióju települések. Ismeretes a települések törekvése arra, hogy minél gyorsabban feljebb kerüljenek a települések rangsorában, gondoljunk az elsietett /sietett?/ városiasodásra, vagy a városodás és a városiasodás hazai diszkrepanciójára.

A településfejlesztési vitákban sokan úgy gondolják, hogy vagy a nagyobb községek urbanizálása, vagy pedig az infrastruktúra mind szélesebb területeken való kiépítése az egyedül járható út. Ezek szerint a rurális települések jövője az urbanizáció lehet.

Véleményem szerint, a megoldás korántsem ilyen egyszerű, nem beszélve arról, hogy jelenlegi gazdasági helyzetünkben irreálisak az ilyen követelmények. Nem hiszem, hogy a fejlődés útja a kizárólagos urbanizáció lenne, és a rurális települések urbanizálására kellene törekedni. Társadalmi fejlődésünk jóval magasabb szintjén is életképesek maradhatnak a falusi települések, hiszen gazdasági, népesség reprodukciós, rekreatív, ökológiai stb. funkciókat aligha vehetik át a városok. E funkciók betöltéséhez viszont feltétlenül szükségük van egy arányosabb, méltányosabb településfejlesztési politikára, az infrastruktúra és az elemi szolgáltatások mind szélesebb körű kiépítésére. Társadalom irányításunk felismerte a rurális területek funkcióinak fontosságát és a VI. ötéves terv célul tűzte ki a falun élő népesség megőrzését. Ez a program alapja lehet a méltányosabb településfejlesztésnek.

Ne gondoljuk azonban, hogy a falusi területek gondjait az infrastruktúra esetleges megteremtése, fejlesztése, a helyi lakosság életkörülményeinek javítása önmagában megoldja! Természetesen nem tagadom ezek fontosságát és szükségszerűségét, de ezek mellett hazánkban is igen nagy jelentősége van a rurális területek informális közösségeinek fenntartására, fejlesztésére és a helyi érdekképviselőt megfelelő funkcionálására. Igen sok mulik tehát a helyi társadalom minőségén. Ha egy-egy településen a közösség problémáinak megoldásában kialakul bizonyos kohézió, ha belső ügyeinek rendezésére kifejlődik a helyi köz-

élet, ha az adott településen létrejön valamiféle szolidaritás, vagy identitástudat, akkor a népességmegtartás lehetőségei lényegesen kedvezőbbek lesznek, sőt az adott település prosperálásához is hozzájárulhatnak /Gombár Cs., 1981; Böhm A. - Pál L., 1981/. Kíváncsinos lenne tehát az anyagi erőforrások, szükségletek mellett a nem anyagi természetű igényeket is figyelembe venni a településfejlesztésben. A helyi gazdasági, gazdálkodási feltételek, a helyi közösség ily módon természetsszerűleg kapcsolódik egymáshoz és perspektívát kínálhat az adott településnek.

Jól tudom, hogy fejlődésünk mai szintjén ezek a követelmények még meglehetősen távlatinak tűnnek és hazai rurálszociológiai feladatai még korántsem merültek ki a kérdőjelek felvázolásában, vagy a településszerkezeti változások megismerésében. Ezek ellenére úgy vélem, hogy lassan megérnek a feltételek a tradicionális dichotómiák /város-falu, város-vidék, ipari-agrár stb./ strukturáltabb értelmezésére és kezelésére. Ez viszont feltétlenül előfeltétele a települések minden típusára kiterjedő, a heterogén érdekeket figyelembe vevő településpolitika kialakításának.

IRODALOM

- GOMBÁR Cs. 1981. A helyi társadalom hermeneutikája. A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. - Bulletin III. pp. 5-49.
- BÖHM A. - PÁL L. 1981. A helyi társadalom. A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. - Bulletin III. pp. 5-49.
- E. BRÖSCH-W. HIMMIGHOFEN. 1981. The Situation of Elder People in Rural Areas-Consequences for Social Planning.
- K. HOKKANEN. 1981. The development of Agriculture and the Rural Areas in Finland During the 1900's.
- PÁL L. 1981. Beszámoló. Társadalomtudományi Közlemények. 2.sz.
- D. G. SYMES. 1981. Social Aspects of Rural Planning-Settlement and Infrastructural Development.
- VARGA D. 1981. Finn nyár. Élet és Irodalom. 22.sz.

AZ URBANIZÁCIÓ ÉS A HÁTRÁNYOS HELYZETŰ TELEPÜLÉSEK TÁRSADAL- MÁNAK ÁTALAKULÁSA KIRÁLYHEGYES PÉLDÁJÁN

Dr. Berényi István

A probléma felvetése

Az urbanizáció fogalma közismert ugyan és mégsem állithatjuk, hogy egységesen értelmezett. Ma már egyre kevesebben értenek e fogalom alatt csupán városodást, sokkal inkább egy olyan mennyiségi és minőségi folyamatot, amely az agrártársadalomnak a fejlett ipari társadalomba való átmenetét jelöli. E folyamat általános jellemzői többek között a népesség foglalkozási szerkezetének átalakulása és erős térbeli mobilitása, a városok számának és nagyságának növekedése, az életkörülmények és az életmód megváltozása stb. Mindez összességében a termelőerők nagyfokú térbeli koncentrációját is jelenti, ami látványosan testesíti meg a társadalmi fejlődést.

A földrajzi szakirodalom is az urbanizációnak elsősorban ezt a "pozitív" oldalát elemezte, esetleg az említett koncentráció negatív - környezetet károsító - hatásait vizsgálta. Ez érthető, hiszen a társadalom népessége növekvő hányadát érintő kérdésekről van szó.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a falusi térség és társadalma is része az urbanizációs folyamatnak. Végére is a városfejlődés nem "önmagából táplálkozik", hanem részben a falusi térségekből, elvonva onnan nemcsak a népességet, hanem a társadalmi erőforrások jelentős részét is. Az urbanizációs folyamat térbeli jelenség is, tehát nem választhatjuk el egymástól e folyamat két pólusának - a városok és falvak - problémáit.

Ugyancsak kevésbé tisztázott kérdés, hogyan játszódik le az urbanizációs folyamat az egyes lokális társadalmakban, a különböző településtípusokban, hogyan formálja át azok tértagozódását, belső szerkezetét.

Közismert, hogy az előzőekben említett problémák közül a falusi térség a 70-es évek elejétől jelentős helyet kapott szakirodalmunkban. Az IGU Falufejlesztési Bizottsága 1976 óta nemzetközileg is átfogja a témában folyó kutatásokat. Megközelítőleg sem ilyen jó a helyzet a második problémakör kutatásával, a települések belső szerkezetében lejátszódó folyamatok vizsgálatával. Az eddigi vizsgálatok többsége a városok társadalmának belső tértagozódását vizsgálta. Kevés az információnk arról, hogy az urbanizáció milyen hatást váltott ki a különböző típusú falusi települések társadalmában.

Az urbanizáció főbb jellemzői Magyarországon

Az urbanizáció folyamatát, az ezzel összefüggő fejlődést és a társadalmi szerkezet átalakulását leggyakrabban a népesség foglalkozásszerkezetének átalakulásával szokás illusztrálni. A munkásosztályhoz tartozók aránya 1949-1980 között 39 %-ról 50 %-ra, az értelmiségé pedig 8 %-ról 20 % fölé emelkedett, míg az agrárfoglalkoztatottak aránya ez idő alatt 43,0 %-ról

20 % alá esett. Nyilvánvaló, hogy az átrétegződés térbeli mobilitással is járt. A mezőgazdaságból kilépőknek persze csak mintegy fele hagyta el a falvakat, de az is több mint egy millió aktív keresőt jelentett és elsősorban a fiatal generációt. Az urbanizációs folyamat tehát egyrészt a magyar társadalom vertikális, másrészt - és talán ez a legellentmondásosabb - erős horizontális átalakulását eredményezte. Ez utóbbi folyamatra jellemző, hogy míg a századfordulón az 500-nál kisebb népességű falvak lakossága csökkent /1. táblázat/, addig 1920-1960 között már az ezer főnél kisebbeké, 1960 után pedig már a tízezer főnél kisebb alföldi agrárvárosoké is /Barta Gy. - Enyedi Gy., 1981/. Az urbanizációs folyamat negatív hatása ma abban van, hogy különösen az ezer főnél kisebb települések kerültek hátrányos helyzetbe, mert a népesség erősen elöregedett, az intézmények egy része /tanács, iskola, alapellátás stb./ kivonult, ami végül is a társadalom erőforrásainak - pl. mezőgazdasági terület - kihasználatlanságait eredményezi. Mindez nemcsak ökonómiai kérdés, hiszen e településtípusban még ma is a népességnek mintegy 6-7 %-a él /2. táblázat/. Tehát nem lehet közömbös számunkra e népességcsoport társadalmi közérzete sem.

A "falusi" urbanizáció egy lokális vizsgálat tükrében

A fenti probléma megvilágítására az MSZMP Társadalomtudományi Intézete és az MTA Földrajztudományi Kutató Intézete közösen végzett kutatást néhány csökkenő népességű településben, amelyekben a foglalkozási szerkezet "urbánus" jellege erősödött /Berényi I. - Simó T., 1981/. E helyt egy Dél-Magyarországi faluban - Királyhegyesen - folytatott vizsgálat eredményét foglaljuk össze.^x

Királyhegyes Csongrád megyében Szegedtől 40 km-re, Makótól mindössze 14 km-re van. A települést csak a XIX. sz. elején alapították, ebből adódik szabályos alaprajza. Az agrárkeresők nagyobb része kis- és középparaszt volt 1949-ig, kisebb része pedig földnélküli lévén a közeli nagybirtokon talált megélhetést. A felszabadulás után az utóbbiak a nagybirtok felosztása révén földet kaptak, de termelőeszközök hiányában a termelés színvonala alacsony volt és valójában nem tudtak paraszti egzisztenciát teremteni. Az 1950-es és 60-as évekkel kezdődő extenzív iparosítás elsősorban ezt a réteget szivta el, legalábbis a háztartások fiatalabb tagjait. A termelőszövetkezetek megerősödése az 1960-as évek elejétől, a termelés gépesítése stb. már a tradicionális paraszti réteget bontotta fel. E réteg fiatal tagjai foglalkozást váltottak és ingázókká lettek, majd a tömeges városi lakásépítés hatására lakóhelyet is változtattak.

A 3. táblázat egyrészt a vizsgált falu társadalmi szerkezetének átalakulását, másrészt az elköltözés méretét is mutatja. 1960-1970 között pl. a nem agrárkeresők aránya csökkent, ami jelzi az ipari keresők városba költözését. A falutól 14 km-re fekvő agrárvárosnak, Makónak sem volt jelentős vonzóhatása 1960-1970 között, mert ipara lassan fejlődött, ezért maga is

^x A vizsgálatot az MSZMP Társadalomtudományi Intézete részéről Módra László vezegte.

1. táblázat

A települések számának megoszlása a települések nagyságrendje szerint /1920-1978/

A települések nagyság- rendje /fő/	1920	1949	1960	1970	1978
- 500	24,2	17,5	18,2	20,7	22,6
501 - 1000	29,3	27,2	24,9	25,4	25,1
1001 - 2000	23,9	26,6	26,8	25,8	25,3
2001 - 3000	9,3	11,2	12,1	10,7	10,2
3001 - 5000	6,8	9,1	9,6	8,8	8,0
5001 - 10.000	3,7	5,1	4,9	4,8	4,7
10001 -	2,8	3,3	3,5	3,8	4,1

Forrás: Barta Gy. - Enyedi Gy.: Iparosodás és a falu átalakulása. Bp. 1981. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 206 p.

2. táblázat

A népesség megoszlása a települések nagyságrendje szerint /1920-1978/

A települések nagyság- rendje /fő/	1920	1949	1960	1970	1978
- 500	3,5	2,2	2,0	2,1	1,7
501 - 1000	9,1	6,9	6,0	5,8	5,0
1001 - 2000	15,7	13,0	12,4	11,5	9,8
2001 - 3000	9,8	9,5	9,7	8,2	7,0
3001 - 5000	11,4	12,2	12,0	10,4	8,8
5001 - 10.000	11,2	12,1	11,1	10,4	9,9
10.000 -	39,3	44,1	46,8	51,6	57,8

Forrás: lásd 1. táblázat

népességkibocsájtó településsé vált. 1970-1980 között viszont már nem csak visszanyerte korábbi lélekszámát, hanem növelte is. A tágabb térség urbanizációs központja valójában Szeged, ahol a népességszám 1960-1980 között 72 %-kal nőtt. A városfejlődésnek ez a periódusa a környező falvak - közöttük Királyhegyes - társadalmának leépülését eredményezte.

Az 1977-ben Királyhegyesen végzett felmérés tehát a fent leírt folyamatok "eredményét" rögzítette, ráirányítva a figyelmet a falusi térség néhány általános problémájára is. E problémák közül a társadalmi szerkezet és a lakófunkció összefüggésének néhány sajátosságát ragadjuk ki.

Elemzésünket a kérdőívek alapján összegyűjtött háztartás-adatokra építettük. Abból a feltételezésből és a szociológia

3. táblázat

A népesség megoszlása népgazdasági ágak szerint

1960

Tele- pülés	Összes	Ipar		Építő ipar		Mezőgazdaság		Közlekedés szállítás		Kereskedelem		Egyéb	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Szeged	85.291	32.679	33,3	5.064	5,9	7.391	8,7	10.113	11,9	7.625	2,9	22.359	26,3
Makó	27.897	5.090	17,0	1.085	5,6	12.254	47,7	1.145	3,8	1.850	6,2	5.871	19,7
Király- hegyes	1.305	50	3,8	42	3,2	1.061	81,0	12	1,3	38	2,9	102	7,8

1970

Szeged	94.182	38.951	41,3	6.755	7,2	8.202	2,7	8.991	9,5	8.053	8,6	23.230	24,7
Makó	24.879	6.623	26,6	1.179	4,8	10.479	42,1	1.196	4,8	1.866	7,5	3.536	14,2
Király- hegyes	940	45	4,8		1,7	805	85,6	8	0,8	24	2,6	42	4,5

1980

Szeged	170.794	57.070	33,4	16.069	9,4	15.822	9,2	18.221	10,7	16.706	9,8	46.906	27,5
Makó	29.942	9.323	31,1	1.802	6,0	8.251	27,6	1.745	5,8	3.061	10,2	5.760	19,3
Király- hegyes	902	80	2,8	54	6,0	670	74,3	7	0,8	33	3,7	58	6,4

Forrás: KSH 1960., 1970. és 1970-1978 kiadványai. Bp. 1980.

által többé-kevésbé igazolt tényből indultunk ki, hogy egy társadalmi csoport életkörülménye legjobban a háztartásokra vonatkozó adatok alapján fogható meg; a háztartások aktív tagjainak életkora, a végzett munka jellege, szakképzettsége és iskolai végzettsége alapján. Ez a csoportosítás közel áll a Központi Statisztikai Hivatal módszeréhez, de eltér abban, hogy míg nyugdíjasokat a helyi társadalom önálló és viszonylag homogén csoportjának fogtuk fel függetlenül az eredeti foglalkozástól. Társadalmi helyzetüket ugyanis a nyugdíjazás ténye határozta meg - 1960-1970 közötti alacsony nyugdíjak miatt - és nem a foglalkozás ill. szakképzettség.

A társadalmi csoportképzés sémája tehát az alábbi volt:

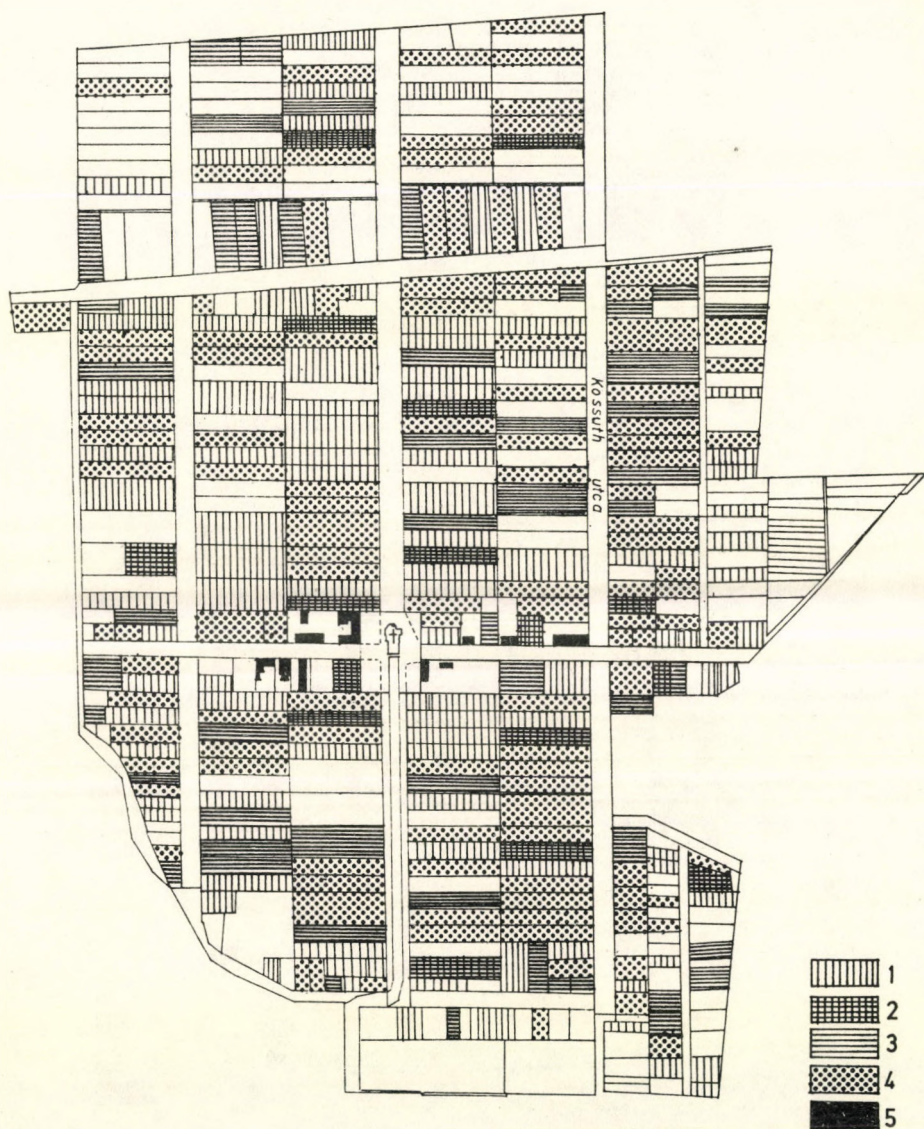
aktív ----- inaktív, nyugdíjas népesség
 ↓
 a végzett munka jellege
 ↓
 körmegoszlás

A háztartások foglalkozási szerkezet ill. aktív-inaktív /nyugdíjas/ jellege adja az 5 főcsoportot. A háztartások foglalkozásának megítélésénél a férfi keresők végzett munkájának jellegéből indultunk ki. A vegyes agrárháztartás tehát azt jelenti, hogy a férfi a mezőgazdaságban, a feleség pedig egyéb népgazdasági ágban dolgozik. Elfogadtuk tehát a szociológiának azt a megállapítását, hogy a vegyes háztartások életkörülményeit általában a férfi kereső társadalmi helyzete határozza meg. Pl. egy orvos szakképzetlen felesége ellenére a család értelmiségi életformát él és az új generációt is e csoport "elvárásainak" megfelelően neveli.

A vizsgált helyi társadalom két népesebb csoportját a tiszta agrárháztartások és a nyugdíjasok alkotják. Ez jelzi az aktív népesség szűk helybeni foglalkoztatási lehetőségét, másrészt erősödő előreregedését. Mindkét probléma az urbanizáció valós és nem is lokális jelensége a falusi térségben. Valójában a mezőgazdasági termelés nagyfokú gépesítése és a 70-es évek elején felgyorsult üzemi koncentrációja is hátrányos helyzetbe hozott egy sor települést, különösen azokat, amelyek korábban önálló mezőgazdasági nagyüzemmel rendelkeztek /pl. Királyhegyes is/. A tisztán ipari és vegyes háztartások csak együttesen teszik ki az összes háztartás valamivel több, mint harmadát.

A foglalkozási főcsoportokon belül elkülönítettük a 40 év-nél fiatalabb és ennél idősebb háztartásokat. Az elkülönítést az indokolta, hogy a 40 évnél idősebb háztartásokban falusi viszonylatban gyakran már harmadik kereső is van, ami módosítja a család jövedelmi viszonyait.

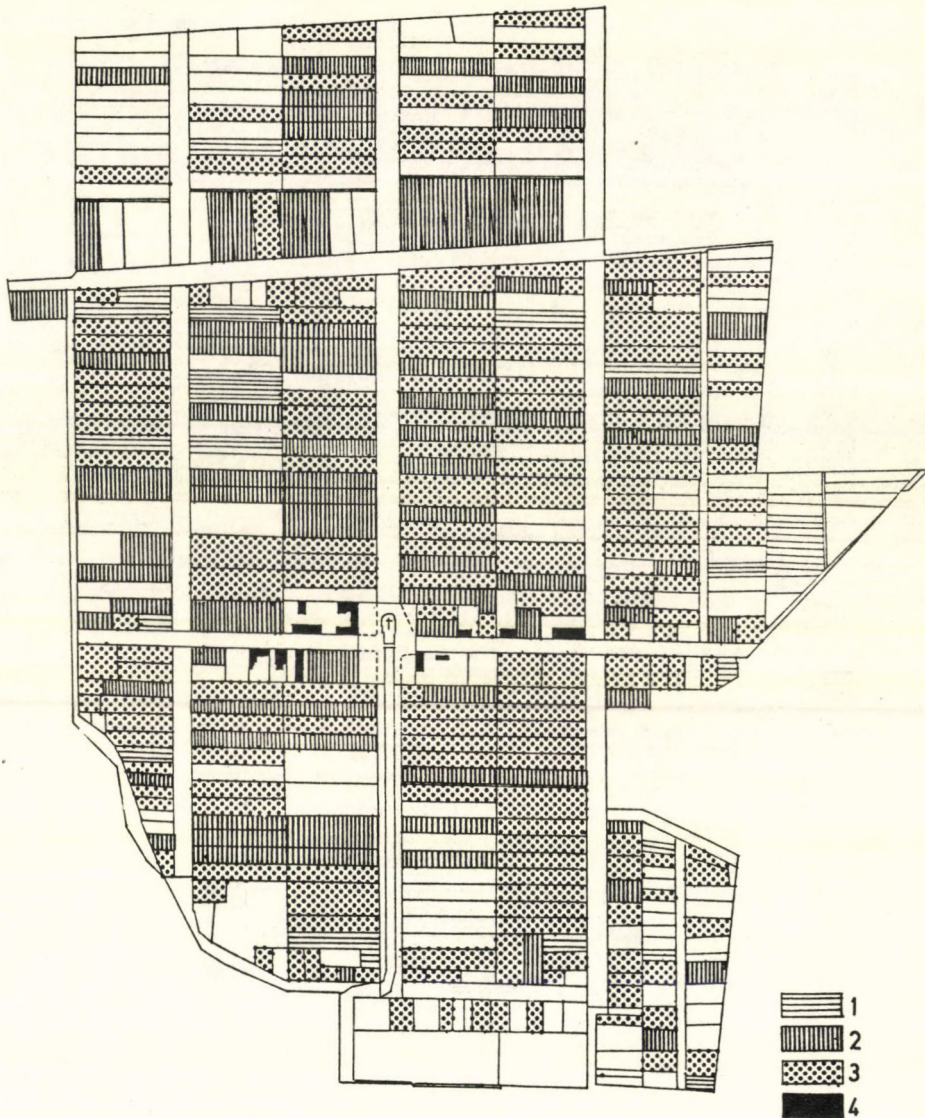
Az urbanizáció hatására a helyi társadalom tértagozódásában létre jött bizonyos szegregáció. Annyi felismerhető, hogy a település K-i részén erősen előreregedett népesség él, ahol korábban a földnélküli agrárproletárság élt és ahonnan az elvándorlás erős volt /l. ábra/. Az agrárfoglalkozású aktív háztartások a település belső övezetében, a régi középparaszti utcákban találhatók ma is. Ugy tűnik azok a háztartások, amelyek a második világháború előtt egzisztenciálisan erősen kötődtek a mezőgazdasághoz az 50-es évek nehezebb körülményei között sem vagy kevésbé váltottak foglalkozást.

1. ábra

A háztartástípusok térbeli rendje /1977/

1 = tiszta agrárháztartások; 2 = tiszta ipari háztartások; 3 = vegyes foglalkozású háztartások; 4 = a nyugdíjasok háztartásai; 5 = középület

2. ábra

A lakások komfortja /1977/

1 = komfort nélküli lakások; 2 = teljes komfortu lakások; 3 = csak villannyal ellátott lakások; 4 = középület

Az elemzés során összefüggést kerestünk a fenti társadalmi tagozódás és a lakófunkció között. A lakásállományt a szobák száma és komfortja alapján csoportosítottuk. A társadalom térbeli tagozódásának megfelelően a leggyengébb lakásállomány a település K-i részén ismerhető fel /2. ábra/. Itt a telkek 15 %-án elhagyott lakóházak állnak, de a lakottak is rossz állagúak.

A társadalmi csoportok és a lakásállomány összefüggése alapján típusokat különítettünk el /3-5. ábrák/:

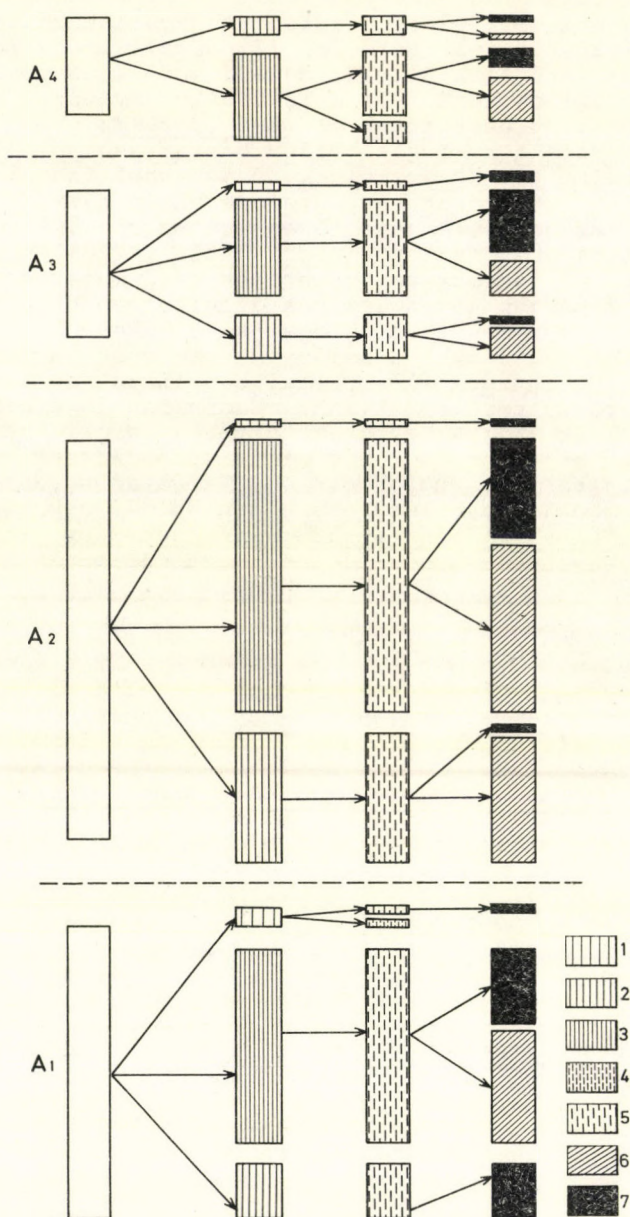
A₁-4. A tiszta agrárfoglalkozású háztartások az átlagosnál jobb lakaskörülmények között élnek. A 40 évnél fiatalabb háztartásokban /A₁/ különösen nagy szerepe van a háztáji gazdálkodásnak, ezért az egy főre jutó jövedelem magas, ami megmutatik a lakásminőségben is; azok közel fele vízzel és villanyval ellátott. Az idősebb aktív keresők /A₂/ megszokott életkörülményeiket a magasabb jövedelem sem alakította át lényegesen, mert elsősorban gyermekeiket támogatják a lakásépítésben vagy a továbbtanulásban. E lakásállománynak már csak harmada jó komfortfokozatu. Az egyedül élő - általában fiatal agrárszakemberek - lakaskörülményei is jók /A₃/. Hasonlóan jó életkörülmények között élnek azok az agrárháztartások, amelyekben a fiatalabb generáció aktív keresői már nem a mezőgazdaságban dolgoznak /A₄/. E háztartások ugyan már nem "tiszta" agrárfoglalkozásúak, az életmód azonban lényegesen nem különbözik az előzőektől. A háztartásban élő nem agrárkeresők hosszabb-rövidebb ideig, különösen a munkacsucok idején részt vállálnak a háztáji gazdálkodásban.

B₁-2 A vegyes agrárjellegű háztartások /4. ábra/ életmódja és életkörülménye megegyezik az előzővel, függetlenül attól, hogy a feleség mely népgazdasági ágban dolgozik. A háztartásban élő nem agrárkeresők ugyanis bekapcsolódnak a háztáji gazdálkodásba. Az előző A₁-4 csoporttól némileg különbözik e csoport idősebb generációja /B₂/, amelynek gyermekei általában továbbtanulnak és a mezőgazdaság már csak esetleges célként szerepel az életpálya-alternatívák között. A szülők ez esetben nagyon nagy anyagi áldozatot vállálnak önmagukat sem kimélve és a lakaskörülményeikre sem áldozva. A nyugdíjasok kivételével ez a csoport él a legszerényebb lakaskörülmények között.

E tekintetben jobb a helyzet a 40 évnél fiatalabb vegyes agrárjellegű háztartásokban /B₁/, ha a nő helyben dolgozhat. Ez esetben van kötődés a faluhoz, ami beruházásra ösztönöz.

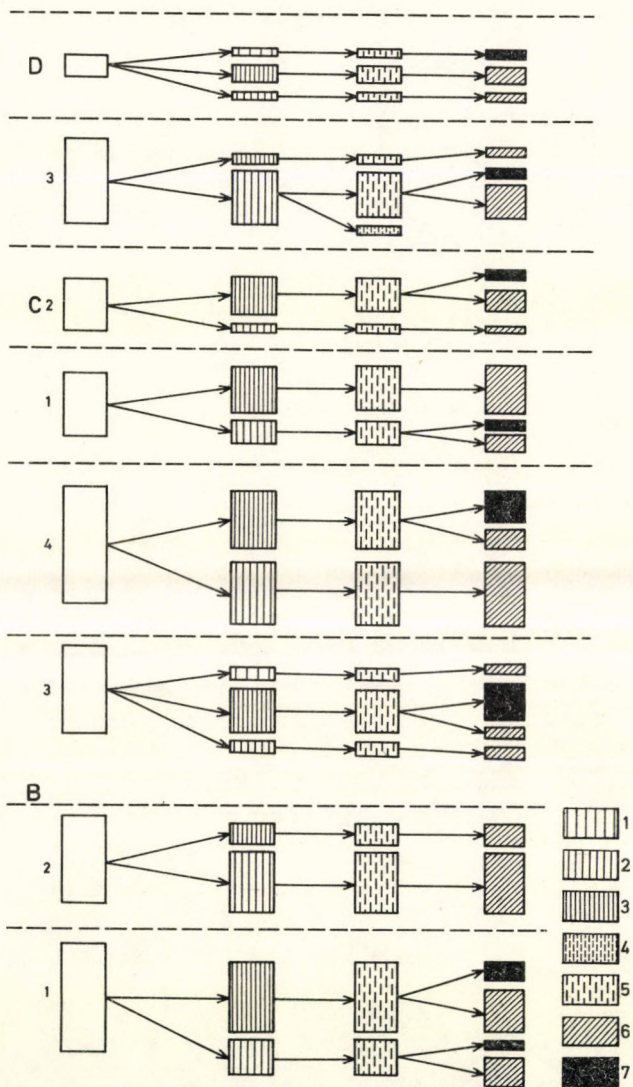
B₃-4 Még távolabb kerültek a mezőgazdaságtól a vegyes ipari foglalkozású háztartások. A férj az iparban dolgozik és ingázó, a feleség pedig a mezőgazdaságban. A háztartások többségének van háztáji gazdasága, sőt a fiatalabb generáció /B₃/ az elmúlt években egyre nagyobb terhet vállalt, mert reálisabbnak tűnt a lakás helyi megteremtése, mint a városba költözés.

C₁-3 Sajátos magatartás jellemzi a tiszta ipari foglalkozású háztartásokat. Annak ellenére, hogy az átlagos jövedelem ezekben a háztartásokban a legmagasabb, az életkörülményeik mégis a leggyengébbek. Ennek kialakulásában az elmúlt évek lakáselosztási politikája is közrejátszott. A fizikai munkások túlnyomó többségének ugyanis reális lehetősége volt alacsony bérű

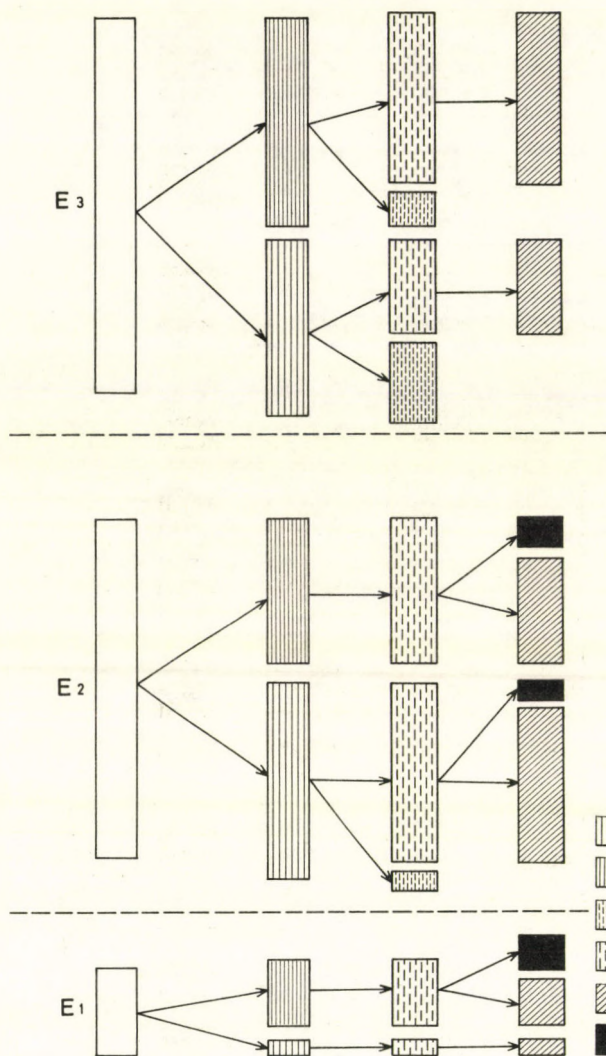
3. ábra

A tiszta agrárháztartások társadalmi csoportjainak lakáskörülményei /aláírást lásd 5. ábra utáni lapon/

4. ábra

A vegyes /B/, az ipari /C/ és az értelmiségi /D/ háztartások lakáskörülményei /aláírást lásd 5. ábra utáni lapon/

5. ábra

A nyugdíjasok lakáskörülményei /aláírást lásd a következő lapon/

3. ábra A tiszta agrárháztartások társadalmi csoportjainak lakáskörülményei:

A_1 = a 40 évnél fiatalabb háztartások; A_2 = 40 évnél idősebb háztartások; A_3 = egyedül élő agrárkeresők; A_4 = agrárháztartás, amelyben nem agrárkereső is él; 2 mm = egy háztartással; 1 = 3 szobás lakás; 2 = egyszobás lakás; 3 = kétszobás lakás; 4 = komfort nélküli; 5 = valamilyen komfort; 6 = csak villannyal ellátott; 7 = teljes komfort.

4. ábra A vegyes /B/, az ipari /C/ és az értelmiségi /D/ háztartások lakáskörülményei:

B_1 = a vegyes agrárjellegű háztartások /a férj a mezőgazdaságban, a feleség egyéb ágazatban/40 évnél fiatalabb csoportja; B_2 = 40 évnél idősebb vegyes agrárháztartások; B_3 = 40 évnél fiatalabb vegyes ipari háztartások /a férj az iparban, a feleség a mezőgazdaságban dolgozik; 40 évnél idősebb vegyes ipari háztartások; C_1 = 40 évnél fiatalabb tiszta ipari háztartások; C_2 = 40 évnél idősebb ipari háztartások; C_3 = egyedül élő ipari kereső háztartása; D = értelmiségi háztartások. 2 mm = egy háztartással; 1 = 3 szobás lakás; 2 = egyszobás lakás; 3 = kétszobás lakás; 4 = komfort nélküli; 5 = valamilyen komfort; 6 = csak villannyal ellátott; 7 = teljes komfort.

5. ábra A nyugdíjasok lakáskörülményei

E_1 = nyugdíjasok háztartása, amelyben aktív kereső is él; E_2 = nyugdíjas háztartások; E_3 = egyedül élő nyugdíjasok háztartásai; 1 = egyszobás lakások; 2 = kétszobás lakások; 3 = komfort nélküli; 4 = valamilyen komfort; 5 = csak villannyal ellátott; 6 = teljes komfort.

állami lakást kapni a városokban. Állami lakásépítés egyébként is csak a városokban volt. Ezt a lakáselosztási politikát az üzemek is támogatták, hogy a munkaerőt megtarthassák. Az urbanizációnak egy ilyen jellegű preferálása még a kedvezően érintett társadalmi csoportokban is bizonyos negatív hatásokat váltott ki; felismerhetővé vált a falusi lumpenenedési folyamat. A társadalompolitikai vezetés levonta a megfelelő következtetést és megváltoztatta a lakáshoz jutás feltételeit.

D Az értelmiségiek három háztartásban élnek a faluban, Ezért e csoport általános magatartására nem lehet következtetni.

E₁₋₃ Vizsgálatunk is megerősítette, hogy a falvakban a nyugdíjasok csoportja él a legnehezebb helyzetben /5. ábra/. Királyhegyesen a háztartások harmada nyugdíjas és annak fele egyedül élő. A nyugdíjas háztartások közül azok vannak kedvezőbb helyzetben, amelyekben aktív kereső is él /E₁/. Ez esetben a lakáskörülmények nem rosszabbak, mint az agrárkeresőké. Még azoknak a nyugdíjas háztartásoknak életkörülményei is elfogadhatók, amelyekben ketten élnek és részben munkaképesek, a háztájiban képesek dolgozni és így kiegészítő jövedelemhez jutnak /E₂/. A legrosszabb körülmények között a magányos nyugdíjasok élnek. Ha el is tudják látni önmagukat, olyan nagyságu háztájai vezetésére már nem képesek, amely némi kiegészítő jövedelmet jelentene /E₃/. Mivel mozgási lehetőségük is korlátozott, ezért az alapellátás kiépítetlensége /orvosi rendelő, szervezett betegápolás, gyógyszerár stb./ csak súlyosbítja helyzetüket.

Az elemzés néhány általánosítható következtetése:

1. Az a meglehetősen általános vélemény, hogy a városközei falvak lakófunkciója szükségképpen kialakul az urbanizáció erősödésével a központi település fejlődésével ez esetben kevésbé igazolható. Ugy tűnik ez a lakófunkció jelleg hazai viszonylatban akkor alakul ki, ha az ingázás közlekedési feltételei jók, az alapellátás helyben is biztosított, vagy olyan magasak a személyi jövedelmek, hogy gépkocsit is tudnak tartani, vagy a városellátáshoz kapcsolódó melléktevékenységet is tudnak folytatni.

2. A fenti példa is igazolja, hogy célszerű az urbanizációs folyamatot az eddigieknél komplexebben értelmezni. A folyamatnak, mint "rendszernek" nem elegendő csupán az "input" oldalát, a növekvő települések csoportját elemezni. Szükségünk volna mind nagyobb számú empirikus vizsgálatra, amely feltárná e folyamat szerteágazó közvetlen és közvetett, pozitív és negatív hatásait egyaránt.

Nagyon figyelmet kell szentelnünk azokra a negatív jelenségekre, amelyek az urbanizáció hatásaként a kis lélekszámú településekben szükségszerűen /?/ lejátszódnak. Az ország lakosságának ma 12 %-a él a 2000 fő alatti népességszámú, Királyhegyeshez hasonló társadalmi strukturájú településekben. E népességnek több mint harmada nyugdíjas, akik amellet, hogy a hazai életszínvonal legalacsonyabb szintjén vannak, még erős társadalmi, közösségi elszigeteltségben is élnek.

3. A problémát növeli, hogy a fenti települések nem mozaik-szerűen helyezkednek el az országban, hanem összefüggő, olykor járásnyi nagyságu területet alkotnak pl. a Dél-Délnyugat-Dunántulon, Észak-Magyarországon vagy az Alföld határmenti övezetében /Beluszky P. - Sikos T.T., 1982/. Célszerű volna e területek mély társadalomföldrajzi elemzését elvégezni, hogy erre egy sajátos terület-településfejlesztési terv és külön program készülhessen, úgy ahogyan az más országokban két évtizeddel ez előtt megtörtént.

4. Az urbanizáció "árnyékában" lévő települések környezetében gyengül a mezőgazdasági terület hasznosítás-intenzitása, egyre extenzivebb ágazatok kerülnek előtérbe, ami tovább gyengíti az illető területek eltartókéességét. E folyamat nem minden esetben esik egybe a gyenge termőhelyi adottságokkal, így helyenként szükségképpen nő az erőforrások kihasználatlansága. Mindennek hatására fokozódik az itt élő népesség társadalmi elszigetelődése, mert az elöregedés miatt csökken a termelésben való részvétele, gyengül fizetőképessége, következésképpen foglalkoztatása is. Mindez kedvezőtlenül hat a még ott élő aktív népesség szemléletére, társadalmi-politikai magatartására, mert közösségükben nincs életmintát adó, követhető társadalmi presztizsű csoport. Szükségképpen kialakult tehát a magárahagyatottság érzése, amely menekülést vagy befeléfordulást, rosszabb esetben szembefordulást eredményez.

5. Megítélésünk szerint a hasonló, kissé "emberközpontu" vizsgálatok településfejlesztés és -rendezés segítségére lehetnek, mert amellet, hogy rávilágítanak az általános társadalmi folyamatok hatásaira, feltárják a helyi problémákat is. Ez utóbbiak megismerése segítheti a helyi közigazgatás döntés előkészítését, a helyes és reális véleményalkítását, ami végül is erősíti önbizalmát és önállóságát. A nehézségek megoldásának egyik előfeltétele a tények ismerete, azok feltárása, tudatosítása a közösségekben és a megoldás alternatíváinak együttes keresése.

IRODALOM

- ANDORKA R. 1979. A magyar községek társadalmának átalakulása. Gyorsuló idő. Budapest. Magvető.
- BARTA Gy. - ENYEDI Gy. 1981. Iparosodás és a falu átalakulása. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 206 p.
- BECSEI J. 1977. Az agrárvárosok átalakulásának néhány jellegzetessége. - Alföldi Tanulmányok. I. Békéscsaba. pp. 96-117.
- BELUSZKY P. 1981. Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körös vidék. - Alföldi Tanulmányok. V. Békéscsaba. pp. 131-161.
- BELUSZKY P. - SIKOS T.T. 1982. Magyarország falusi településeinek típusai.
- BERÉNYI, I. - SIMÓ, T. 1981. Umwandlung der Gesellschaft eines ungarischen Dorfes - Tard. - Südosteuropa-Studien H. 28.; Münchener Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie. H. 21. pp. 97-114.

- ENYEDI Gy. 1975. A magyar falu átalakulása. - Földr. Közl. 23. pp. 109-124.
- ENYEDI Gy. 1980. Falvaink sorsa. Gyorsuló idő. Budapest. Magvető.
- KULCSÁR K. 1980. A mai magyar társadalom. Budapest. Kossuth Könyvkiadó. 329 p.
- MOHS, G. 1980. Migration and Settlement: 4. German Democratic Republic. Laxenburg, Austria. 113 p.
- RUPPERT, K. - SCHAFFER, F. 1973. Sozialgeographische Aspekte urbanisierter Lebensformen. Hannover. Gebrüder Jä-necke V. 51 p.
- von BORRIES, V. - CLAUSEN, L. - SIMONS, K. 1978. Siedlungs-soziologie. München. Rösler-Verlag. 157 p.

A BERETTYÓUJFALUI JÁRÁS AKTIV KERESŐIRŐL KÉSZÜLT ÉLETKÖRÜLMÉNY-
VIZSGÁLATOK NÉHÁNY TANULSÁGA

Dr. Csatári Bálint

Kérdőíves mintavétel alapján vizsgáltuk meg a járás 30 községében 10 foglalkozási csoport ingázó és helyben dolgozó aktív keresői életkörülményeinek néhány jellemzőjét; véleményét lakóhelyéről, a háztáji gazdaság fontosságáról, a városi szolgáltatások elérhetőségéről, költözési szándékáról.

A felmérés az MSzMP berettyóújfalui Városi-Járási Bizottsága felkérésére készült, a járás községei népességmegtartó képességének vizsgálata során.^x

Célunk az volt, hogy feltárjuk egy városodásban megkésett, fejlett központ nélküli, szélsőségesen agrárjellegű, forgalmi árnyékban fekvő, népességkibocsátó, kedvezőtlen természeti adottságu falusi térség aktív népességének térkapcsolatait.

A közel 600 kérdőívet a feldolgozás első fázisában két szempont szerint rendeztük:

- helybeli dolgozók és ingázók
- az ingázók megoszlása a vizsgált foglalkozási csoport szerint.

A tiz megkérdezett foglalkozási csoport a következő volt:

	helybeli: eljáró:	
1. ipari fizikai dolgozó	15	27
2. építőipari fizikai	17	26
3. mezőgazdasági fizikai	25	21
4. mezőgazdasági nem fizikai	26	21
5. közlekedési	10	23
6. kereskedelmi	20	28
7. egészségügyi	17	21
8. oktatási /szellemi/ dolgozó	24	20
9. oktatási /egyéb/ és	20	11
10. egyéb /nem anyagi ágban/ foglalkozásu	25	21

/Megjegyzés: az egyes változatokból több kérdőív is beérkezett; a fel nem lehetséges változatokat üresen küldték vissza. A táblázatban szereplő számok csoportok szerint a községek előfordulási számát jelzik./

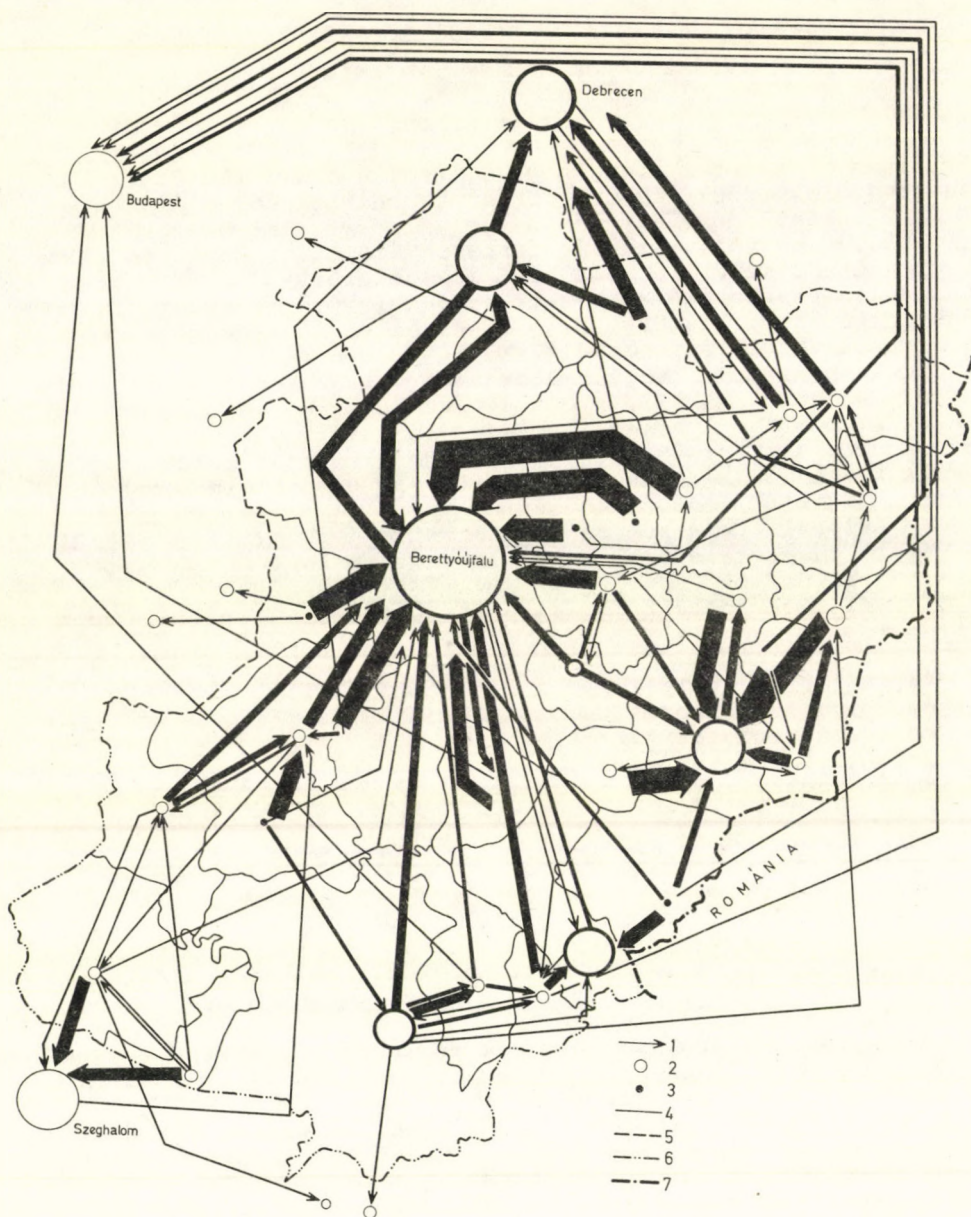
Igazolódott, hogy az eljárók foglalkozási strukturája változatosabb, és a lakóhelyi munkaerőkinálat hiánya az ingázás fő oka.

Valamennyi ágazatba csak a járás két kiváló közlekedésfőldrajzi helyzetű településéből /Derecske, Tápe/ ingáznak, nyolc és annál több változat 11 településben van - Berettyóújfalu közvetlen vonzáskörzetében.

A felmérésben szereplő ingázókról készített vonzástérkép a vártnál bonyolultabb képet adott /1. ábra/.

Megállapítható, hogy napjainkra - még egy ilyen fejletlennek minősített falusi térségben is - erősen mobilizálódott az

^x Az anyag további értékelése folyamatban van, teljes kép csak a minta további feldolgozása után rajzolható.

1. ábra Az ingázás területi kapcsolatai a járásban
 1 = egy fő ingázó; 2 = az ingázás céltelepülései
 /a körök nagysága arányos az ingázók számával/;
 3 = csak kiingázó települések; 4 = községhatár;
 5 = járáshatár; 6 = megyehatár; 7 = országhatár

aktiv népesség. Ezt jelzi, hogy a napi ingázás céltelepülései nemcsak a városok és a városiasodó nagyközségek, hanem a falusi tér központjai és az alapfoku települések között is tekintélyes az ingavándorforgalom.

Berettyóujfalu ingázási centrum jellege egyértelműen ki-rajzolódik, a járás csaknem valamennyi településéből van bejáró dolgozója. Vonzása a várost övező belső település-gyűrűben kiemelkedő, a peremek felé haladva 25-30 km-re távolodva fokozatosan gyengül.

A vizsgált falusi térség munkahelykinálattal rendelkező községei között Biharkeresztes emelkedik ki, példaként szolgálva arra, hogy egy területegység fejlesztésében, népességmegtartó képességének fokozásában nemcsak a városoknak, hanem a nagyközségeknek is döntő szerepük lehet /Komádi és Derecske jelentős népességszáma ellenére sem rendelkezik hasonló vonzás-körzettel/.

A járás északi részén elhelyezkedő települések ingázóinak Debrecen biztosít munkalehetőséget, a déli részén - a megyehatárt átlépve - az urbanizálódó Szeghalom a vonzáscentrum. Az országhatár menti falvakból tekintélyes a távolsági ingázás is. Így Berettyóujfalut és Biharkeresztest kivéve a munkaerő-mozgás főbb irányai nincsenek összhangban a települések közigazgatási - területi szervezetével, a másodlagos ingázási centrumok kialakítása késik, aminek hiánya váltja ki az elköltözési szándékot.

A kérdőívekre kapott válaszok alapján jellegzetes különbségek rajzolódnak ki az aktiv népesség két csoportja - ingázók és helyben dolgozók - között /1-5. táblázatok/:

- az ingázók korösszetétele fiatalabb, mint a helyben dolgozóké,
- kiugróan magas az elköltözési szándék az eljáróknál, sokkal csak azért nem hagyják el lakóhelyüket, mert "nem áll módjukban",
- a vártnál nagyobb volt viszont azoknak a száma /mindkét csoport válaszadóinak többsége/, akik nem kívánják elhagyni lakóhelyüket. Ebben a válaszok szerint a háztáji és kisegítő gazdaságokból származó jövedelemnek van szerepe. Az ingázók 55 %-ának és a helybeliek 81 %-ának van háztáji gazdasága, de mindkét csoport válaszadóinak több mint 3/4-e ítéli fontosnak a belőle származó jövedelmet,
- a válaszokból az is kiderült, hogy az ingázók kritikusabban szemlélik lakóhelyük helyzetét. 13,5 %-kal kevesebb azoknak az aránya, akik elégedettek az általa nyújtott életkörülményekkel, 5 %-kal magasabb azoké, akik nem. Ezek az arányok csaknem megegyeznek az elköltözni szándékozókéval, vagyis nem a megélhetési gondok váltják ki ezt a szándékot, hanem a lakóhely által nyújtott mérsékelt színvonalu életkörülmény, a város vonzereje és a falu "taszító" ereje együttesen.

Az ingázó aktiv keresők néhány jellemző válasza:

A vizsgált területen is jelentős az ingázás időigénye. A válaszadók 37 %-a nehézkesnek tartja a bejárást, 30 %-a naponként két óránál több időt tölt utazással /1-3. táblázat/.

1. táblázat Az ingázó dolgozók kérdőíves felmérésének néhány fontosabb adata I.

Települések száma: 30

Megválaszolt kérdőívek száma: 276

1. Nemek szerint: férfi: 177 fő 64 % nő: 99 fő 36 %
2. Életkoruk szerint: 20 év alatt: 21-30 év: 31-40 év: 41-50 év: 51 év felett:
27 fő 9,8% 90 fő 32,6% 74 fő 26,8% 43 fő 15,6% 42 fő 15,2%
/Nem válaszolt: 10 fő/
3. A munkaehly elérésének ideje:
20 percnél kevesebb: 21-40 perc: 41-60 perc: 60 perc felett:
81 fő 29,3% 106 fő 38,4% 28 fő 10,1% 51 fő 18,5%
4. Költözési szándék és irány: /Nem válaszolt: 5 fő/
a. munkahelyéhez közelebb akar költözni: 53 fő 19,2%
b. lakóhelyéhez közelebb szeretne állást vállalni: 67 fő 24,3%
5. A bejárás körülményeire vonatkozó vélemények:
a. nehézkesnek tartja a bejárást: 102 fő 36,9% /Nem válaszolt: 19 fő/
b. átszállással utazik: 29 fő 10,5% /Nem válaszolt: 21 fő/
c. vállalati járművel utazik: 90 fő 32,6% /Nem válaszolt: 10 fő/

2. táblázat Az ingázó dolgozók kérdőíves felmérésének néhány adata II.

6. Anyagi megfontolások /háztáji, kisegítő gazdaság, kert/ szerepet játszik abban, hogy falun él és bejáró: 83 főnél 30% /Nem válaszolt: 14 fő/
7. A költözési szándék helyzete: /Nem válaszolt: 32 fő/
a. megtette az előkészületeket, 1-2 éven belül elköltözik: 12 fő 4,4%
b. 3-5 éven belül kíván elköltözni: 17 fő 6,2%
c. szeretne elköltözni, de nem áll módjában: 41 fő 14,8%
d. nem szándékozik elköltözni: 174 fő 63,0%
8. A költözés oka:
a. munkahelyéhez közelebb kíván költözni: 32 fő 11,6%
b. városba akar költözni, ahol jobb az ellátás 21 fő 7,6%
c. munkahelyet akar változtatni 4 fő 1,5%
d. rokonaihoz akar közelebb költözni: 6 fő 2,2%

3. táblázat Az ingázó dolgozók kérdőíves felmérésének néhány adata II .

9. Háztáji gazdasága van: 150 főnek 55,5% /Nem válaszolt: 28 fő/
10. Fontosnak tartja ennek jövedelmét: 120 fő, az előbbi 80%-a /Nem válaszolt: 37 fő/
11. Lakóhelye életkörülményeivel: /Nem válaszolt: 26 fő/
a. elégedett: 84 fő 30,4%
b. bizonyos tekintetben elégedett: 114 fő 41,3%
c. nem tartja kielégítőnek: 52 fő 18,8%
12. Gépkocsi van a felmérték családjában 74 esetben, 26,8%
13. A városi szolgáltatások elérhetősége: /Nem válaszolt: 13 fő/
a. jónak tartja: 44 fő 6,2%
b. megfelelőnek tartja: 160 fő 58,0%
c. nehezen elérhetőnek tartja: 42 fő 15,2%

4. táblázat A helyben foglalkoztatott dolgozók kérdőíves felmérésének néhány adata I.

Települések száma: 28^x

Megválaszolt kérdőívek száma: 223

1. Nemek szerint: 130 férfi 58,3% nő: 93 41,7%
2. Életkoruk szerint: 20 év alatt: 21-30 év: 31-40 év: 41-50 év: 50 év felett:
6 fő 2,7% 59 fő 26,5% 78 fő 35,0% 55 fő 24,6% 25 fő 11,2%
3. Költözési szándékuk: /Nem válaszolt: 32 fő/
a. már megtette az előkészületeket, 1-2 éven belül elmegy: 4 fő 1,8%
b. 3-5 éven belül kíván elköltözni: 8 fő 3,6%
c. szeretne elköltözni, de nem áll módjában: 10 fő 4,4%
d. nem szándékozik elköltözni: 169 fő 75,8%
4. A költözés oka:
a. -
b. városba szeretne költözni, ahol jobb az ellátás: 18 fő 8,0%
c. munkahelyet akar változtatni: 1 fő 0,6%
d. rokonaihoz szeretne közelebb költözni: 4 fő 1,8%

^x Gáborjából és Hencidáról csak ingázókról szóló ívek érkeztek.

5. táblázat A helyben foglalkoztatott dolgozók kérdőíves felmérésének néhány adata III.

5. A lakása építési éve:		/Nem válaszolt: 34 fő/
1950 előtt:	63 fő 28,3%	
1951-1970 között:	43 fő 19,3%	
1971 után:	83 fő 37,2%	
6. Háztáji gazdasága van:	181 fő 81,2%	/Nem válaszolt: 4 fő/
7. Fontosnak tartja ennek jövedelmét:	148 fő 66,4%	/Nem válaszolt: 5 fő/
8. Lakóhelye életkörülményeivel:		/Nem válaszolt: 1 fő/
- elégedett:	97 fő 43,5%	
- bizonyos tekintetben elégedett:	94 fő 42,1%	
- nem tartja kielégítőnek:	31 fő 13,9%	
9. Gépkocsi van a felmérték családjában:	78 esetben 34,9%	/Nem válaszolt: 10 fő/
10. A városi szolgáltatások elérhetőségét:		/Nem válaszolt: 3 fő/
- jónak tartja:	42 fő 18,8%	
- megfelelőnek tartja:	131 fő 58,7%	
- nehezen elérhetőnek tartja:	47 fő 21,0%	
11. Berettyóújfalut felkeresi:	41 fő 18,5%	
hetente:		
kéthetente:	35 fő 15,8%	
havonta:	67 fő 30,1%	
ritkábban:	80 fő 35,7%	

A foglalkozási csoportok elkülönülése területileg is megállapítható.

A vonzáskörzet belső gyűrűjének falvaiból, kevesebb időráfordítással, elsősorban a terciér szektor ingázói járnak Berettyóújfaluba, mégis esetükben a legnagyobb a költözési szándék, de kisebb a háztáji gazdaságokból származó kiegészítő jövedelem megtartó szerepe is.

Az ipari ingázók távolabbról utaznak, és költözési szándékuk alacsonyabb arányu. Többen jelezték viszont, hogy szívesen vállalnának munkát lakóhelyük közelében, ami a termelőszövetkezeti ipari melléküzemágak létesítéséhez jelent telepítési feltételt; kellő számú munkaerő állna rendelkezésre.

A mezőgazdasági termelés területi kapcsolatainak kiszélesedését mutatja a szektor jelentős ingavándorforgalma. Az agrárértelmiség viszonylag nagy számban utazik a lakóhelyéhez közel fekvő faluban lévő munkahelyre, harmaduk gépkocsival is rendelkezik.

A mintában viszonylag magas a személygépkocsival rendelkezők aránya /26,8%/. A vizsgálat bizonyította, hogy a gépkocsi nagymértékben csökkenti a falvak lakóinak elzártságát, különösen akkor, ha a helyközi tömegközlekedés nem szolgálja ki megfelelően az igényeket.

A különböző foglalkozási csoportoknál igen eltérő ez az arány. A legmagasabb 38-48,6 % a terciér ágazatokban /pedagógusok, nem anyagi ágak dolgozói/, a legalacsonyabb a mezőgazdasági fizikai és az ipari ingázóknál /8,3-14,3%/.

A városi szolgáltatások elérhetőségére adott válaszok is összhangban vannak a gépkocsival rendelkezők arányával, ami visszaül a tömegközlekedés kielégítetlenségére, és igazolja, hogy a falu-város kapcsolatok egyik legfontosabb eleme a jól szervezett közlekedés.

A helyben dolgozó aktív keresők néhány jellemző válasza:

A helyben dolgozók erősebben kötődnek településükhöz, a mintában szereplők több mint 50 %-a az utóbbi husz évben építette lakását /4-5. táblázat/.

A felmért dolgozók 40 %-ának csak bizonyos tekintetben megfelelőek a települése által nyújtott életkörülmények, s a város-falu kapcsolatok kiteljesedésének bizonyítéka, hogy harmaduk legalább kéthetente, több mint 60 %-uk legalább havonta felkeresi Berettyóújfalut.

A településközi kapcsolatok tehát igen fontos szerepet töltenek be a hátrányos helyzetű falusi térség lakóinak életében. Számunkra komoly gondot jelent a közlekedési tarifaelmérséklet, a feszültséget és a falusi ellátási gondokat egyaránt növeli, hiszen mind a kereskedelmi ellátás, mind a szolgáltatások színvonala alacsony.

Ezt igazolja, hogy az elköltözési szándékot jelzők között a fő ok: "városba szeretne költözni, ahol jobb az ellátás".

Összegezeként megállapítható, hogy a falusi tér településközi kapcsolatai jelentősen kibővültek az elmúlt évtizedben. Ennek fő eleme az ingázás. A munkabajárás céltelepülései idő-

vel a falusi településhálózat szervezőközpontjaivá válhatnak.

Az ingázó aktív népesség lakóhelyváltóztatási szándéka magasabb, mint a helyben dolgozóké, de nem jeleztek tömeges elköltözési szándékot.

A kettős jövedelem fontos megtartó erő, de ez a különböző foglalkozási csoportok szerint lényegesen eltér. A nem termelő ágazatokhoz tartozóknak sokkal kisebb a háztáji és kisegítő gazdaságokból származó jövedelme, ezért magasabb az elköltözési szándéka is.

A berettyóújfalui járás területén, ahol ugyan a gazdasági aktivitás nőtt 1970-1980 között /41,4 %-ról 44,6 %-ra/, de az aktív községi népességnek még 48,1 %-a a mezőgazdaságban dolgozott, csak a további munkahelybővítő ipartelepítés vagy termelőszövetkezeti melléküzemágak létesítése jelentheti a várható foglalkoztatási gondok megoldását.

A vizsgálat alapján megállapítható, hogy a falusi térben elhelyezkedő nagyközségek hálózati szerepét - mind a munkaerő-kinálat, mind a kereskedelmi és szolgáltató funkciókat tekintve - fokozni szükséges.

Dr. Kéri András

A módosított Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió /1981/ csupán hosszútávú irányelveket ad az egyes települések, tanácsok fejlesztési elképzeléseihez. A városi tanácsok önállóságát biztosító 1971-es tanácstörvény önmagában elégtelen, hiszen az egyéb gazdasági-pénzügyi szabályozók ennek érvényesítését gátolják. Ugyanakkor várható, hogy az önkormányzati elemek erősödésével a helyi tanácsok önállósága a jövőben gazdasági és fejlesztési téren is jobban érvényesül. Ezért a figyelem a helyi társadalom jobb megismerésére és az ezt lehetővé tevő módszerek felé irányul. A települések belső társadalmának feltárásában egyre inkább a várostervezők, a szociológusok és a településföldrajzosok összehangolt, egymást segítő és kiegészítő kutatásaira van szükség. Hiszen "egy-egy magyar város társadalmi szerkezete mindenestre szelvény a magyar társadalom egészéből: a magyar társadalmat alkotó rétegeinek egy-egy darabját tartalmazza többé-kevésbé az egész magyar társadalom összetételét mutatja" /Erdei F., 1934/.

Eger szociálgeográfiai vizsgálatában a különböző társadalmi csoportok és a lakófunkció közötti összefüggés feltárása, területi vetületének értékelése, típusalkotás az első feladat /1. ábra/. A vizsgálatnak korlátot szab a népszámlálási körzetekre lebontható adatok szűkössége, pedig a megfelelő adatbázis alapvető követelménye - lenne - egy részletes feltáró-elemző munkának.

Eger történetének legdinamikusabb fejlődését 1970 és 1980 közötti évtizedben érte el, amikor is a népességszám növekedése az azonos nagyságú és szerepkörű városok, megyeszékhelyek átlagos növekedési ütemét is meghaladta.

Az 1960-as években megindult iparfejlesztés és a 70-es években tömegessé váló lakásépítés mind a városképre, mind pedig a foglalkozási szerkezetre jelentős hatást gyakorolt. Megváltozott a társadalmi struktúra és átformálódott a település funkcionális térszerkezete is, felborította a város belső, korábbi térbeli tagozódását, felépítésének rendjét. Eger morfológiai képe gazdagodott, a meglévő szabad területek ill. a lebontott hóstyák lakótelepi beépítésével. Ugyanakkor a város történelmi magja az országban elsőként 1966-ban megkezdett tömegrekonstrukciók révén visszanyerte eredeti, XVIII. századi külső képét, lakófunkcióját s belső terét, lakásait napjaink igényei szerint építették át. Ezzel megállították további slumosodását. Eger lakosságának lakó- és életkörülményeiben az elmúlt 10 esztendőben minőségi változás történt. A város népessége - zömében a bevándorlás következtében - 1970-hez képest 27,0 %-kal, lakásállománya 33,0 %-kal növekedett. Ha a városszéli hóstyák szanálását és a történelmi városmag lakásainak minőségi átalakítását is figyelembe vesszük, akkor az új lakásállomány növekedése még ennél is nagyobb arányú /1. táblázat/. A 4.686 lakással való gyarapodás kb. 15.000 lakoshely - ill. lakásváltoztatásával járt együtt, vagyis Eger népességének 20-25 %-át mozgatta

1. táblázat

Eger tízéves fejlődésének statisztikai adatai

	1970		1980	
	A n é p e s s é g száma	megosz- lása %	száma	megosz- lása %
<u>Lakónépesség:</u>	47 960	100,0	60 897	26,97%-os növekedés
o-14 éves koru népesség	8 421	19,64	14 352	23,57
60-X éves koru népesség	7 003	14,60	8 187	13,44
15-X éves közül legalább az ált. iskola 8 osztályát végezte	25 923	54,05	37 037	60,82
	A z a k t í v k e r e s ő k			
	száma	megosz- lása %	száma	megosz- lása %
<u>Aktiv keresők:</u>	24 134	50,32	28 748	47,21
Ipar, építőipar	11 877	24,76	12 916	21,21
Mezőgazdaság és erdő- gazdaság	1 993	4,16	1 336	2,19
Egyéb népgazdasági ágak együtt	10 264	21,40	14 496	23,80
Fizikai foglalkozásu	14 355	29,93	15 114	24,82
Nem fizikai /szellemi/ foglalkozásu	9 779	20,39	13 634	22,39
	A l a k á s o k			
	száma	megosz- lása %	száma	megosz- lása %
<u>Lakás:</u>	14 051	100,0	18 737	33,35%-os növekedés
1 szobás	5 706	40,61	3 075	16,41
Villanyvezetékekkel el- látott lakások	13 859	98,63	18 691	99,75
Vízvezetékekkel ellá- tott lakások	7 863	55,96	15 838	84,53
Hálózati ill. palackos gázzal ellátott lakások	8 903	63,36	16 377	87,40
Fürdőszobával ill. mos- dófülkével ellátott lakások	6 310	44,91	14 824	79,12

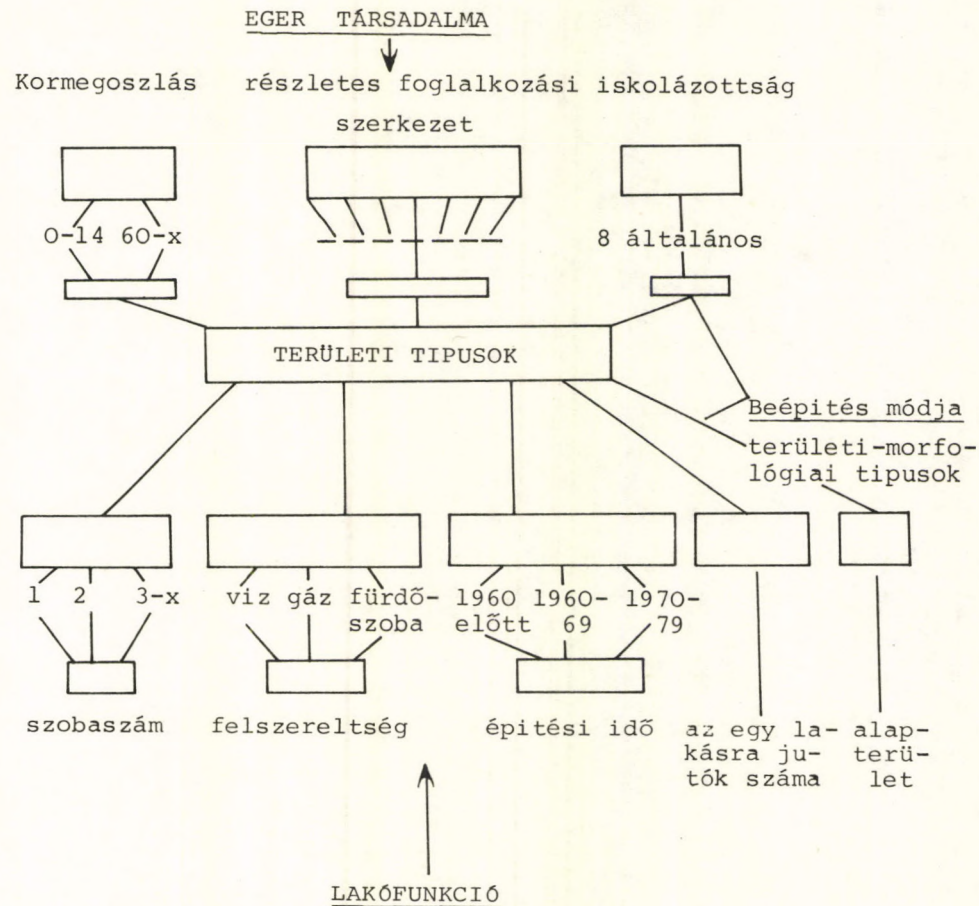
Forrás: Az 1970 és az 1980-as népszámlálási adatokból saját szá-
mitás alapján összeállítva.

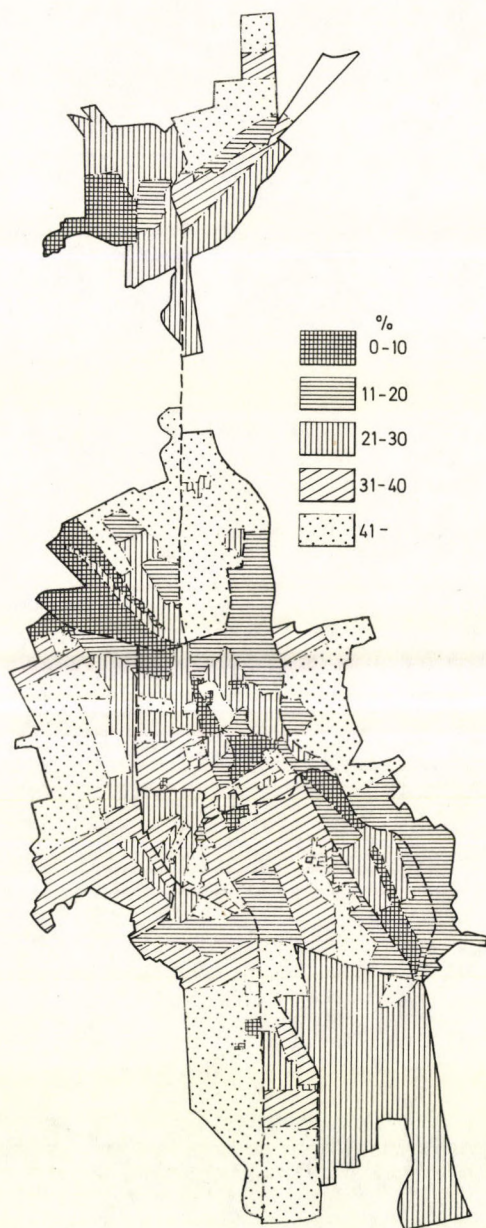
meg. Ez még akkor is igen magas arány, ha pontos adatunk nincs is azokról, akik vidékről saját erőből épített házaikba költöztek be, hiszen az új ill. felújított lakások zöme lakótelepi, ill. védett műemlék épületek. Az 1970-es lakásonkénti kb. 4 fő-ről 3 főre csökkent a lakók száma. S ha a lakások szobaszámának alakulását is figyelembe vesszük, egyértelmű a minőségi javulás /1970-ben az 1 szobás lakások aránya 40,6 % volt, 1980-ban mindössze 16,4 %/.

A 70-es évek elején a korábban kialakult, tradíciókkal bíró társadalmi struktúra gyökeresen átalakult; megkezdődött az áttérés a gazdasági fejlődés intenzív szakaszára, a tömeges foglalkozásváltás befejeződött, társadalmunk osztályszerkezete stabilizálódott. A városi lakosság körében - osztályra, rétegre való tekintet nélkül - bizonyos iskolázottsági, jövedelmi kiegyenlítődés tapasztalható, ami azonban csak csökkenti a társadalmi elkülönülést, a szegregációt. A társadalmi mobilitás az utóbbi 10-15 évben nem csökkent, csak szerkezete, iránya változott meg. /A képzettségi szint növekedett: pl. 1970-ben a 15 éven felüliek közül Egerben 54,1 %, 1980-ban 61,0 % végezte el a 8 általánost./ Ugyanakkor a legjobb és a legrosszabb helyzetű rétegek mobilitása csökkent. Ez pedig a városban belüli szegregációt tartósítja, akárcsak az a tény is, hogy egyes rétegek /pl. az értelmiség/ zártabbakká váltak. Ugyanakkor a lakótelepeken a közismert elosztási viszonyok közepette újjászületően van egy új típusú szegregáció, bár a lakáshiány ezt nagymértékben gátolja. Mindezek mélyebb vizsgálatához egyre szükségesebb a települések szociálgeográfiai vizsgálata is. A településföldrajzosok az utóbbi időkhöz jórészt a városok morfológiai, funkcionális, hálózati szerepét vizsgálták és csak elvétve akadt olyan munka, amely a belső társadalmi viszonyait, a társadalmi csoportok elhelyezkedését is figyelembe vette.

A lakásviszonyok területi különbségei

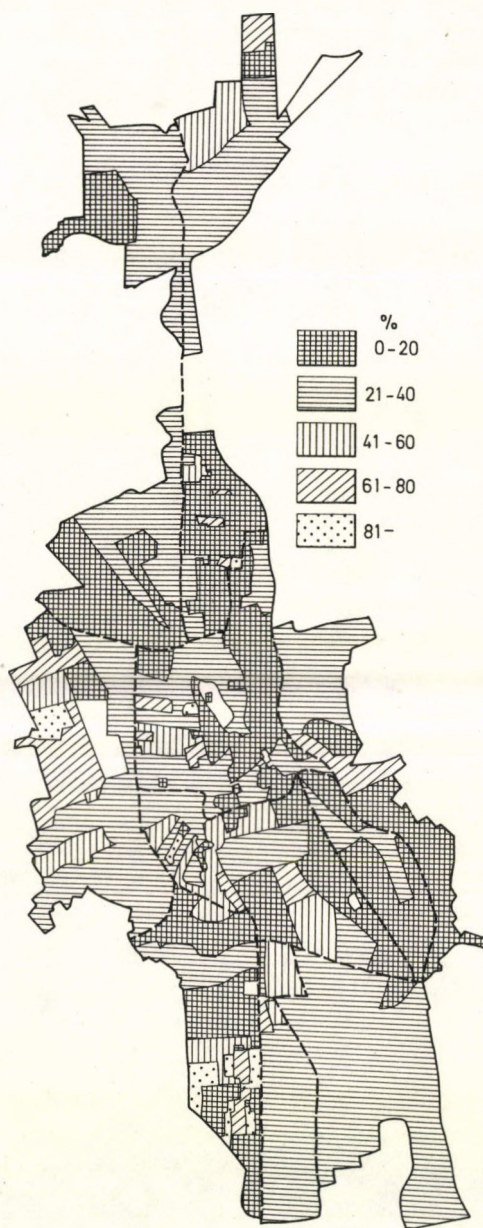
Eger lakásállománya az elmúlt tíz évben nemcsak mennyiségileg gyarapodott, hanem minőségi változásokon is átment. E változás egyik legszemléltetőbb adata az egyszobás lakások /2. ábra/ arányának jelentős csökkenése: 16,4 %-ra. Ha összevetjük a vidéki városok egyszobás lakásainak átlagával /23,6 %/, az egri változás mértéke döntő jelentőségű. /Összehasonlítás képen Debrecen lakásainak 26 %-a egyszobás./ Ez abból is adódik, hogy a városban szanálásra került épületek lakásainak többsége egyszobás volt, míg az új építkezések zömét a két ill. többszobás lakások tették ki. Az egyszobás lakások zömmel a városi perifériás területeken, a hóstyák maradványterületein, a külső falusias beépítésű övezetekben a leggyakoribbak, valamint a történelmi városközpont azon övezetében, ahová a tömbrekonstrukció még nem ért el. A leginkább leromlott állapotú negyedekben a Szalaparton, a Maklári kapu - Tihamér alkotta tömbben, az építési tilalom is nagyban hozzájárult a további slumosodásukhoz. Nagyobb összefüggő övezeteket is csak az említett városrészekben alkotnak. Ezek egyben Eger minden szempontból legrosszabb, hátrányos helyzetben lévő területei. A szanálásokból még kimaradt s nyomaiban fellelhető Hatvani- és Cifra hóstya ill. a volt Felnémet falu ugynevezett "alvége" /Pásztorvölgy/ mutat az átlagosnál magasabb egyszobás lakásarányt.

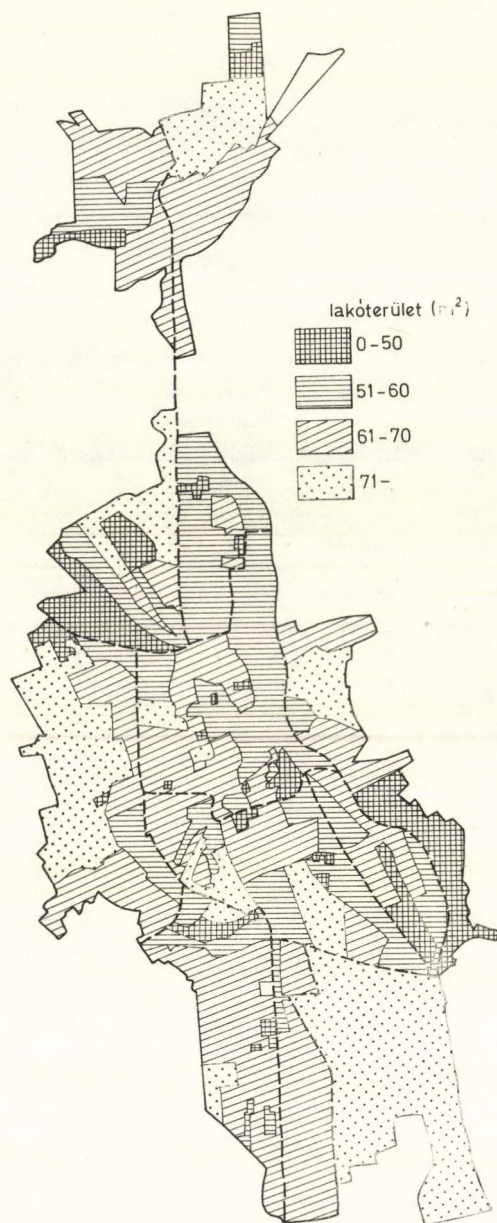

2. ábra Az egyszobás lakások aránya Egerben népszámlálási körzetenként /1980/

A kétszobás lakások területi megoszlása mutatja - érthető okok miatt - a legkiegyensúlyozottabb képet; a lakások 53,9 %-a tartozik ide, ami közel egyező a vidéki városok 52,4 %-os átlagával. Kiugróan magas arányt tükröznek a lakótelepi - Csebokszári, Hadnagy uti, lajosvárosi - övezetek, ami egyben sajátosságuk is, hiszen az újonnan épült házgyári épületek zömét kétszobásra tervezik. A három- ill. többszobás lakások /3. ábra/ aránya a külső családházaz övezetben /Hajduhegy/ ill. a lajosvárosi vegyes családházaz-lakótelepi övezetben a legmagasabb. Az előbbi a városba való beköltözés legfőbb színtere, ma is épülő és terjeszkedő emeletes családházaz övezet. Eger belterületén a szanálások ill. az ugynevezett foghíjak beépítésekor épült három- vagy többszobás lakásokból álló OTP házak épültek, amelyek egy-egy népszámlálási körzetet alkotnak. A családházaz övezet térhódítása az Almagyar-dombon és a felnémeti Berva telepen az utóbbi évek eredménye. A többszobás lakások arányának növekedése az utóbbi évtizedben jelentős volt, bár ezt az 1970-es statisztikai adatok hiánya miatt alátámasztani nem lehet, mivel összevontan kezelték a kétszobás lakásokkal. Ugyanakkor mindkettő arányának lényeges javulására utalhat az egy-szobás lakások arányának csökkenése. A három- ill. többszobás lakások aránya /21,5 %/ ugyanakkor elmarad a vidéki városok 24 %-os értékétől. Ez nem feltétlenül hátrányt jelent, hanem inkább a szobaszám alapján kiegyensúlyozottabb lakásviszonyokat. Ugyanakkor figyelembe véve az egyszobás lakások jóval országos átlag alatti arányát, feltétlenül a lakáshelyzet szobaszám szerinti kedvezőbb megoszlását jelenti. A város átlagos lakásnagysága /4. ábra/ megegyezik a vidéki városok átlagával: 60 m². A legnagyobb lakásméret természetesen a többszobás lakással rendelkező külső családházaz övezetre jellemző. Ugyanakkor néhány olyan népszámlálási körzetben, ahol az egyszobás lakások aránya igen magas volt, azok alapterülete miatt mégis meghaladják a városi átlagot. Ezt az átlagot mulja felül a történelmi városmag hagyományosan nagy alapterületű lakásainak, valamint az azt körülvevő alacsony, városias beépítésű övezete is, akárcsak Felnémet hagyományosan falusias beépítésű területe, amelyre szintén a nagy alapterületű, falusias házak jellemzőek. Ugyanakkor az átlag alatti kategóriába tartoznak a lakótelepi - Csebokszári, Hadnagy uti - és a városperemi hóstyák - Szalapart, Hatvani hóstya, Tihamér, Maklári kapu - maradványai, Felnémet volt falusi "alvégével". Az egeri lakáshelyzetben bekövetkezett javulást ugyancsak érzékelteti az a tény is, hogy 3 főre csökkent a lakásonkénti lakók száma. Debrecenben 3,1 fő jut egy lakásra, Felnémetben jól elkülönül láthatóan a régi és az új "falu", az "alvég" és a "felvég". Az előbbi népessége kiöregedőben van, a zömében cigányok lakta, többgyermekes DNY-i része kivételével. Érdemes összevetni a Hadnagy uti és a Csebokszári lakótelepeket is, noha méreteikben jelentős az eltérés. Az előbbi a város első lakótelepeinek egyike, a 60-as években épült, míg az utóbbi napjainkban is terjeszkedik. A Hadnagy uti lakótelep "örege-dő" népességéből az eltelt közel husz év alatt egy generáció már "kirepült", ezt tükrözi a városi átlagnál alacsonyabb, ugyanakkor a Csebokszári lakótelepnél magasabb laksűrűsége. Az átlagos laksűrűséget két övezet jelentősen felülmulja. A Hajduhegyen kiépült, alapterületét és szobaszámát tekintve legnagyobb

3. ábra A 3 - X szobás lakások aránya Egerben népszámlálási körzetenként /1980/

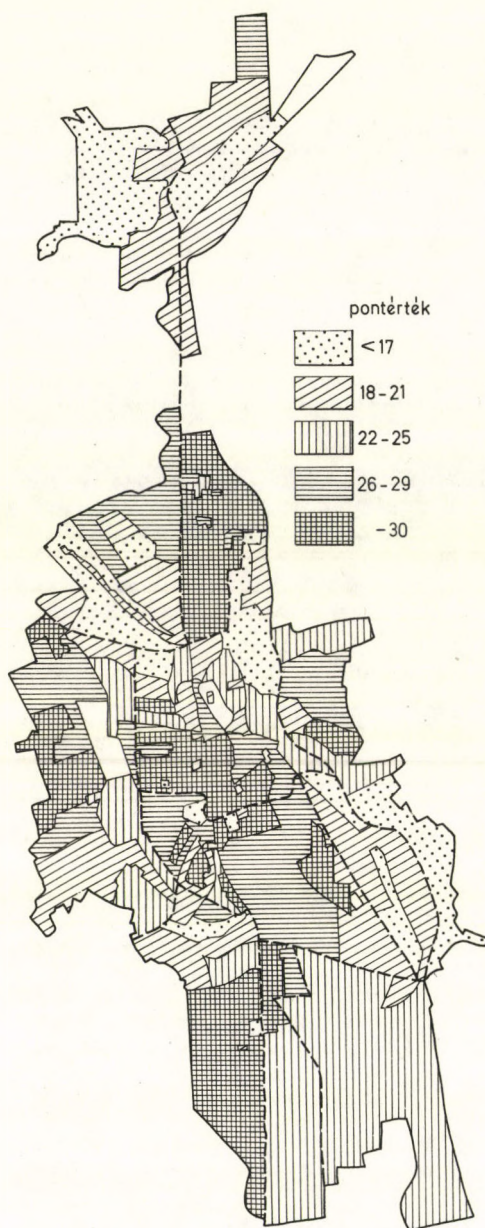

4. ábra Az egy lakásra jutó lakóterület népszámlálási körzetenként /1980/

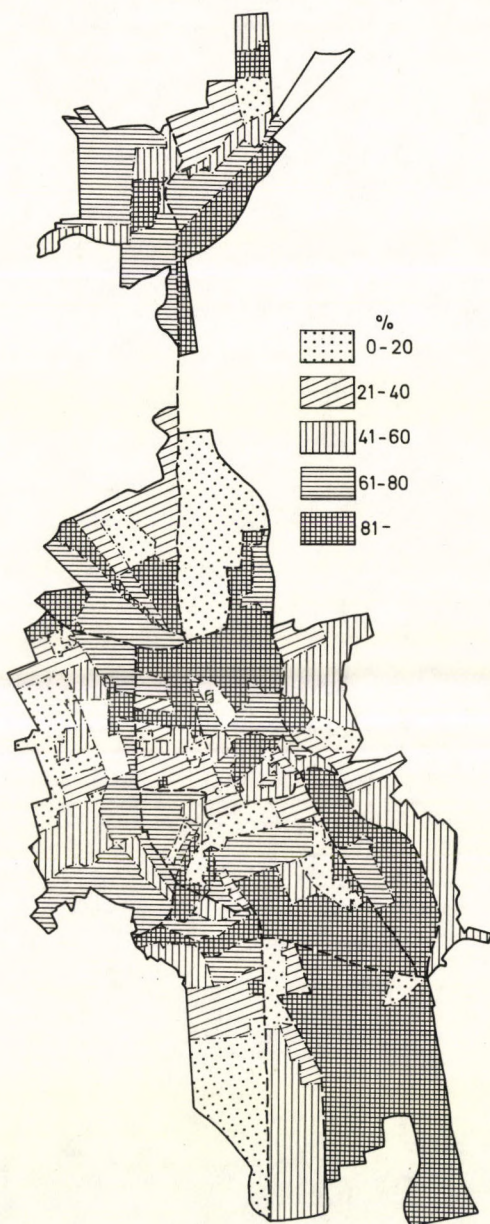
családiházazs övezet, amely elsősorban a bevándorlók letelepedésének legfontosabb színtere. A nagyméretű és jelentős hányadban többszintes családiházakban több - esetenként két-három - generáció él együtt. A korábban kiépült vegyes beépítésű Lajosváros kertés övezete csak annyiban tér el az előbbitől, hogy itt nem a "bevándorlók", hanem tősgyökeres egriek építkeztek. A városperemi hóstyákból való elvándorlás és az ottmaradt, többnyire idős népesség tükröződik a laksűrűségi értékükben is. A legalacsonyabb értékkel a legrosszabb helyzetben levő Tihamér-Maklári kapu és a még rekonstrukcióra nem került belvárosi városrészek vannak. Ezek felszámolása ill. rekonstrukciója a következő évek terveiben szerepelnek.

Az egri lakásállomány kommunális ellátottságában - amint a bevezetőben már számadatokkal említettem -, jelentős minőségi változás történt az elmúlt tíz évben: a városközpont rekonstrukciójával - komfort fokozatuk nőtt -, az alacsony komfortu lakások szanálásával és az összkomfortos lakások építésével. A vezetékes vízzel való ellátottság a városperemi, többnyire építési tilalom alatt álló slum területeken a legalacsonyabb, valamint Felnémet területén a Berva telep kivételével, amely a közeli gyár közműhálózatára van rákapcsolva. A vezetékes ill. palackgázzal felszerelt lakások is hasonló területi megoszlást mutatnak annyi különbséggel, hogy a belváros még rekonstrukción át nem esett övezeteiben, a régi házakban még hagyományos - fa, szén - tüzelés van. Ugyancsak ez tükröződik a felnémeti "alvégen". A fürdőszobával ill. mosdófülkével rendelkező lakások arányában - 79 % - következett be a legnagyobb mennyiségi és minőségi változás. /Debrecenben a lakások 75 %-a fürdőszobás/. A lakások presztizsét leginkább ez fejezi ki, s aránya egyben tükrözi a város különböző beépítési övezeteit, az egyes városrészek lakófunkciójának értékét. Ezek szerint a felújított történelmi városmagé, a külső családiházazs övezeté /Hajdu-hegy/ és a lakótelepeké a legmagasabb lakóhelyértékű. Egyre inkább ide tartozik Felnémet északi részén lévő Berva telep és a most beépítés alatt álló Almagyar-domb is. Ugyanakkor Felnémet északi részén épülő új kertés, családiházazs beépítésű "falunegyedben" már a házak többsége fürdőszobával épül annak ellenére, hogy nincs a közműhálózatba bekötve. A kommunális ellátottságot - viz, gáz, fürdőszoba - összegezve /5. ábra/ megállapítható, hogy az előző paraméter területi eloszlásához képest nincs lényeges változás, mindössze annyi, hogy a fürdőszoba nélküli lakások helyzetét javítja a vízzel ill. gázzal való ellátottság mutatója. Ugyanakkor megerősíti ill. kiemeli a legmagasabb presztizsű lakónegyedeket és erőteljesebben elkülöníti a városperemi slum területeket. Ugy tűnik, már csak szanálással lehet feloldani e városrészek közötti lakóhelyminőségi különbségeket.

Eger városmagja a XVIII. században épült ki, így infrastruktúrával való ellátottsága - bár az évszázadok folyamán állandóan bővült - egészen a 70-es évek közepéig, a tömbrekonstrukciók előrehaladtáig, a városi átlagot sem érte el. A felszabadulást követően az 50-es években új épületekkel alig gyarapodott a város. Az 1960 előtti állapot /6. ábra/ akár a tizenöt évvel előbbi is tükrözhetné, hiszen a változás az eltelt másfél évtized alatt olyan jelentéktelen volt morfológiai szempontból. Ez szorosan összefügg azzal is, hogy Egerben csak a

5. ábra A lakások kommunális ellátottsága /viz, gáz fürdőszoba/ népszámlálási körzetenként /1980/

6. ábra Az 1960 előtt épült lakások aránya Egerben népszámlálási körzetenként /1980/

60-as években indult meg az iparfejlesztés. Ugyanakkor Felnémeten - amely csak 1960 óta tartozik a megyeszékhelyhez -, az 50-es évek iparosításával új munkáslakás-építés is együtt járt. Az 1960 előtt épült lakások a városközpontban és a hóstyák vidékén mutat összefüggő övezetet. A városmag helyenként tarka képét a tömbbelső kitisztázása, lebontása és a helyükön épült, környezetükbe illeszkedő új épületek építése okozza, amely megfiatalítja a történelmi városrészt. Az 1960-69 közötti időszakban városszéli családiházak építkezése folyt - Hajduhegy, Almagyar domb -, valamint megkezdődött az első lakótelepek építése. Az 1970-es években a város északi és déli végén folytatódott a lakótelepi övezetek kiépítése. A legfiatalabb, a legnagyobb és még ma is épülő lakótelep a Csebokszári. A városközpont peremén a lebontások és a beépítetlen területek adta lehetőségeket kihasználva OTP lakások épültek.

IRODALOM

- BELUSZKY P. - ENYEDI Gy. 1977. Az életkörülmények területi vizsgálata. Bp. MTA FKI. 64 p.
- BORICS L. - KÉRI A. 1982. Eger kialakulása és fejlődése, funkcionális és morfológiai változásai. - Földrajzi Értesítő. 2-3.
- ENYEDI Gy. - KOVÁCS Cs. 1979. Városi társadalmi folyamatok irányítása és tervezése. Bp. 16 p. Kézirat.
- Heves megye számlálókörzeti és külterületi adatai. - KSH, 1980. évi népszámlálás.
- dr. HOFFMANN Istvánné 1981. Lakáskörülmények. Bp. Kossuth K. 276 p.
- MENDÖL Tibor 1963. Általános településföldrajz. - Bp. Akadémiai Kiadó. 520 p.
- PROBÁLD Ferenc 1974. A Study of Residential Segregation in Budapest. - Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de R. E. Separatum: sectio geographica. Tom. IX.

HÁZTÁJAI GAZDÁLKODÁS GYARMATON /Veszprém megye/

Hermann István

Gyarmat a pápai járás legészakibb részén fekszik, a 83-as főútvonal mentén 15,5 km-nyire Pápától. Gazdaságilag inkább Győrhez kapcsolódik; a község egészen a legutóbbi időig - Gecsevel és Csikvánddal együtt - Győr-Sopron megyéhez tartozott.

Természetföldrajzi adottságai jók. Enyhén dombos terület, mely mind Pápa, mind Győr felé tökéletes síksággá alacsonyul. Folyók üledékével /Bakonyér, Csikvándi-Bakonyér, Marcal, Gereince/ feltöltött környezete a mezőgazdaság számára jó talajt, a 700 mm körüli évi csapadékmennyiség elegendő vizet biztosít.

A lakosságszám csúcspontját 1930-ban érte el. 1960-tól kezdve tulajdonképpen állandó csökkenésnek lehetünk tanui; ez megegyezik az országos tendenciával. A termelőszövetkezetek megszervezése után jelentős falusi tömegeket szivott magába a kialakuló ipar /Győr, Várpalota, Ajka, de még a távolabbi bányákat is, mint Dorog, Zirc, Dúdar/. 1975 után a helyben létesülő ipar miatt megállt az elvándorlás. Végeredményben 1970-1979 között 6,4 %-kal csökkent a népesség, ami mind a járási, mind a megyei értékeknél kisebb. Ennek ellenére a lakosság előregedése megindult, a hatvan év felettiek aránya /20 %/ 4 %-kal magasabb mint a megyei átlag, de még az országos átlagnál is magasabb.

1. táblázat A lakosság foglalkozási átrétegződése a községben, 1941 - 1980

Kere- sők száma	1941		1960		1970			1975		1980	
	ffi	nő	össz.	ffi	nő	össz.	ffi	nő	össz.	ffi	nő
Ipari, építő- ipari	48	182	28	210	350	65	415	275	208	483	503
Mező- gazda- sági	675	332	364	696	162	157	319	217	109	326	246

A faluban 1945 előtt ipari üzem nem volt. 1941-ben mindössze 48 fő dolgozott az iparban. /Ez 7 %-a a mezőgazdaságban dolgozóknak./ E szám 1960-ra 210 főre emelkedett, habár a mezőgazdaságban dolgozók száma sem csökkent. Ez annak tudható be, hogy a tsz. szervezés során a belépett férj mellett a tsz.-taggá lett feleséget statisztikailag szintén figyelembe vették. 1980-ban az ipari munkások száma több, mint tizszerese az 1941. évi értéknek. Érdekes a nők iparban történő foglalkoztatásának alakulása: 1960-ban az összipari foglalkoztatottnak 10 %-a, 1975-ben közel 50 %-a nő. Még szembetűnőbb a változás, ha a mezőgazdasági női munkaerővel együtt vizsgáljuk: 1960-ban az összes mezőgazdasági munkaerő 52 %-a nő, 1975-ben viszont csak

33 %-a. Elmondhatjuk tehát, hogy az ipari-mezőgazdasági munkaerő átrétegződés az országos tendenciáknak megfelelően ment végbe Gyarmaton. A foglalkozási átrétegződés mozgatórugója az ingázás volt /2. táblázat/.

2. táblázat Ingázók és helyben dolgozók számának alakulása 1960-1980

1960	Ipar, építőipar	Egyéb	Mezőgaz- daság	Összesen
Győr	193	101	-	294
Egyéb helyen	10	9	-	19
Helyben	7	25	696	728
Összesen	210	135	696	1041
1970				
Győr	383	190	-	573
Egyéb helyen	15	9	-	24
Helyben	17	47	396	460
Összesen	415	246	396	1057
1975				
Győr	440	127	-	567
Egyéb helyen	21	13	-	34
Helyben	21	50	326	397
Összesen	482	190	326	998
1980 ^x				
Győr	327	120	-	447
Egyéb helyen	28	10	-	38
Helyben	148	58	246	452
Összesen	503	188	246	937

^x A helyi tanács adatai.

1960-tól 1975-ig /a tsz mellékküzemág létesítéséig/ az ipari munkások 90-95 %-a ingázott a faluból, de az egyéb, nem mezőgazdasági dolgozók 80 %-a is máshol helyezkedett el. 1975 óta az ipari munkások 30 %-a talál helyben munkát. A község közigazgatási szerepének emelkedésével nőtt a helyben maradó egyéb dolgozók száma, arányuk 1980-ban 30 % felett van. A felmérések szerint az összes eljáró 91-92 %-a Győrbe jár dolgozni, 4-5 %-a Pápára. Nem lehet egyszerűen azzal indokolni a Győrben dolgozók rendkívül magas számát, hogy a község valaha Győr-Sopron megyéhez tartozott. Ennél jelentősebb ok, hogy a nagyszámu szakképesítés nélküli mezőgazdaságból felszabaduló férfi munkás könnyen kapott megfelelő munkát a nagy, ipari központban. /Pápa ugyanakkor saját munkaerőfeleslegét sem volt képes lekötöni./

A férjeket követték a feleségek, hiába volt Pápán jelentős könnyüipar, inkább együtt ingáztak Győrbe. Hosszabb idő, 15-20 év elteltével pedig nem változtatnak munkahelyet, legfeljebb csak ha helyben kapnak megfelelőt.

A helyi nem mezőgazdasági jellegű munkahelyek zömét a tsz műanyagfeldolgozó üzeme nyújtja a lakosságnak. Jelenleg 117 dolgozója van az üzemnek. Közülük 109 helyben lakik. 8 fő ingázik Vaszarról és Pápáról. Az itt dolgozó 32 férfi nagyobb része előzőleg eljárt a faluból Győrbe dolgozni. Az új munkakialom lehetővé tette, hogy ha fizetés-visszaesés árán is, de helyben helyezkedjenek el. Ezt vállalták azért is, mert így jelentős időt és pénzt takaríthattak meg. /Időben 2,5 óra naponta./ Az itt dolgozó 85 nő nagyobb része segédmunkás.

Az "urbánus" foglalkozási szerkezetűvé váló Gyarmaton továbbra is jelentős maradt az agrártevékenység; kihatásai a jövedelmi viszonyokban, az életmód alakulásában, a területfelhasználásban egyaránt számottevőek.

A falu határa 2250 ha. Gyarmat határában korábban nem alakultak ki összefüggő nagybirtokok, nagyobb területe csak a győri premontrei prépostságnak volt, de ezt a község megvette és felparcellázta. Az átlagos birtoknagyság 1941-ben a következőképpen alakult:

3. táblázat Birtoknagyság 1941-ben

Birtoknagyság	Birtokok száma	%
kh 0 - 5	140	41
5 - 10	100	30
10 - 20	74	22
20 - 50	22	7
50 -	-	-
kb: 3900	336	100
Ált. birtoknagyság: 11,6 kh		

Legmagasabb az 1-5 kh-as gazdák száma, az ő birtoknagyságuk családjuk létminimumának biztosításához volt elegendő. 5-20 kh gazdái átlagos életszínvonalat tudtak biztosítani, de csak az egész család kemény munkájával. A 20-50 kh területtel rendelkező réteg képezte a falu "nagygazdáit". Földjeiket jórészt cselédekkel, béresekkel műveltették. Ők foglalkoztatták azt a 339 főt, akik 1941-ben mezőgazdasági munkásnak vallotta magát, de földterülete egyáltalán nem volt.

A területen 1945-ben alig volt kiosztandó föld. Az első termelőségvetkezetet 1953-ban szervezték Zója néven, de az ismert problémák miatt 1956-ban feloszlott. Újabb tsz szervezésre csak az 1960-as években került sor. Az ekkor alakult termelőségvetkezet több egyesülés után végül a vaszari Hunyadi Mgtisz üzemegységgé lett. Együttesen a járás legnagyobb területű közös gazdaságát alkotják. A termelőségvetkezet területének nagysága ill. a gyarmati üzemegység tagjainak létszáma a következőképpen alakult:

4. táblázat Az Mg termelőszövetkezet területe, tagsága
/1960 - 1980/

Év	1960	1965	1970	1980
Mg t. szövetkezet terület, kh	2974	3397	3411	3400
A magángazdaságok területe, kh	663	185	99	13
Mg t. szövetkezet tagság, fő	514	386	349	246
A csökkenés, fő	-	128	37	103

A fenti táblázatból az is kiderül, hogy a község teljesen kollektivizált, az egyéni gazdák /2 fő/ elenyésző kisebbséget alkotnak a tsz tagok mellett.

Mint már utaltam rá, a mezőgazdasági munkás ipari munkás-válása az országos tendenciáknak megfelelően alakult. Elsősorban a földhöz nem jutott, vagy a mezőgazdaságban elhelyezkedni nem akaró zsellérek mentek át az iparba. /Főleg az építőiparba - Győrben egész gyarmati brigádok dolgoztak./ A második jelentős periódus 1960-1965-ig tartott, a termelőszövetkezetek nehéz időszakában. A vaszar-pápai gazdasággal történt egyesülés után viszonylag állandó a tagság létszáma, bár nyilvánvalóan 1970-től ismételten kismértékű csökkenést mutat. Ez azonban már a helyi ipar szivóhatásának tulajdonítható. Az mgtsz.

melléküzemágban dolgozókat ipari munkásnak tekintettem.

A faluban szinte kivétel nélkül mindenki foglalkozik mezőgazdasági termeléssel, háztáji gazdaság keretében. /A háztáji gazdaság fogalmán egyaránt értem a kertet - amelyet a saját háza mellett szükségletei kielégítésére művel valaki, vagy a nagy, gyakran 1000 -ól nagyságú háztáji földet, amelyet szintén saját maga és családja művel, de terményeit jórészt értékesíti. Ezt a megállapítást az általam végzett kérdőíves felmérés is alátámasztja; a 315 kérdőívre választ adók közül mindössze 11 fő /3,5 %/ nem művelt háztájit.

A háztáji föld művelése egyre intenzívebbé válik, többben foglalkoznak fóliás primőr növénytermesztéssel. Ezt elsősorban felvásárlón - Pápa és vidéke ÁFESZ - keresztül értékesítik. Az árutermelést is folytatók "fóliájának" átlagterülete 60 m². A jövedelmi bevallás és a mezőgazdasági szakember véleménye szerint is helytálló az évi m²-ként 100 - 150 Ft bevétel. A fóliás növénytermesztésből származó legmagasabb jövedelmek megfelelnek egy átlagos keresetű ipari dolgozó évi bevételének /!/, de le is kötik egy teljes ember egész napi munkaidejét. Mint a kérdőívől is kiderült, 400 m² fóliára a munkaráfordítás átlag napi 16 óra, de 10 m² területre is ráfordítanak 1-2 órát naponta. Mivel szabad munkaerő elsősorban a több generációs családokban /leginkább a nyugdíjasokat és dolgozó fiatalokat egyesítő családban/ van, e családok jövedelme - az 1 főre jutó jövedelem is - a legmagasabb.

A növénytermesztés intenzifikációja mellett az állatállomány csökken. Legszembetűnőbb a szarvasmarha állomány csökkenése; a 20 %-os visszaesés nehezen magyarázható, hiszen időközben emelték az állami dotációt, kedvezőbb az értékesítés a hizóbikákra stb. A megkérdezettektől a munka nagy mennyiségét, a nagy lekötöttséget kaptam magyarázatul, s így kapcsolatban van az ingázás elterjedésével is. A sertéstartásnál a visszaesést többek között az okozza, hogy a családok füstölthús szükséglete a ma már könnyebben beszerezhető friss hússal csökkent. A megkérdezett 315 háztartásban 579 db sertés van, több, mint 1978-ban. Ezt a felvásárlási viszonyok kedvezőbb alakulása magyarázza. Lónál természetes a visszaesés, ma már inkább a tsz traktorával szántanak, vagy kiselejteztet traktort, kistraktort vásárolnak. A 11 lovat - mint a kérdőívben kiderült - fuvarozásnál hasznosítják. A baromfi-állomány /elsősorban tyúk, csibe és kevéssé kacsák/ viszonylag állandó. A faluban a nagy állatok /tehén, bika, sertés/ árutermelő tartása jelentősen visszaesett, a kisállatok, többek között a nyul tartása miatt is. A kérdőív tanúsága szerint 72 család tart nyulat. Ebből mindössze 3 tartja családi szükségletre, a többi leadja. Anyanyulként 1500-1700 Ft árbevétellel lehet számolni évente. 10 anyaállatot tartva ez kb. 15-17.000 Ft bevétel. Körülbelül ugyanannyit jövedelmez egy bika is, de aránytalanul több munkával.

A felmérés érdekes megvilágításba helyezi a családok által művelt háztáji földterület nagyságát és a nem dolgozó családtagok számát.

5. táblázat A háztáji föld nagysága és a családnagyság összefüggései

□-öl	0-200	200-400	400-600	600-	Összesen
Családok száma	69	92	67	87	315
Átlagos családnagyság/fő	2,54	3,26	3,09	3,50	-
Eltartottak átlagos száma/fő	1,14	0,92	0,98	1,25	

Minél nagyobb a művelt háztáji terület, annál több a család eltartott tagjainak száma. Eltartottak a háztartásbeli és a gyeken lévő asszonyok, akik idejük jó részét a háztáji munkára fordítják, gyakran a gyereknevelés rovására is. Mellettük jelentős szerep jut a nyugdíjasoknak és nem hanyagolható el a gyerekek szerepe sem.

Az első kategória magas aránya a nyugdíjasok nagy számából adódik. A nők dolgoznak az első, esetleg a második gyermekük megszületéséig, majd a gyerekek lejártával gyakorta megszüntetik a munkaviszonyt. Ez a helyzet a helyi ipar kis munkaerő-feltevő képességével magyarázható, a nők ingázni nem akarnak, elhelyezkedni helyben nem tudnak. "Munkanélküliségükre" mégsem fizetnek rá, mert a háztájiban 1/5-ét, 1/3-át képesek előállí-

tani a család havi jövedelmének. Nem megvetendő ez a jövedelem azért sem, mert a háztájból adódó 1910 Ft-os átlagos női keresetnem kevesebb jó néhány ipari munkahely átlagos női fizetésénél. Ezenkívül az anya odahaza van, főz és a gyerekekre is gondja van.

Ugyanez a kép tárul elénk, ha megvizsgáljuk az egy főre eső jövedelmek átlagát kategóriánként /1. ábra/. Míg az első két kategóriánál inkább csak saját fogyasztásra termelnek a háztájbán, a 400-600 -öl háztáji gazdaságból szerzett jövedelemnek már a felét teszi ki az egy főre jutó összes jövedelemnek. A 600 -ölnél nagyobb területeknél pedig több a háztáji haszna, mint az egy főre jutó egész jövedelem.

Már volt szó az állattenyésztés általános visszaeséséről a faluban. A kisállattartás előtérbe kerülése mellett ebben jelentős szerepe lehet a könnyen, kis ráfordítással termeszthető és magas áron értékesíthető növényféléknek is /2. ábra és 6. táblázat/.

A 0-400 □-öl háztáji területtel rendelkező családok első sorban baromfit, sertést és nyulat tartanak, tehát azokat az állatokat, amelyeknek nem fontos a zöldtakarmány, megélik tápokon és szemestakarmányon is. A tojáshozamot, szerződéses sertést, nyulat jól lehet értékesíteni. Ilyen esetben a növénytermesztés általában a családok szükségleteit elégíti ki.

A III. kategóriában körülbelül egyenlő arányban alakul ki, mind a növénytermesztés mind az állattenyésztés árutermelést is szolgál. De intenzív árutermelés csak a IV. kategóriában jelentkezik. Minden állatfajta kb. 50 %-a eladásra kerül. Az igazi jövedelemforrást mégis a növénytermesztés jelenti. A földterület elegendő a szemestakarmány, széna megtermelésére. Ez szükségesszerű is, hiszen a termelősövetkezettől nem lehet megvásárolni a takarmányt. Emellett még marad hely intenzív kultúrák tartására is /fóliában: uborka, paradicsom; szabadföldön: ribizli, málna/.

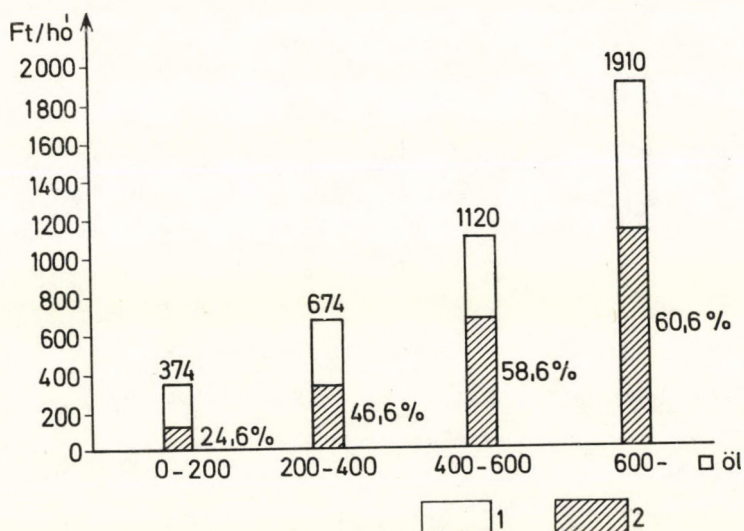
Az első kategóriákba tartozók fóliájuk nagyságához mérten kisebb aránnyal részesednek az uborka, paradicsom termelésből, nagyobb részt családi szükségletüket fedezik. A 600 □-öl terület feletti, mint %-os arányuk is mutatja, első sorban leadásra termelnek. /Van, aki 40 q uborka és 50 q paradicsom leadására szerződött./ Ugyanez a helyzet a nehezebben megtérülő, nagy ráfordítást igénylő málna és ribizli esetében is.

A 7. táblázatból megállapítható, hogy a földterület növekedése és a 100 □-öl területre jutó évi jövedelem fordítottan arányos egymással. Magyarázatként nyuljunk vissza az 5. táblázat nem dolgozó családtagjaihoz. Az I. kategóriában átlagban 1,14 ember műveli az átlag 97 □-öl területű földet. Az arány 1,25 főre és 887 □-öl területre emelkedik a IV. kategóriában. Tehát jóval kevesebb élőmunka ráfordítás jut 100 □-öl területre a IV. kategória esetében.

A háztáji gazdaság népgazdasági szinten is jelentős, képes a környező városok ellátásában is szerepet játszani.

A gyarmati faluvizsgálat alapján a tulajdonos szempontjából optimális nagyságúnak a 400 □-öl terület körüli gazdaság tűnik. Ezt családjával megerősítés nélkül képes megművelni és valóban betölti a kiegészítő gazdaság szerepét. A 600 -öl terület feletti gazdaság már jóval nagyobb erőfeszítést igényel

1. ábra A havi és a háztáji jövedelem alakulása
1 = a család jövedelme; 2 = a háztájiból eredő jövedelem

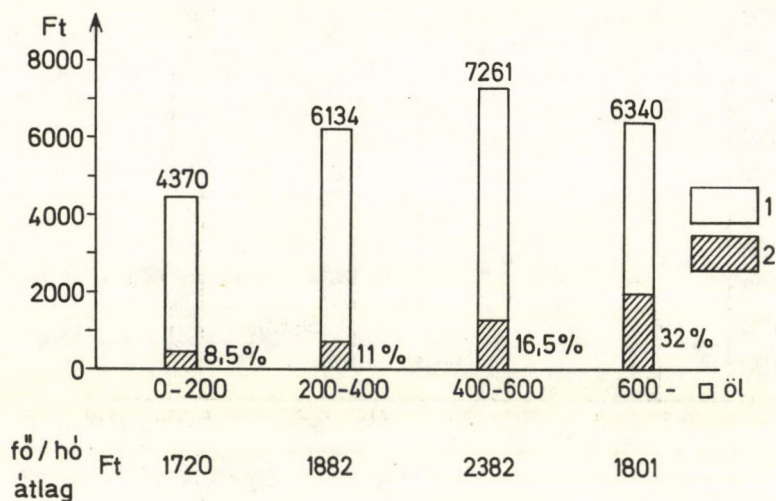

6. táblázat Az állattenyésztés, növénytermesztés és a földterület összefüggései

	sz.marha		ló		sertés		baromfi		nyul	
öl	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
0-200	2	4	1	10	94	16	1662	16	12	8
200-400	5	11	-	-	121	21	2463	23	53	35
400-600	11	24	-	-	133	23	2427	23	13	9
600-	28	61	9	90	231	40	4086	38	74	48
Összes:	46	100	10	100	579	100	10638	100	152	100

	fólia		uborka		paradicsom		málna		ribizli	
öl	m ²	%	q	%	q	%	q	%	q	%
0-200	77	4	9	3	10	2	17	3	-	-
200-400	398	18	39	11	57	11	78	14	-	-
400-600	444	20	121	34	51	10	140	26	16	19
600-	1279	58	184	52	393	77	313	57	67	81
Összes:	2198	100	353	100	511	100	548	100	83	100

2. ábra Az állattenyésztés, növénytermesztés és a jövedelem összefüggése a földterülettel
1 = háztáji összbevételek; 2 = növénytermesztés jövedelme

7. táblázat A földterület nagysága és a 100 ha területre jutó mezőgazdasági jövedelem közti összefüggés

ha-ön	0-200	200-400	400-600	600-	Átlag
átlagos földterület nagysága ha-ön	97	250	440	887	419
kategória jövedelmi átlaga Ft/év	4500	8088	13.440	23.184	12.303
100 ha-ön területre jutó jövedelem Ft/év	4639	3236	3055	2614	3386

tulajdonosaitól. Viszont jelentősebb jövedelmet is biztosít.

A 600 □-ölnél nagyobb háztáji gazdasággal rendelkezők számára nagy segítség lenne a központi gépparkok kialakítása, ill. tanácsadó központok létrehozása. Központi gépparkra azért lenne szükség, mert a jó, hasznosítható gépek drágák, kevés ember számára megfizethetők. A termelőszövetkezeti szervezett tanácsadás viszont a termelés szakszerűségét fokozná.

Kocsis Károly

Bevezetés

A Vajdasági Szocialista Autonóm Tartomány a Szerb Szocialista Köztársaság északi részén, a Szávától és a Dunától északra helyezkedik el. Mintegy két milliónyi lakosságának nemzetiségi összetétele olyannyira mozaikszerű, hogy kétségtelenül Európa legtarkább nemzetiségi területének tekinthető. Viharos történelmét és nemzetiségi viszonyait ismerve joggal nevezhetnénk "Európa Amerikájának".

Az alábbiakban a terület nemzetiségi képének kialakulását és az utóbbi száz évben bekövetkezett módosulásait kívánjuk bemutatni és rávilágítani a változások politikai ill. demográfiai okaira, amelyek egyaránt fontos szerepet játszottak ill. játszanak mind a Monarchia, mind a szocialista állam fennállása idején.

1. Az 1881-es nemzetiségi kép kialakulása

Mielőtt ismertetnénk az elmúlt száz év nemzetiségi viszonyait célszerűnek látszik az előzményeket áttekinteni, amelyek döntő hatással voltak a jelenlegi kép kialakulására.

A középkorban a Vajdaság területén homogén tömegben élt a magyar lakosság, melynek egységességét a rigómezei csatát /1389/ követő szerb betelepülők hulláma bontotta meg. A török elől menekülő szerbeknek a törökök kiűzéséig lezajló kilenc hullámát Csernovics Arzén szerb patriárka 1690. évi nagy szerb telepes hada zárta le. A tartomány török megszállása után pedig a bunyevácok, sokárok települtek be Szabadka, Zombor és Nyugat-Bácska vidékére. A Vajdaságban 1945-ig jelentős arányban élő németek beköltözése III. Károly uralma alatt kezdődött 1718-tól. Ezek a németek Nyugat-Bácskában /Apatin, Hódság/ és Dél-Bánságban /Versec, Fehértemplom, Deliblat/ telepedtek le. Mária Terézia idején a terület betelepítése az 1740-es évektől erősödött fel. Ekkor jelentek meg nagyobb számban a szlovákok /Petrőc, Dunagágálos/ és a visszatelepülő magyarok /Bezdán, Doroszló, Bácsstopolya, Zenta, Magyarkanizsa stb./.

A telepítések első időszakában a lakosság többségét kitevő szerbeknek csupán tartományon belüli mozgása volt jelentős, "külföldi" utánpótlást alig kaptak. Területi koncentrációjuk azonban fokozódott, ekkor kezdtek kialakulni a ma is jelentős szerb nemzetiségi központok /pl. Közép-Bánság, Nagyikinda/.

Az első román falvak alapítása is erre az időre esik /1751-től/ a Deliblati pusztá peremén: Keviszölös, Ujzora, Végszentmihály és a Közép-Bánságban Bégafo, Jankahid.

A XVIII. század közepétől a németek betelepítése szakadatlanul folyt. Egymásután alakultak ki a jelentős német központok a Bánságban és Bácskában. Velük együtt még franciák betelepítésére is sor került /1764-ben Károlyliget és Szenthubert/, akik később elnémetesedtek. A ruszinok 1797-ben költöztek jelenlegi falvaikba, Bácskereszturra és Kucorára.

II. József és II. Lipót uralkodása idején a betelepítés szinte kizárólag a németekre korlátozódott, a csábitó kiváltóságok /vallásszabadság, ingyen ház, föld és 10 évi adómentesség stb./ is erre ösztönöztek. Mindez valóságos népvándorlást indított el a délnémet területekről /Bajorország, Hessen, Pfalz stb./. A németek ekkor váltak számban a szerbekkel egyenrangú partnerekké a Bánságban és a Bácskában. A szerémségi egységes szerb tömböt csak helyenként tudták fellazítani /pl. Ruma és India/. Természetesen magyar /1786: Bácsfeketehegy, Pacsér stb./ és szlovák /Aradi, Pincéd/ betelepülésekre is sor került.

I. Ferenc uralkodása alatt a Bánság "gyarmatosítása" volt a fő cél, de itt a nemzetiségiek betelepülése - arányukat tekintve - kiegyenlítettebb volt. Ekkor számos szlovák /Nagyajosfalva, Antalfalva/, cseh /Csehfalva, Kusics/, román /Petre/, szerb /Számos, Ferdinándfalva/ és magyar /Torontáltvásárhely, Törzsudvarnok, Torontáltorda/ település alakult.

1835-től már csak a birodalom területéről folyt szervezett telepítés, de főként németek /Rezsőháza, Erdőháza/ és csak részben költözhettek be magyarok /Magyarszentmihály, Urményháza/.

A fentiekből is érzékelhető, hogy az 1881-ig lezajló telepítés időszakát a Habsburgok birodalmi érdekei határozták meg, amely a "megbízható, jó" németek és határőr szerbek tömeges betelepítésében nyilvánult meg. A területen ezen időszakban nyíltan érvényesült az "Oszd meg és uralkodj!" magyarellenessége. Jóllehet a kiegyezés időközben megtörtént, de hatása a telepítésekre csak 1881 után volt érezhető.

2. Az 1881 és 1918 közötti nemzetiségi helyzet

A vizsgált száz évet a nagy történelmi mérőföldkövek, a két világháború alapján három nagy időszakra lehet felosztani, amikor a Vajdaság három jelentősen különböző társadalmi-politikai rendszerben él.

A bázisévben a magyarság aránya 22%, a németeké 23 % és a szerb-horvátoké 40 % volt, míg a szlovák, román és ruszin nemzetiség együtt sem érte el a 10 %-ot /1-2. ábra/.

A nemzetiségiek területi eloszlása /3. ábra/ ugyan nagyon tarka volt, de bizonyos nemzetiségi többségű területek 1881-ben is lehatárolhatók. Többségében magyar lakta terület volt ekkor Észak-Bácska járásai ^x, valamint Dél-Bácskában a temerini és Észak-Bánságban a csókai járás. A magyar kisebbség 20-25 %-ot tett ki a zombori, kulai, szenttamási, újvidéki, törökkanizsai, törökbecsei, nagyikikindai, magyarcsernyei, nagybecskereki, zichyfalvai és antalfalvai járásokban is.

A németek nagy arányban DNY-Bácskában, valamint Közép- és Dél-Bánság néhány járásában /pl. pancsovai, fehértemplomi, verseci stb./, sőt a Szerémség rumai és indiai járásaiban is éltek.

^x A térképen a jelenlegi jugoszláv un. opstina /község/ rendszerét vettük alapul, amely kiterjedésében, közigazgatási szervezetében közelebb áll a magyar járáshoz. A tanulmányban tehát az opstina helyett következetesen a járás fogalmát használjuk.

A szerb-horvátok a tartomány déli részén voltak többségben a szerémségi, pancsovai, nagybecskerei stb. járásokban, de ők tették ki a zombori, szabadkai és ujvidéki járások népességének harmadát is. A szlovákok az antalfalvi és petrőci járásokban éltek nagyobb számban. A ruszinok aránya a 10 %-ot is csak két járásban /kulai, verbászi/ érte el. A románok pedig a Deliblati homokpuszta peremén lévő járásokban éltek /alibunári, verseci, pancsovai stb. járások/.

Az így kialakult képet jelentékenyen módosították a Mille-neum körüli /1883-1889/ magyar telepítések: Székelykeve, Hertelendyfalva, Bácsgyulafalva, Szilágyi, Gombos stb. Különösen az ÉK-Bácskai magyarság gyarapodott jelentősen az alföldi betelepülőkkel. A századfordulóig elhúzódó magyar telepítések és a magyarságnak minden nemzetiséget felülmúló természetes szaporodása helyenként /szabadkai, ujvidéki, zombori, nagybecskerei járások/ meglepően megnövelte a magyarok arányát /4. ábra/.

A németek aránya ezzel szemben jelentősen csökkent a természetes szaporodás visszaesése és a nagyfoku kivándorlás következtében. Az 1905-1907 közötti kivándoroltak 60 %-a német volt, ami persze nem jelenti azt, hogy abszolút számuk is ilyen mértékben csökkent 1881-1910 között /1. táblázat/.

1. táblázat A nemzetiségiek természetes szaporodása
1900-1910 között

	‰	
Nemzetiségiek	Bácska	Bánság
magyar	+ 9,3	+ 11,8
német	- 0,3	- 10,3
szlovák	+ 0,6	+ 7,5
szerb	+ 3,4	+ 0,8
román	---	- 0,8

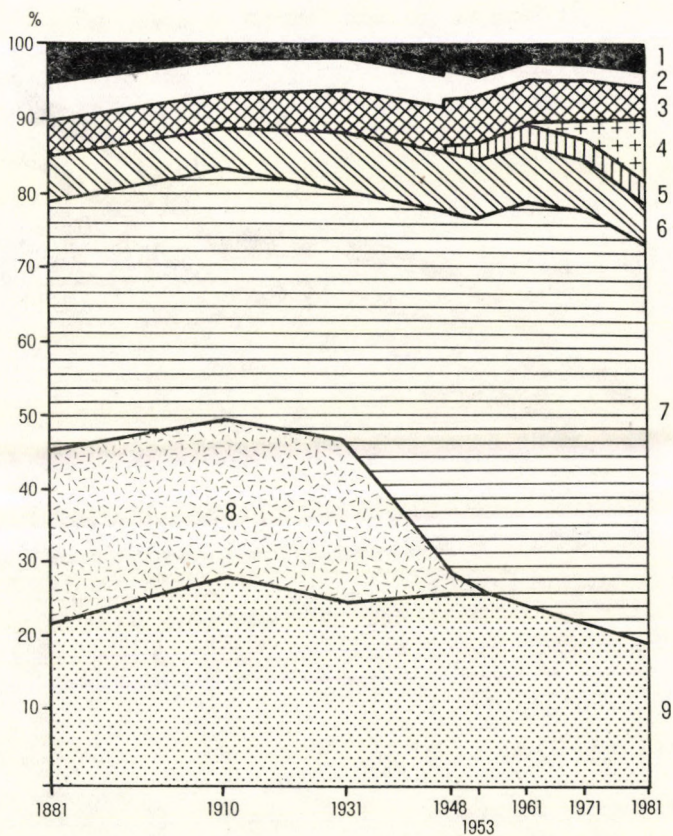
X A Szerémségre vonatkozóan nincs adat.

A szerbek korábbi részaránya /40 %/ maradt 1910-ben is, míg a románok száma és aránya a negatív természetes szaporodás miatt csökkent.

3. A nemzetiségi kép változása 1919-1944 között

Az I. Világháborút lezáró békeszerződés a vizsgált területet a megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz /SHS/ csatolta.

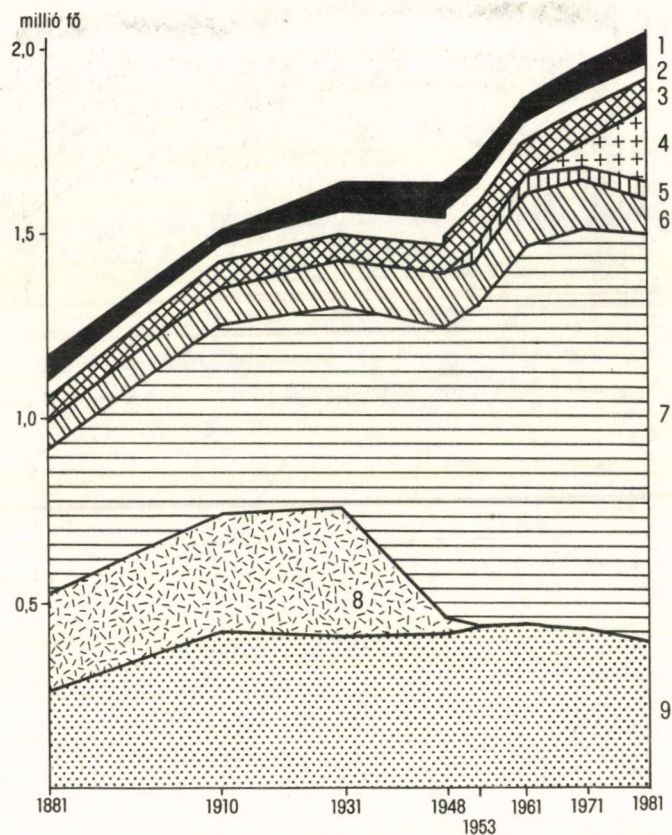
Ez az esemény új helyzetet teremtett a nem szerb-horvát nemzetiségek számára. A helyzetük különösen akkor rosszabbodott, amikor az SHS királyság átalakult 1929-ben monarcho-fasisztikus állammá. A szerb irányítású állam fő céljának tűzte ki a nemzetiségek kizárását a közigazgatásból, az agrárreformot pedig nyílt nemzetiségellenes céllal hajtották végre. Ezt az időszakot talán Tito 1942-ben elhangzott beszédében jellemezte a legtalálékosabban: "A versaillesi Jugoszlávia a nemzeti elnyomás legjellegzetesebb állama lett Európában. A horvátok, szlovénok és crnagóraiak alárendelt népek, Jugoszlávia másodrendű állampol-

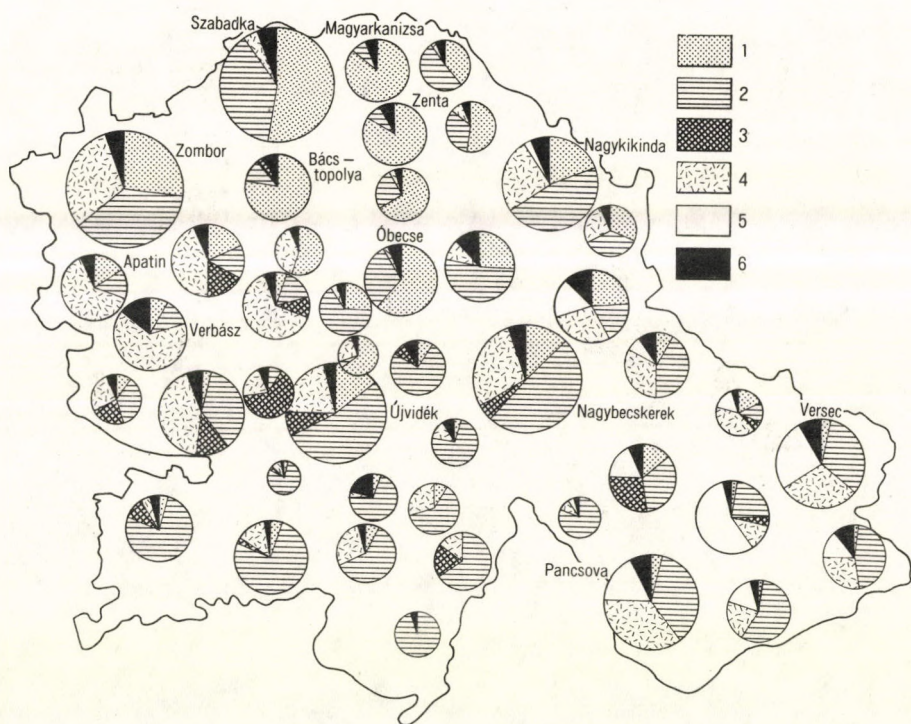
1. ábra

A Vajdaság nemzetiségei /1881-1981/

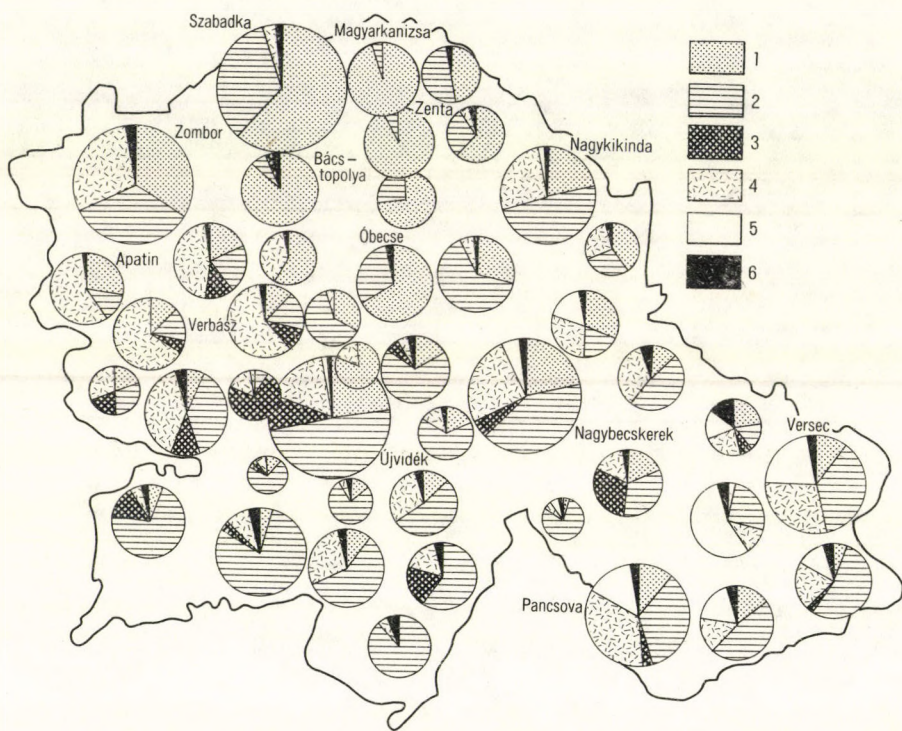
1 = egyéb; 2 = román; 3 = ruszin és szlovák; 4 = jugoszláv; 5 = crnagorec és macedón; 6 = horvát; 7 = szerb; 8 = német; 9 = magyar

2. ábra A Vajdaság nemzetiségei /1881-1981/
 1 = egyéb; 2 = román; 3 = ruszin és szlovák; 4 = ju-
 goszláv; 5 = crnogorec és macedón; 6 = horvát; 7 =
 szerb; 8 = német; 9 = magyar

3. ábra A Vajdaság nemzetiségei 1881-ben
 1 = magyarok; 2 = szerbek és horvátok; 3 = ruszinok -
 ukránok - oroszok; 4 = németek; 5 = románok; 6 = egyéb
 nemzetiségek

4. ábra

A Vajdaság nemzetiségei 1910-ben

1 = magyarok; 2 = szerbek és horvátok; 3 = crnogorec, macedón stb.; 4 = "északi szlávok" /ruszin, ukrán, cseh és szlovák; 5 = németek; 6 = románok és egyéb kisebb nemzetiségek

gárai voltak. A macedónok, albánok és más népek rabsorsban éltek és a kiirtás várt rájuk. A mohamedánok, valamint a magyar és német kisebbségek az alkudozások tárgyául szolgáltak, vagy pedig eszközül használták Jugoszlávia más népei ellen".

A nemzetiségek közül leginkább a magyarokat súlytotta az SHS királysághoz való csatolás. Hatására 1931-re 24 %-ra csökkent a magyarok aránya, ami az államapparátus tisztviselőinek és általában az értelmiség jelentős részének visszaköltözéséből vagy a tengerentúlra vándorlásból adódott. Ez utóbbit igazolja, hogy 1925-ben a kivándorló jugoszláv állampolgárok fele magyar és német volt. A magyarok kivándorlása az erősen differenciált társadalmi szerkezetből is következett. A magyarok 44 %-a földnélküli volt, akik a tartomány nincstelenjeinek 41 %-át jelentették. Ugyanakkor a magyarokat az agrárreformból teljesen kizárták. A nagyfokú létbizonytalanság tehát szükségképpen vezetett a kivándorláshoz.

1918 után a magyarságot tömörítő Észak-Bácska is szerb telepítések célpontjává vált. Ezen telepítések kapták a nagy magyar centrumok - Szabadka, Bácsstopolya, Zenta stb. - szerb "bolygótelepüléseiket" /Bácsandrás, Karagyorgyevó, Andrásmajor, Kisbelgrád, Kisbosznia, Andrásmező, Velebit, Hadikőrs stb./. A szerb telepítések természetesen a Bánságra is kiterjedtek /Velelike Livode, Pálmajor, Vojvoda Stepa stb./

Az 5. ábra mutatja a telepítési akciók területi megoszlását, mely szerint a legtöbb betelepülő /38 %/ Horvátországból érkezett, de ezek többsége likai szerb volt, hasonlóan a boszniai áttelepülőkhez. A bajai háromszögből pedig a bunyevácok települtek át Észak-Bácska falvaiba.

A németek aránya a két világháború között stagnált, egyes időszakokban lassan csökkent. A természetes szaporodás ugyan lényegesen nem változott, de a kivándorlás a gazdasági világválság idején nagy méreteket öltött; pl. 1929-ben a vajdasági kivándorlók 60 %-a volt német.

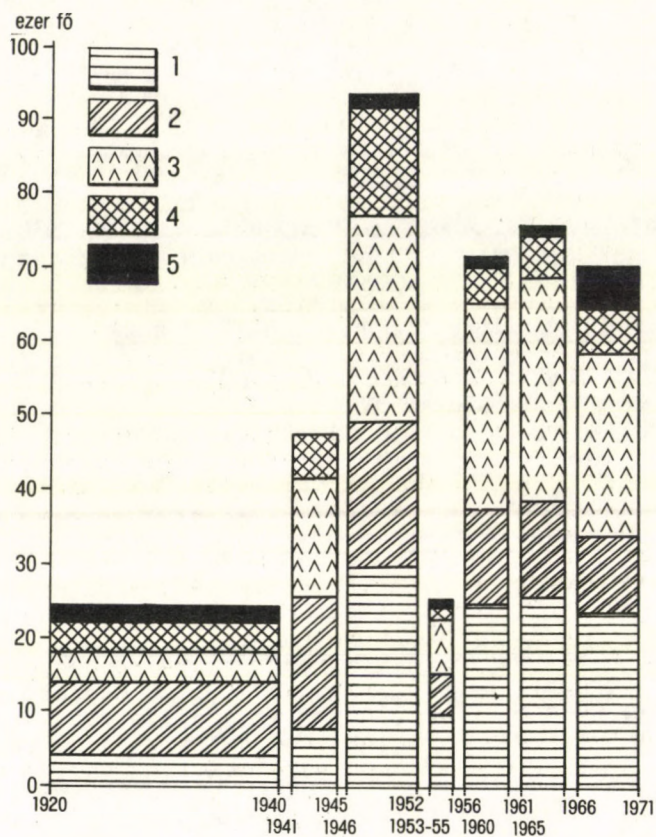
A többi nemzetiség két világháború közötti helyzetének megismerését lehetetlenné tette, hogy az 1931-es szerb népszámlálás a magyaron, németen és szerben kívül minden más nemzetiséget az "egyéb" kategóriába sorolta.

Az SHS Királyság államszervezetét 1941-ben szétzúzta a fasiszta Németország. Bácskát visszacsatolták Magyarországhoz, míg a Bánság és a Szerémség német megszállás alá került. A fasiszmus e tartományban is óriási csapást mért a szerb, zsidó és cigány lakosságra. A Bácskában ugyanakkor az un. "ejtőernyős" anyaországi magyarok és kb. 20 ezer bukovinai és boszniai magyar betelepítése folyt. A telepítés célpontjai az 1918 után keletkezett szerb - időközben kiűritett - települések ill. a nem magyar térségek települései lettek.

A fasiszmus jugoszláviai szétzuzását követően ill. már azt megelőzően 1944-ben megindult a betelepített bukovinai csángók, magyarok és a fasiszmushoz hű németek elmenekülése.

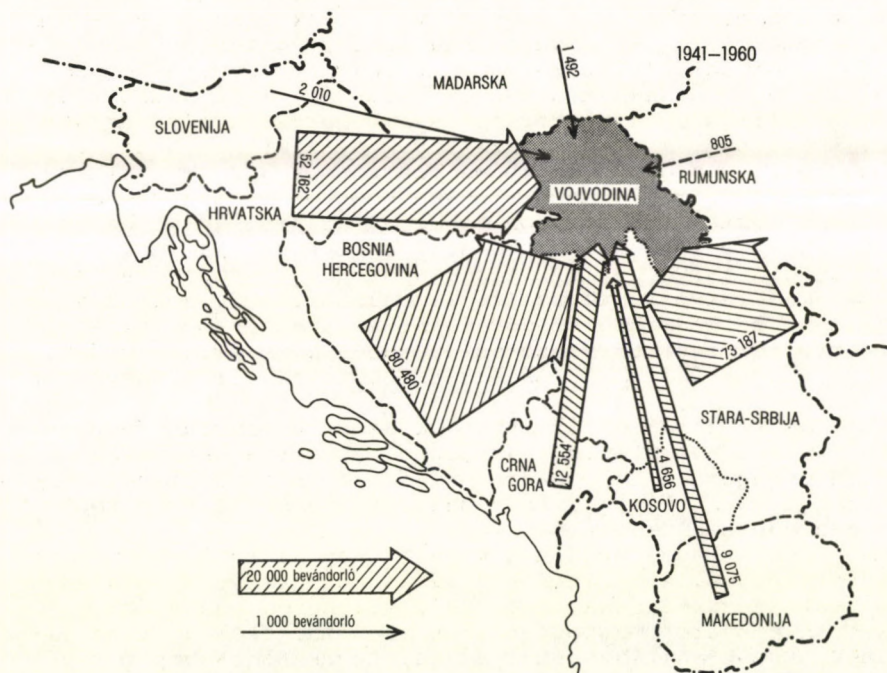
4. A nemzetiségek helyzetének alakulása 1945-1981 között

A II. Világháborúból győztesen kikerülő Jugoszláviában szükségképpen elszabadultak a németellenes indulatok, amelyeknek következménye a németek kitelepítése lett. A kitelepítéssel pár-

5. ábra

A Vajdaságba 1920 és 1970 között betelepülők területi eloszlása
 1 = Ó-Szerbia; 2 = Horvátország; 3 4 Bosznia-Hercegovina; 4 = Cruz-Gorz, Makedónia és Kosoro; 5 = Egyéb /Magyarország, Románia stb./

6. ábra A Vajdaságba bevándorlók területi eloszlása
1941-1960 között

huzamosan megindult a délszláv betelepülők áradata /6. ábra/. Az új lakosok 6-Szerbiából és Bosznia-Hercegovinából /a beköltözők 31 ill. 30 %-a/ érkeztek a Vajdaságba. A betelepülők közül a horvátországiak 20 %-ot, a crnogóraiak 7 %-ot és a makedónok 6 %-ot tettek ki. Ezek természetesen elsősorban a németek által üresen hagyott bácskai és bánsági településekbe költöztek /pl. a crnogóraiak Szeghegyre, Verbászra, Veprődre, Torzsára, a makedónok pedig Torontálalmásra, Ferenchalomra és Szécsénfalvára települtek, míg a szerbek a többi volt német települést foglalták el/.

Ezzel a ki- és betelepítési hullámmal jelentős változás állt be a Vajdaság nemzetiségi összetételében: a magyarok aránya "újra" megközelítette az 1910-es arányt /28 %/ az 1948-as népszámlálás szerint. Ugyanakkor a szerb-horvátok aránya az 1931 évi 40 %-ról 57 %-ra ugrott.

A nemzetiségek helyzete az új szocialista államban alapvetően megváltozott. Megvalósult a nemzetiségek egyenjogúsága, amelyet Jugoszláviának az 50-es évek elején megváltozott külkapcsolatai sem befolyásoltak rossz irányba /Rehák L. 1967/.

A nemzetiségek a Vajdaságban jól össze tudják egyeztetni nemzeti, nemzetiségi és tartományi érdekeiket.

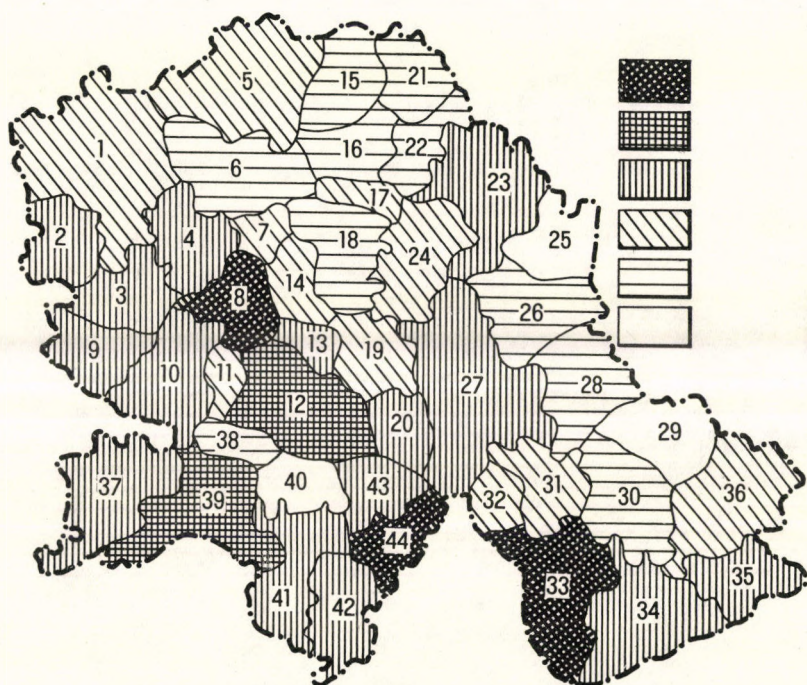
A jugoszláv statisztika 1961-től új "nemzetiségi" kategóriát hozott létre, ez az ún. jugoszláv. Ennek aránya 1961-1981 között rohamosan nőtt. Ez a kategória az országszerte tapasztalható "asszimiláció" következménye, amely természetesen nem politikai természetű, hanem a vegyes házasság, a társadalmi és földrajzi mobilitás és a hétköznapi szerb-horvát nyelvű érintkezés következménye. A vegyes házasságok asszimiláló hatását jelzi, hogy pl. 1960-ban a szerb menyasszonyok 3,2 %-a választott magyar férjet, míg a magyar menyasszonyok 11 %-a szerbet.

A magyar nemzetiség szempontjából az asszimilációs hatásnál veszélyesebb a lélekszám fokozatos csökkenése, aminek oka a félszáz év óta tartó természetes szaporodás visszaesése, ami 1948 óta csak növekvő mértékben tapasztalható. A 7. ábra a vajdasági járások természetes szaporodását mutatja 1978-ban. Az erősen negatív természetes szaporodású járásokban /Tisza vidék, Bácsstopolya, Észak- és Közép-Bánság települései/ él a magyarság 46 %-a.

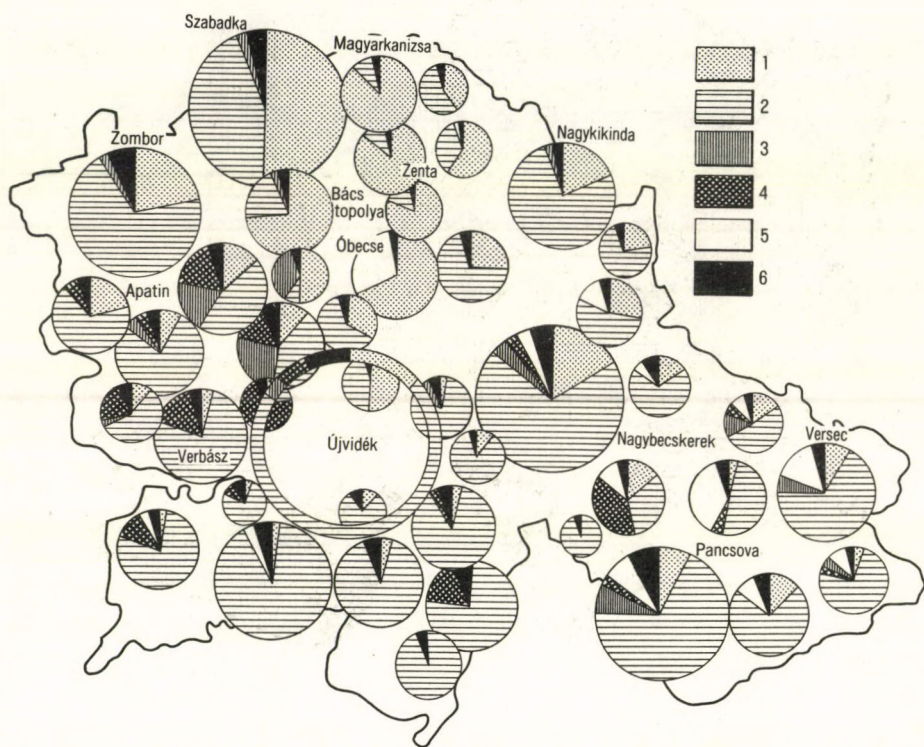
A szlovákok, horvátok és ruszinok száma ugyancsak fogy. Ugyanakkor a makedónok aránya 1948-hoz viszonyítva megduplázódott, sőt a crnogóráké is megkétszereződött. E nemzetiségek száma nemcsak a bevándorlás, hanem a magas természetes szaporodás révén is gyorsan emelkedett.

A magyarok átlagos aránya a Vajdaságban az 1981-es statisztika szerint 18,9 %. A tartomány 9 járásában arányuk meghaladja az 50 %-ot /Észak-Bácska, Temerin/, kilencben pedig 20-50 % között van. A magyarok megbontatlan tömbben már csak a Tisza vidékén élnek. Észak- és Közép-Bácskában, Észak-Bánságban már a szerbekkel vegyesen. A tartomány más részein pedig foltokban élnek /pl.: a Bánságban Székelykeve, Urményháza, Torontáltvársárhely, Torontáltorda, Magyarcsernye; a Bácskában Tiszakálmánfa, Doroszló, Szilágyi, Berdán; a Szerémségben Maradék, Nyékica stb./.

A szerbek aránya 54,4 %, ami 1971-hez /8. és 9. ábra/ viszonyítva 2 %-kal kevesebb. Tartomány szerte a legnagyobb lé-

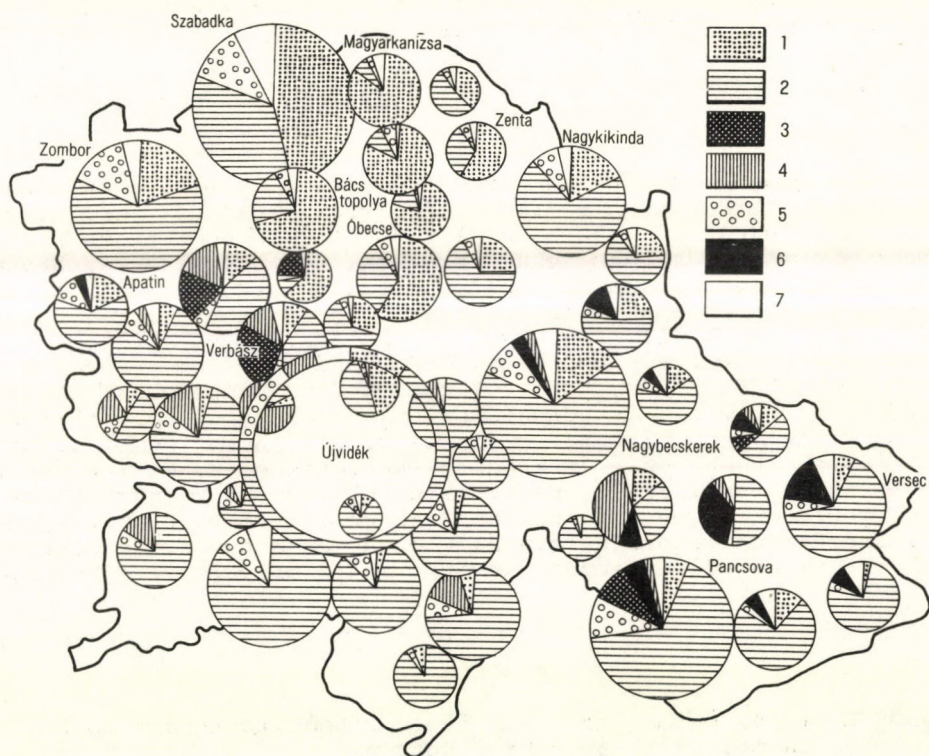
7. ábra A Vajdaság opstináinak természetes szaporodása
1978-ban

8. ábra

A Vajdaság nemzetiségei 1971-ben

1 = magyarok; 2 = szerbek-horvátok; 3 = crnogorecek, macedónok és más délszlávok; 4 = nyugati és keleti szlávok /ruszin, ukrán, orosz, szlovák, cseh/; 5 = románok; 6 = egyéb nemzetiségek

9. ábra

A Vajdaság nemzetiségei 1981-ben

1 = magyarok; 2 = szerb-horvátok; 3 = crnogoreček és macedónok; 4 = szlovákok és ruszinok; 5 = "jugoszlávok"; 6 = románok; 7 = egyebek

lekszámu nemzet, aránya 30 járásban meghaladja az 50 %-ot. A Szerémség ma is szinte homogén szerb terület, de a németek helyétátvéve dominálnak DNy- és DK-Bácskában is.

A horvátok aránya 1981-re 5,4 %-ra mérséklődött, főként Szabadka, Zombor környékén élnek és a Szerémség néhány településében.

A szlovákok /3,4 %/ főként a petrőci járásban élnek, de arányuk még ma is jelentős az antalfalvi járásban. A makedónok /1 %/ változatlanul a zichyfalvi és pancsovai járásokban telepedtek le az elmúlt évtizedben, míg a crnogóraiak /2 %/ főként verbászi, kulai járásokban és Szeghegyen tömörültek. A németek ma már roppant elszórtan élnek és arányuk jelentéktelen /a népesség 0,2 %-a!/.

A román nemzetiség változatlanul a Deliblati homokpuszta peremén sorakozó településekben él /arányuk 2,3 %/, a ruszinok viszont Bácska néhány járásában élnek. A cigányság változatlanul nagyon mobil népesség. A számuk a második világháború alatt megcsappant, de számuk már 1949-re újra 20 ezerre szaporodott. Az 50-es évektől nagyon sok cigány vándorolt ki a területről és számuk 1971-re 7.800 főre csökkent, de a lélekszám jelenleg újra 20 ezer körül van.

Összefoglalás

A Vajdaság történelme során tehát újra és újra a különböző társadalmi berendezésű államok telepítési akcióinak területévé vált és érzékelhető, hogyan kerültek az egyes nemzetiségek előnybe vagy hátrányba másokkal szemben, hogyan váltak a nagyhatalmak játékszerévé, a szomszédos országok ütköző zónájává, az egymás elleni uszítás célpontjaivá. Most esély van arra, hogy a tartomány nemzetiségeinek egymásratalálása, jogegyenlősége a szocialista Jugoszláviában megvalósuljon.

Ugy véljük mi is, hogy a Kárpát-medence népei csak akkor küzdhetik le az elmúlt kétszáz év sok nehézséggel teli történelmi örökségét, ha valóban figyelembe veszik, hogy "Semmi iránt sem olyan érzékenyek a "sértődött" nemzetiségek, mint az egyenlőség iránt és az iránt, ha proletár elvtársaik megsértik ezt az egyenlőséget, még ha csak hanyagságból, még ha csak tréfából is. Ezért adott esetben inkább tulozzuk el a nemzeti kisebbségek iránti engedékenységet, semmint megfordítva" /V.I. Lenin, 1922/.

IRODALOM

- BODOR L. 1914. Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest.
- KÖVÁGÓ L. 1981. Nemzetiségek a mai Magyarországon. Budapest. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása /42. kötet/.
- MÉSZÁROS L. 1981. Vajdaság megszállása 1941-ben. - Létünk. 3-4.
- REHÁK L. 1967. A kisebbségek Jugoszláviában. Novi Sad.

FÜGGELÉK

A Vajdaság helységeinek szerb-horvát nevei
/Csak a szövegben előforduló nevek/

Ada - Ada
Andrásmajor - Kočićevo
Andrásmező - Orešković
Antalfalva - Kovačica
Apatin - Apatin
Aradi - Aradac
Bačinci
Bács - Bač
Bácsandrás - Bački Sokolac
Bácsfeketehegy - Feketič
Bácsgyulafalva - Telečka
Bácskeresztur - Ruski Krstur
Bácskossuthfalva - Stara Moravica
Bácspalánka - Bačka Palanka
Báczstopolya - Bačka Topola
Bácsujfalu - Selenča
Berkasovo
Bezdán - Bezdán
Bégafő - Klek
Bégaszentgyörgy - Žitište
Csehfalva - Česko Selo
Cservenka - Crvenka
Csóka - Čoka
Doroszló - Doroslovo
Dunagálos - Gložan
Dusanovó - Dušanovo
Erőháza - Banatski Despotovac
Écska - Ečka
Fehértemplom - Bela Crkva
Felsőmuzslya - Mužlja
Ferdinándfalva - Kozjak
Ferenchalom - Kačarevo
Gombos - Bogojevo
Gerebenc - Grebenac
Hadikujfalu - Rata - Bajmok
Hadikörös - Mišićevo - Bajmok
Hertelendyfalva - Vojlovica
Hódság - Odžaci
India - Indija
Istenáldás - Njegoševo
Istvánölgy - Hajdučica
Jankahid - Jankov Most
Karagyorgyevó - Karadjordjevo
Károlyliget - Banatsko Veliko Selo
Kevevára - Kovin
Keviszölős - Seleuš
Kisbelgrád - Mala Beograd
Kisbosznia - Mala Bosna
Kishegyes - Mali Idjoš
Kiskér - Bačko Dobro Polje

Kiszács - Kisač
Kucora - Kucura
Kula - Kula
Kusics - Kušić
Magyarcsernye - Nova Crnja
Magyarkanizsa - Kanjiža
Magyarszentmihály - Mihajlovo
Márktelke - Markovac
Meszesfalu - Mesić
Nagybecskerek - Zrenjanin
Nagykikinda - Kikinda
Nagyilajosfalva - Padina
Nagyvárnok - Begejci
Óbecse - Bečej
Ópázova - Stara Pazova
Pacsér - Pačir
Palona - Plavna
Pancsova - Pančevo
Pálmajor - Banatsko Karadjordjevo
Petre - Vladimirovac
Petrőc - Bački Petrovac
Pincéd - Pivnice
Privina Glava
Rezsőháza - Knićanin
Révaufalu - Banatsko Novo Selo
Ruma - Ruma
Sid - Šid
Szabadka - Subotica
Szenthubert - Banatsko Veliko Selo
Számos - Samoš
Szeghegy - Lovćenac
Szenttamás - Srbobran
Szécsénfalva - Dužine
Székelykeve - Skorenovac
Szilágyi - Svilojevo
Szivác - Sivač
Szond - Sonta
Temerin - Temerin
Tiszakálmánfalva - Budisava
Torontálalmás - Jabuka
Torontálszécsány - Sečanj
Torontáltorda - Torda
Torontálvásárhely - Debeljača
Torzsa - Savino Selo

Törökbecse - Novi Bečej
Törökkánizsa - Novi Kneževac
Törzsudvarnok - Banatski Dvor
Ujvidék - Novi Sad
Ujozora - Uzdin
Ujsándorfalva - Janošik
Űrményháza - Jermenovci
Vajdalak - Vojvodinci
Velebit

Velike Livade
Veprőd - Kruščić
Verbász - Vrbas
Versec - Vršac
Végszentmihály - Lokve
Vojvoda Stepa
Zenta - Senta
Zichyfalva - Plandište
Zombor - Sombor

FÓRUM

AZ ALFÖLD HATÁRMENTI TERÜLETEINEK VIZSGÁLATA

Dr. Tóth József - Dr. Csatári Bálint

I. A kutatás tárgya és indokai

A szocialista országok mindig is céljuknak tekintették, hogy a gazdasági-társadalmi fejlettség öröklött területi egyenlőtlenségeit felszámolják, területi értelemben is tervszerű, arányos fejlesztési politikát folytassanak. Ez akkor is így volt, amikor a termelőerők általános fejlettségi szintje, a külgazdasági és politikai feltételek kedvezőtlen alakulása az extenzív fejlesztés útját tette szükségessé és ezen a kényszerpályán hosszú ideig nem, vagy csak alig volt a területi egyenlőtlenségek érdemi megváltoztatására lehetőség, és méginkább így van jelen fejlődési szakaszunkban, amikor egyre inkább az intenzív fejlesztés követelményei kerülnek előtérbe, s mind a bel-, mind a külgazdasági és politikai feltételek arra ösztönöznek, hogy népgazdaságainknak a termelőerők területi differenciáltságából, az egyes térségek eltérő adottságaiból fakadó erőforrásait is fokozottan gazdasági-társadalmi fejlődésünk szolgálatába állítsuk.

Más oldalról: közös ideológiánk lényegéből következően az országaink közötti határok merev, elválasztó jellege fokozatosan megszűnik, a határokat övező térségek egyre inkább a határmenti, sokoldalú együttműködés színterei lesznek. Bár az eddig eltelt évtizedekben ezen a területen csak a kíváncsigtól és szükségestől elmaradó, a velünk határos szocialista országokat tekintve is eltérő mértékben tudtunk előre lépni, a belső és a KGST keretében megnyilvánuló, országok közötti gazdasági, társadalmi, politikai integrációs folyamatok extrapolálása nyomán nem lehet kétséges, hogy a feltételek fokozatos megteremtésével a határmenti együttműködés a jövőben egyre inkább realitássá válik. Az sem lehet vitás, hogy ezt a termelőerők fejlődésének objektív velejárójaként kibontakozó, a határok mindkét oldalán mérhető előnyökkel járó, közös stratégiai céljainkkal összhangban álló folyamatot - szocialista termelési módunk lehetőségeivel élve - támogatnunk kell.

Mindkét előző megközelítési módból - egyebek mellett - levonható az a következtetés, hogy a határmenti területek kutatásának, a fejlesztés és az együttműködés lehetőségei feltárásának az eddigieknél nagyobb teret kell kapnia. Ez indokolja, hogy az általában és egyes térségeit tekintve az országos átlagtól különösen elmaradott és minden oldalról szocialista országgal határos Alföld kutatásakor a határmenti területekre e régióban is nagyobb figyelmet fordítsunk. Az irodalomban egyébként már mind a nemzetközi integráció lehetőségére /Enyedi Gy. 1978/, mind pedig a határmenti halmozódott hátrányos helyzet sajátosságaira /Varga D. 1982/ találunk utalást.

Már kutatásaink kezdetekor és első eredményeink közreadásakor hangsúlyozzuk készségünket a határmenti területek közös, nemzetközi együttműködésén alapuló feltárásában való részvételre.

II. A kutatás elméleti alapjai

1. A centrum-periféria fogalompár

A termelőerők fejlődése nemcsak ágazatilag, de területileg is egyenlőtlen. Annak révén, hogy valamely természeti adottság által is befolyásolt, különösen kedvező társadalmi-gazdasági konstelláció a legdinamikusabb ágazatokat területileg is koncentrálnia és azáltal is, hogy e gyorsan fejlődő ágazatokkal szoros területi kapcsolatban álló többi ágazat is dinamizálódik, a gazdasági térben centrumok és - szükségyszerű ellentétpárként - perifériák jönnek létre. A fogalompár használata a nemzetközi gazdasági elemzésekben /pl. Berend T.I. - Ránki Gy. 1979/ gyakori, de a nemzetgazdasági folyamatok térbeli vetületének feltárásakor is indokolt.

A centrum - periféria fogalompár tagjai egymást kölcsönösen feltételező, történelmi, így időben változó minőségi kategóriák. A fogalompár két tagja közötti "munkamegosztás" azonban általában tartós viszonyt takar: a kedvező helyzetben lévő centrumok termelőerőinek megújuló képessége és készsége jóval nagyobb, az újabb és újabb innovációk a centrumoktól a perifériák felé tartanak, ez utóbbiak lépéstartási lehetősége differenciált adaptációs és reprodukciós képességüktől és készségüktől függ. A termelőerők fejlődésének egészét lényegesen befolyásoló változásnak kell bekövetkeznie ahhoz, hogy funkcionális átalakulás jöjjön létre.

A centrum - periféria fogalompár tagjai között ellentmondásos viszony feszül. Egymásra utaltságuk nyilvánvaló: a perifériának csak a centrum segítségével van esélye a gyorsabb fejlődésre, az esetleges felzárkózásra, a centrum pedig csak a periféria révén - esetenként annak rovására - képes megújítani dinamizmusát. Ugyanakkor ismert a perifériák számos elembőlösszetevődő "ellenszenve" is a centrumok iránt, valamint az a tény, hogy a centrumok hosszú távu saját érdekei is a perifériák fel-emelését diktálják.

A centrum - periféria fogalompár tagjai viszonylagos kategóriák: a gazdasági tér ugyanazon eleme egyik szinten és összefüggés-rendszerben periféria, más szinten és relációban centrum lehet. Egy ország gazdasági térszerkezete a különböző szintű és kapcsolatrendszerű centrumok és perifériák összessége, amelyben azonban az intézményrendszer felépítésében is tükröződő hierarchikus rend ismerhető fel.

Az ország gazdasági növekedésének mértékét, a fejlődés mékénjtét, a fejlesztés területi vonatkozásait, röviden: a változás "fazonját" nagyrészt a centrum szabja meg. Erre a fejlettség szintjében meglévő előnye és az a kétségtelen tény predestinálja, hogy fejlődése - a perifériák felé tovagyűrűző hatás következtében - az ország egészének érdekében áll. Nem elhanyagolhatók azonban a centrumokba koncentrált intézményrendszer immanens érdekei sem.

A periféria - a centrumhoz képest - egészében véve az elmaradottság tényével jellemezhető. Ez az elmaradottság a gazdasági szférán túl, a lakosság életkörülményeinek sajátosságain keresztül a döntéshozatalban való képviselőig egyaránt tetten érhető. A periféria-jelleget a centrumból való /gazdasági/ tér-

beli távolságot éppugy magába foglalja, mint az időbeni megkésettiséget. Ez utóbbi azt jelenti, hogy olyan folyamatok, melyek a centrumban már "lefutottak", a periférián éppen csak elkezdődtek. E folyamatok kiteljesedése a periférián merőben más - gyakran már gátló - körülmények között következik be, mint amelyek a centrumban való működést kísérték. A perifériák fejlődése tehát nem a centrumok fejlődésének időbeni késéssel történő megismétlése, hanem jellegében is más.

A döntési szférának ez az örök dilemmája, hogy az ország egésze fejlődésének érdekében milyen mértékben preferálja a fejlesztési forrásokból a leginkább innovatív készségű, így a hatékony investimento feltételeinek legjobban megfelelő centrumokat, vagy/és - a fejlettségi szintdifferenciák csökkentése érdekében - milyen irányban juttasson a perifériáknak, problematikus gazdasági helyzetben, a struktúra-váltás kényszerű időszakában. Különös fontosságuk és orientáló szerepük lehet akkor azoknak a kutatásoknak, melyek a periférikus térségek adottságait, fejlesztési lehetőségeit, dinamizálásuk módját célozzák feltárni.

2. Az Alföld mint periferia

Magyarország elmaradott, hátrányos helyzetű területeinek elhatárolásával, strukturális feltárásával, fejlesztési lehetőségeik vizsgálatával publikációk sora /Barta Gy. - Beluszky P. - Berényi I., 1975; Lackó L., 1975; Beluszky P., 1976, 1981/ foglalkozott az elmúlt évtizedben. Ezek a munkák az Alföld jelentős részét az elmaradott területek közé sorolták.

Az Alföld egésze elmaradottságának felvetése /Enyedi Gy., 1970/ is több mint egy évtizede megtörtént a szakirodalomban. Az azóta elvégzett részvizsgálatok eredményeinek szintetizálhatósága, a probléma változatlan aktualitása egyaránt indokoltá teszi, hogy az 1980-as évek elején indult, az MTA Központi Kutatási Alapjából is támogatott Alföld-kutatás koncepciójában /Tóth J., 1981/ "Az elmaradottság jellegének, területi különbségeinek, felszámolási lehetőségeinek vizsgálata" c. téma különös súlyt kapott.

A centrum - periferia fogalom párral kapcsolatos előző gondolatmenetünkbe ágyazva az Alföld-problematika - röviden - az alábbiakban foglalható össze:

Itt most nem részletezhető, de történeti és gazdaságtörténeti kutatásokból ismert okok miatt az Alföld mint hazánk egyik elmaradott területe érte meg a felszabadulást. Ebből azonban még nem következik szükségszerűen az az imént felsorolt munkákban bizonyított tény, hogy regionális léptékben az Alföld, kisebb egységeként vizsgálva pedig annak tekintélyes része ma is, önmaga multjához viszonyított dinamikus fejlődése ellenére is elmaradott terület. Mi történt tehát?

Felszabadulás utáni gazdasági fejlődésünk fő etapjai - a korábbi elmaradottság következtében - rendre kedvezőtlen helyzetben találták az Alföldet és különösen annak egyes térségeit. Ujjáépíteni ott lehetett, ahol korábban volt valami, ahol a kapacitások helyreállításától a termelés gyors bővülése volt remélhető. Az extenzív iparosítás időszakában is elsősorban a már számottevő üzemekkel, így kedvezőbb kooperációs lehetőségekkel

rendelkező területek voltak előnyben. A nehézipar iparosításon belüli preferálása is a bányavidékeknek kedvezett. Általában véve: hazánkban is, mint a szocialista országok mindegyikében, a mezőgazdaságban - tehát az Alföld messze legfontosabb népgazdasági ágában - megtermelt nemzeti jövedelem átcsoportosítása révén zajlott le az iparosítás. Miután az infrastrukturális fejlődése is döntően az iparhoz kötött volt, az Alföld elmaradottsága e téren is konzerválódott, esetenként nőtt is. Mindezek együttesen hátrányosan hatottak a lakosság életkörülményeire és a mezőgazdaság szocialista átszervezése nyomán keletkezett átmeneti elbizonytalanodással együtt nagyarányú elvándorlást eredményeztek. Ennek következményei nehezen és lassan gyógyítható elváltozásokat /pl.: korösszetétel, szakképzettségi, iskolázottsági szint stb./ hoztak létre az Alföld demográfiai struktúrájában.

Amikor az 1960-as évek közepétől az Alföld tervszerű iparosítása megkezdődött, az elsősorban a régió legnagyobb központjaira /Szolnok, Debrecen, Szeged, Kecskemét/ terjedt ki. Jelentős térségek ebbe a folyamatba csak később, az 1970-es évektől kapcsolódtak be. Az ekkor kialakult tempóhátrány következtében jött létre ill. termelődött újra az egyes alföldi térségek fokozott lemaradása.

A kialakult kép tehát: az önmaga multjához képest kétségtelen és elismerésre méltó fejlődés ellenére a Budapestre és az ország un. ipari tengelyére kiterjedő centrumhoz képest az Alföld periféria maradt, egyes Alföldön belüli térségek pedig a periféria perifériái lettek. Ennek hátrányaira és az időbeni megkésettség következményeire egyaránt jellemző, hogy amikor a centrumban már régen domináns volt az ipari termelés növelésének intenzív módja, a periférián még mindig a csak kis tulzással "kócerájoknak" nevezhető üzemegységekért folyt a harc. Sőt: a centrum vállalatai éppen azáltal tudták az intenzív fejlődés kedvező körülményeit megteremteni, pozícióikat az innovációs folyamaton belül megerősíteni, hogy ezeket a terhessé vált rész-folyamatokat, régi technológiákat a telephelyekre "leadták".

Az ország gazdaságirányítási rendszere, redisztribúciós mechanizmusa - a dolog természetéből és az ország egyetemes érdekeltiségéből logikusan következően - a centrumot preferálja. A periféria - így az Alföld - a nemzeti jövedelem területi újraelosztásakor rosszul jár. Ez a helyzet tartós, a diszpreferencia mértéke jóval nagyobb az indokolhatónál és társadalmilag elfogadhatónál, mint ahogy az a tanácsi fejlesztésekre /Vági G. 1982/ és a szocialista szektor beruházásaira vonatkozóan /Tóth J., 1983/ egyaránt kimutatott. Az elmaradottság, a periféria-jelleg tehát újratermelődik annak ellenére, hogy a világgazdaságban bekövetkezett változások az agrárvertikum produkcióit viszonylagosan felértékeltek. Az ellentmondás nyilvánvaló; az ország egésze érdekeinek megfelelő feloldásához a kutatások eredményeinek is hozzá kell járulniuk.

3. Határmentiség és periféria-jelleg

Kétségtelen, hogy valamely terület határmenti fekvése nem jelent szükségszerűen periféria-jelleget, bár a két minősítés közötti egybeesés több mint véletlen. Azt, hogy egy határmenti

térség egyben periférikus-e, számos tényező bonyolult kölcsönhatása dönti el.

A természetes, a központtól a határokig fokozatosan ritkuló texturájú gazdasági térben zavartalanul fejlődő nemzetgazdaságok határmenti térségei - eltekintve a tradicionális nemzetközi kereskedelmi utak vonalától - kezdetben periférikus jellegűek. A nemzetközi munkamegosztás bővülésével és mélyülésével ez a jelleg - határszakaszok szerint differenciált módon - halványodhat, a kölcsönös kapcsolatok erősödésével egyes határmenti térségek dinamizálódhatnak.

Az országhatárok történelmileg változó képződmények, az adott kor hatalmi-politikai erőviszonyait tükrözik. Gyakran korábban tartós gazdasági-társadalmi kölcsönhatásban fejlődött vagy szervesen összetartozott területeket vágnak ketté, így az oldalaikon fekvő területek periféria-jellegének mértéke nagyrészt attól függ, milyen az egymással határos államok viszonya, gazdasági kapcsolataik intenzitása.

A határmenti területek helyzetét nagyban befolyásolja az is, hogy mekkora a /gazdasági/ térbeli távolságuk a centrumtól, az ország gazdasági középpontjától, valamint milyen távol esnek az alacsonyabb szintű centrumoktól.

Az Alföldre eső országhatárok körös-körül mesterséges határok, korábban szerves gazdasági egységet alkotott térségek között húzódnak. Miután az egymásra acsarkodó utódállamok korszakát elsöpörte a történelem és mögöttünk van a Jugoszláviával való szembenállás rossz emlékü időszak is, a gazdasági integrációjuk erősítésén munkálkodó szocialista országok viszonylatában egyáltalán nem szükségszerű, hogy a határok mindkét oldalán viszonylagosan elmaradott, periférikus területek sorjázzanak. A határmenti együttműködés erősödése a baráti országok eszmerendszerének természetes folyománya és kölcsönös gazdasági érdek is.

III. A kutatás eddigi eredményei

1. Az Alföld határmenti területeinek elhatárolása

A vizsgálati terület elhatárolása korántsem egyszerű kérdés. Bár az Alföld egyes, határ mellett fekvő területeit /vagy azokat is/ a vizsgálatok egész sora /Krajkó Gy. - Pénzes I. - Tóth J., 1969; Tóth J., 1977; Frisnyák S., 1979; Zoltán Z., 1980; Rakonczai J. - Tóth J., 1981; Simon I. - Csatári B., 1982/ érintette, fogódzót a szakirodalom nem ad. A probléma alapvetően abban áll, hogy az elhatárolással - hipotézist mintegy ténynek tételezve fel - lényegesen befolyásolni lehet az eredményeket. Ezt a lehetőséget kizárandó, vagy legalább csökkentendő, - egyrészt kirekesztettük vizsgálataink köréből a városokat, amelyeknek a határ közelségétől nagyrészt független, vagy éppen annak ellenére is meglévő dinamizmusa a valóságosnál kedvezőbbre festette volna a határmenti térségről alkotott képet;

- másrészt bevontuk a vizsgálatainkba azokat a településeket, melyek e városok vonzáskörzetében, az adott város és az országhatár között helyezkednek el, mert elhagytuk a valós helyzetnél kedvezőtlenebb képet eredményezett volna;

- harmadrészt figyelembe vettünk olyan természeti akadályokat, mint pl. a Tisza a Bodroghöz esetében.

Az általunk a fenti szempontok figyelembe vételével elhatárolt területeken /l. ábra/ 251 falusi település van /az alföldi nem városi jogállású településállomány fele!/, melyen közel félmillió ember él. Ezek a számok önmagukban is igazolják a téma és a vizsgált problémakör jelentőségét.

2. A határmenti területek néhány demográfiai sajátossága

Az Alföld határmenti területeinek átlagosnál kedvezőtlenebb demográfiai sajátosságaitól azok a néhány határközeli térségre kiterjedő, vagy ilyen részeket is magukba foglaló területekkel foglalkozó vizsgálatok /Eke P.-né, 1981; Csatári B., 1982; Dövényi Z.-né - Dövényi Z., 1982; Tóth J., 1982/ adnak hirt, melyeket a szerzők a legutóbbi népszámlálás adatainak birtokában folytattak. Az egész zónára és nagyobb időtávra vonatkozó, átfogó képünk azonban nincs. Az alábbiakban a térség demográfiai helyzetére vonatkozó vizsgálataink kezdeti eredményeit foglalkuk össze.

a./ A népesség számszerű alakulása 1900 és 1980 között

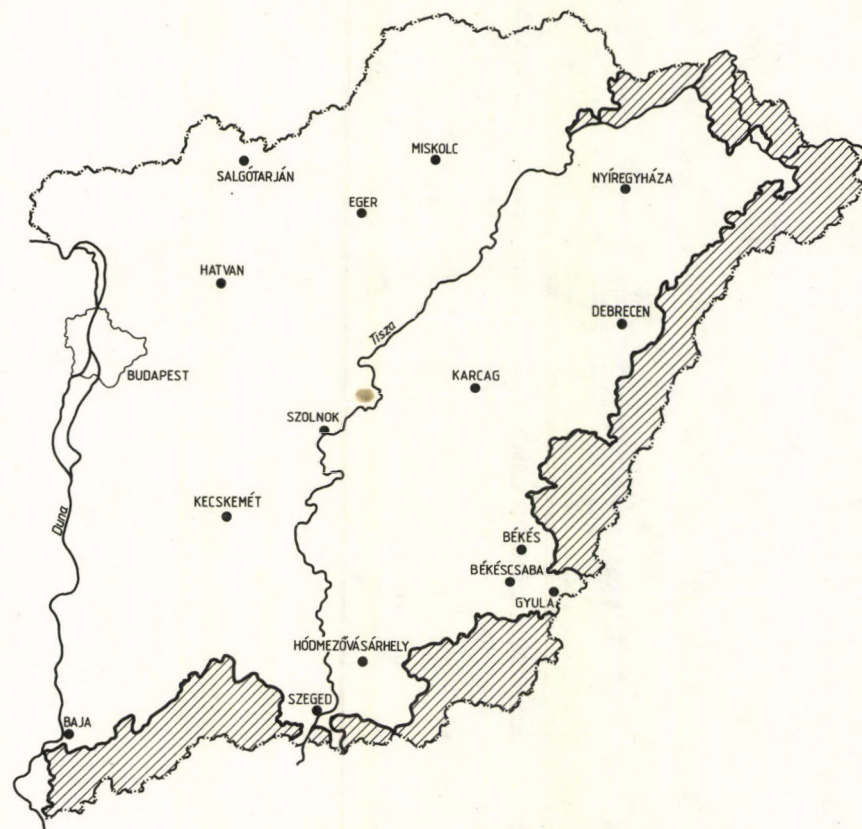
A vizsgált határmenti faluzóna feldolgozott és összesített adatai indokolják, hogy először a mezőgazdaság szocialista átszervezését közvetlenül megelőző időszak népszámlálásáig, 1960-ig tekintsük át a népességszám alakulását.

A századfordulón a mainál alig 40.000-rel kevesebb fő élt az Alföld határmenti falvaiban; harmadrészüket a szatmári Tiszaháton és a Nyírség délkeleti peremén, negyedük Békés megye Romániával határos részén, utánuk Hajdu-Bihar hasonló fekvésű falvai következnek 17,8 %-os részesedéssel, majd Bács-Kiskun és Csongrád megye 11-13 %-kal. A bodroghözi falvakban a vizsgált populáció 5,2 %-a élt 1900-ban. Ezek a markáns arány-különbségek alig változtak 1960-ig, jelezve, hogy a határmenti fekvésű falvak népességfejlődésének problémái nagyjából hasonlóak. A tízéves censzusok kistérségi, megyei változásainak ütemkülönbségei azonban számottevőek.

A XX. század első évtizedeinek általánosan jellemző növekedésében a békési határmenti falvak mutatták a leggyorsabb szaporodást /+ 18,0 %/. Az első világháború utáni népszámlálás alapján az aránykülönbségek érezhetően mérséklődtek, de változatlanul a békési terület növekedése volt a leggyorsabb. A harmadik évtized növekedésében a szatmári területek vezetnek, 1941-ig pedig a bodroghözi falvak gyarapodása volt a leggyorsabb.

A felszabadulásig tehát - a népességszám alakulása alapján - nem mutatható ki olyan változás, ami a vizsgált falvak periferia-jellegére utalna: általános a népességszám emelkedése, amit a magas természetes szaporodás és a mérsékelt elvándorlás eredményez. A felszabadulás után viszont - ha a változásokat az országos és az alföldi adatokkal összevetjük - fokozatosan erősödik az erre mutató tendencia.

1960-ra valamennyi terület eléri népesség-maximumát /Csongrád 1941-ben, Bács-Kiskun és Békés 1949-ben, a többiek 1960-ban/,

1. ábra Az Alföld vizsgált, határmenti területei

s azóta különböző ütemű - az országos és az alföldi községi átlagot lényegesen meghaladó - népességfogyás a jellemző. A területi differenciák a "kiürülés" mértékét is mutatják /2. ábra/, hiszen míg 1949-1960 között a vizsgált falvaknak csak alig fele mutatott népességfogyást, a rákövetkező két évtizedben viszont csaknem valamennyi /1. táblázat/.

1. táblázat A csökkenő népességű települések száma a határmenti területeken

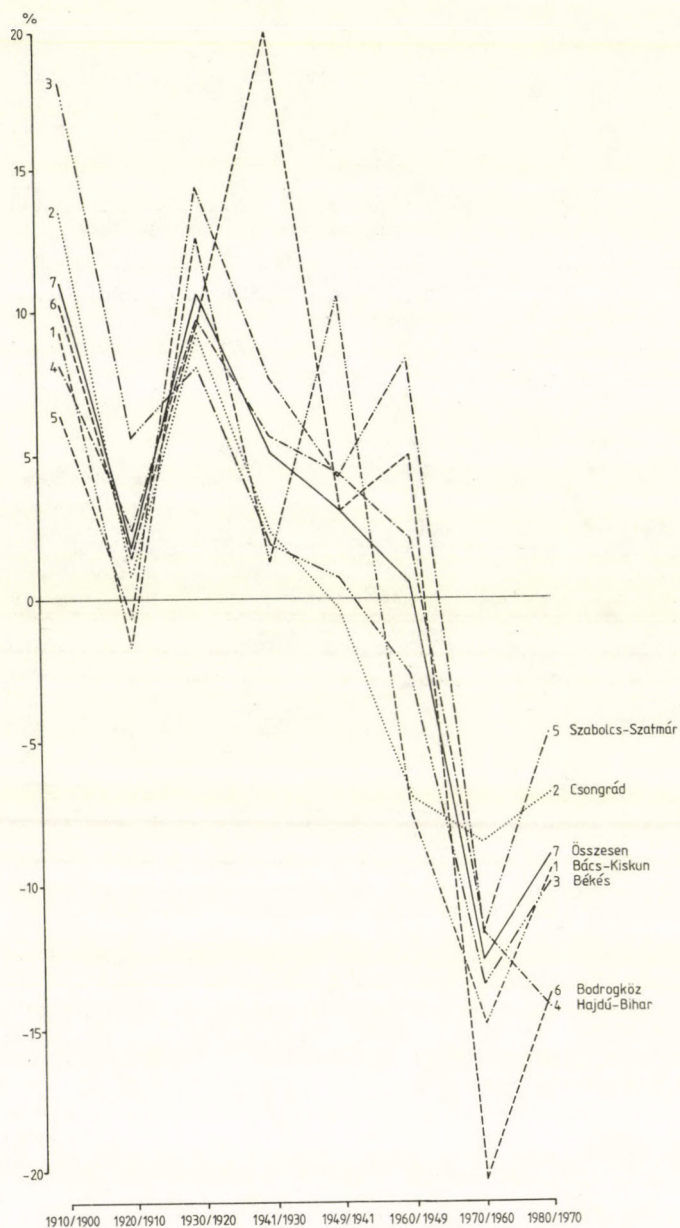
Megye, térség	A vizsgált falvak száma	Csökkenő népességű települések		
		1949-60	1960-70	1970-80
1. Bács-Kiskun	18	16	18	18
2. Csongrád	26	25	24	20
3. Békés	35	26	34	34
4. Hajdu-Bihar	37	16	37	37
5. Szabolcs-Szatmár	115	28	104	99
6. Bodroghöz	20	6	19	20
Összesen:	251	117	236	228

A folyamat először a három dél-alföldi megyében indult meg, már az 1950-es években, majd a fogyás súlypontja fokozatosan az észak-alföldi területekre tevődött át. A kritikus évtized az 1960-as volt, amikor valamennyi határmenti terület falusi településének népességszáma erősen csökkent, a saját megyei és alföldi átlagot egyaránt meghaladó ütemben /2. táblázat/.

Az a falusi átalakulás tehát, amely 1960-1970 között általánosan jellemző volt és amelynek eredményeként a mezőgazdaság kollektivizálása nyomán a falusi munkaerő nagy számban vándorolt el az ország ipari zónáiba, urbánus térségeibe, érvényes a határmenti fekvésű alföldi falusi területekre is. Hátrányos helyzetű fokozatos erősödését, perifériára kerülésük folyamatát az alföldi és az országos tendenciáktól való eltérés növekedése jelzi. Míg 1960-1970 között a vizsgált területek falvainak "kiürülése" csak 1,2-szerese volt az alföldi és 1,9-szerese az országos községi átlagnak, addig 1970-1980 között a hasonló arányszámok 1,5-re ill. 2,2-re emelkedtek, amiből joggal a periféria-jelleg fokozatos erősödésére következtethetünk.

A Csongrád megyei határmenti falvak kivételével - hiszen esetükben Szeged dinamikus fejlődésének kisugárzó hatása erősen érezhető - valamennyi megyében relative romlott a falvak népességszáma helyzete. Különösen Hajdu-Bihar és Békés megyében, valamint a Bodroghözben csökkent a falvak népességmegtartó képessége, amit a fogyási index is jól bizonyít /3. táblázat/.

A falvak nagyságrendje, az átlagos településméret változása is hasonlóan elönytelen. Az Alföldön - éppen a történeti és gazdasági körülmények révén - kialakult, sajátos faluhálózatra nem igazak a településnagyság és népességveszteség között szabályosan fennálló egyszerű lineáris kapcsolatok, ugyanis a nagyobb óriásfalvak vesztesége sem kisebb, mint a közepes méretűké.

2. ábra

Az Alföld határmenti falvainak tényleges népesség-szám-változása, 1900-1980. /Évtizedenként, az előző census %-ában/

2. táblázat A megyék határmenti községei népességszámának alakulása 1949-1980 között

Megye, térség	Népességszám /1000 fő/				A népességszám változása /%/				
	1949	1960	1970	1980	1949-60	1960-70	1970-80	1949-80	
Bács-Kiskun									
községek	424,1	403,3	363,0	338,1	- 4,9	- 10,0	- 6,9	- 20,3	
határmenti terület	67,7	62,6	53,3	48,3	- 7,6	- 14,8	- 9,5	- 34,5	
Csongrád									
községek	181,7	171,2	154,0	143,6	- 5,8	- 10,0	- 6,8	- 21,0	
határmenti terület	73,7	68,6	62,7	58,4	- 7,0	- 8,5	- 6,8	- 20,7	
Békés									
községek	329,1	315,5	278,3	256,1	- 4,1	- 11,8	- 8,0	- 22,2	
határmenti terület	151,3	147,1	127,2	114,5	- 2,7	- 13,5	- 9,9	- 24,3	
Hajdu-Bihar									
községek	306,7	309,8	281,7	269,9	+ 1,0	- 9,1	- 4,2	- 12,0	
határmenti terület	106,6	108,7	95,8	82,0	+ 2,0	- 11,8	- 14,4	- 23,0	
Szabolcs-Szatmár									
községek	460,5	479,2	439,1	419,6	+ 4,1	- 8,4	- 4,5	- 9,9	
határmenti terület	171,4	185,7	163,9	156,4	+ 8,3	- 11,7	- 4,6	- 8,7	
Alföld összes									
községek	1989,4	1962,6	1770,0	1669,2	- 1,3	- 9,8	- 5,7	- 16,1	
határmenti terület	570,7	572,7	503,0	459,6	+ 0,3	- 12,1	- 8,6	- 19,4	
Bodrogköz	35,5	37,3	29,4	25,3	+ 4,9	- 21,5	- 13,8	- 28,6	
Az ország községei összesen	5433,5	5560,4	5211,6	5009,1	+ 2,3	- 6,3	- 3,9	- 7,8	

3. táblázat A periférikus falusi térségek fogyási indexei
megyék és térségek szerint

	1960-70			1970-80		
	Megyei	Alföldi Orsz.		Megyei	Alföldi Orsz.	
	v i s z o n y i t á s b a n					
1. Bács-Kiskun	1,48	1,51	2,35	1,37	1,66	2,43
2. Csongrád	0,58	0,86	1,35	1,00	1,19	1,74
3. Békés	1,14	1,37	2,14	1,23	1,73	2,54
4. Hajdu-Bihar	1,29	1,20	1,87	3,43	2,52	3,69
5. Szabolcs	1,39	1,19	1,85	1,02	0,80	1,18
6. Alföldi terület						
Összesen	-	1,23	1,92	-	1,51	2,20
7. Bodrogek	-	2,19	3,41	-	2,42	3,53

Ez több kedvezőtlen tényező együttes hatását mutatja: a szerény méretű iparosítást, az infrastrukturális ellátottság hiányosságait és - több térség esetében - a városok kisugárzó erejének hiányát.

A településméret a határmenti zónákban minden megyében elmarad az alföldi átlagtól, ami tovább fokozza a hátrányos helyzetet, vagyis nincs mód megfelelő és gazdaságos szolgáltató-infrastruktúra ágazatok telepítésére, sőt a csökkenő nagyság egyben a helyi tanácsok bevételi és finanszírozási lehetőségeit is tovább gyengíti.

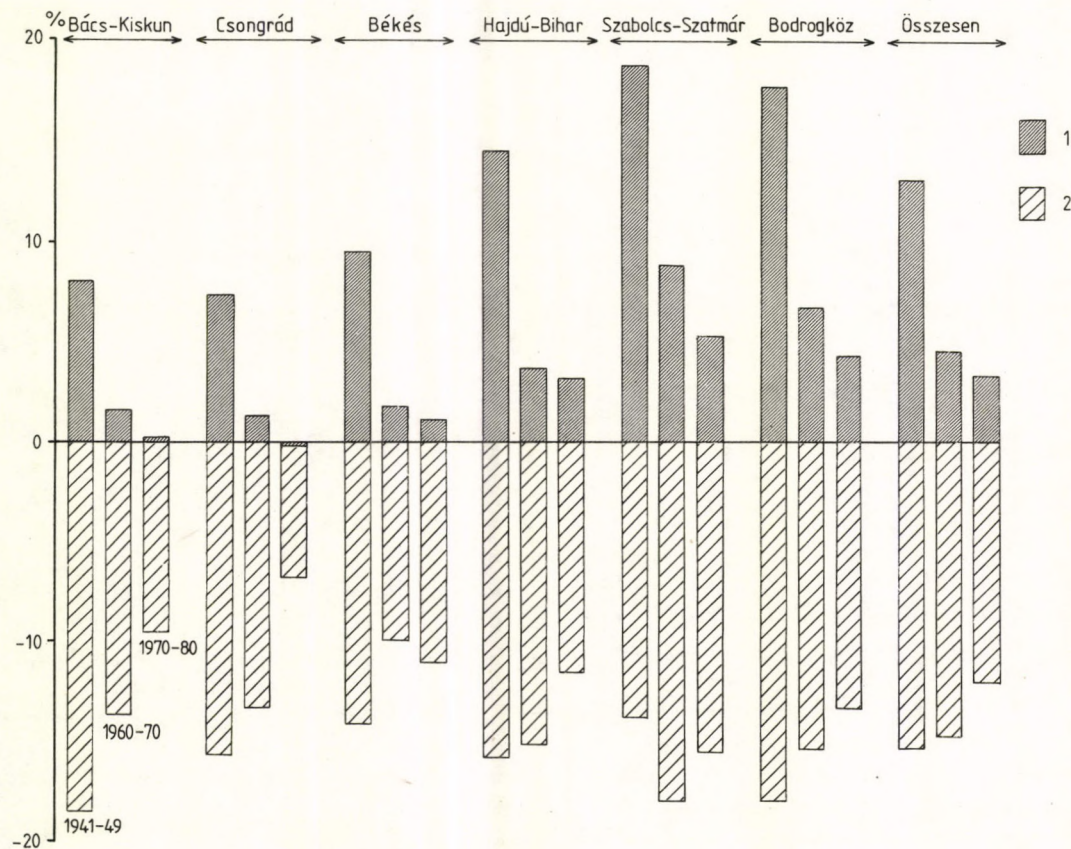
b./ A természetes szaporodás és a vándorlási egyenleg alakulása 1949-1980 között

A népességszám alakulásának imént áttekintett tendenciáiból egyértelműen megállapítható a periférikus helyzet népszámlálási időpontokhoz igazodva 1960-hoz köthető kialakulása és erősödése. A kapott képet a népességszám-változás összetevőinek elemzése árnyalja.

A természetes szaporodás visszaesése általános jelenség. Az ütemkülönbségek a periférikus falvakban differenciáltabbak és erősebbek. A hagyományosan magas szabolcsi és hajdu-bihari természetes szaporodás is jelentékenyen visszaesett, a Dél-Alföldön pedig minimális szintű, azaz az utóbbi két évtizedben már messze nem volt elég a vándorlási egyenleg hiányának ellensúlyozására /3. ábra/.

A vándorlási veszteség - Békés megye határmenti falvainak kivételével - mérséklődött ugyan, de ez a mérséklődés sokkal kisebb annál, semhogy belőle a népesség-csökkenési folyamat tényleges lassulására következtethetnénk.

1949-1960 között a -15,0 %-os vándorlási veszteséget még 13,1 %-os pozitív természetes szaporodás ellentételezte. 1960-1970 között a -14,8 %-os vándorlási különbözethez +4,6 %-os természetes szaporodás, míg 1970-1980 között az ötödével csökkenő vándor-

3. ábra

A természetes szaporodás és a vándorlási egyenleg alakulása a vizsgált térség falvaiban megyénként /1949-1980/. 1 = természetes szaporodás; 2 = vándorlási egyenleg

4. táblázat A 0-14 éves korosztályok arányváltozásai az Alföld határmenti falvaiban

	1960		1970		1980		Változás /%/		Öregedési index		
	szám	arány	szám	arány	szám	arány	1960- 1970	1970- 1980	1960	1970	1980
1. Bács- Kiskun	15.925	25,4	11.040	20,7	8.781	18,2	-30,6	-20,4	0,5372	0,9239	1,1013
2. Csongrád	16.808	24,5	11.757	18,7	10.599	18,1	-30,5	- 9,8	0,6170	1,0933	1,1746
3. Békés	38.833	26,4	28.320	22,2	23.833	20,8	-27,0	-15,8	0,5094	1,1724	1,0010
4. Hajdu- Bihar	30.799	28,3	24.531	25,6	18.798	22,9	-20,3	-23,4	0,4595	0,6190	0,7699
5. Szabolcs- Szatmár	58.072	31,2	47.721	29,1	41.509	26,5	-17,8	-13,0	0,3625	0,5245	0,5826
6. Bodrog- köz	11.684	31,3	8.597	29,2	5.943	23,4	-26,4	-30,8	0,3598	0,5887	0,8061
Összesen:	172.121	28,2	131.966	124,8	109.463	22,5	-23,3	-17,0	0,4529	0,7008	0,8169

dorlási veszteséghez $-11,8\%$ már harmadára mérséklődött terméshozás szaporodás társult $+3,2\%$. Ennek is 65% -át a szatmári területek adták.

1949 és 1980 között több mint negyedmillió fő hagyta el az Alföld határmenti falvait.

c./ A korösszetétel változásai

A korstruktúra változásait mindkét népesedési komponens alapvetően befolyásolja. 1960-1980 között közel hetvenezer fővel csökkent a 0-14 éves korosztály létszáma, az első dekádban mintegy negyedével, a másodikban 17% -kal. Ennek egyenes következménye, - miután a korosztály létszámának fogyása gyorsabb volt, mint a tényleges népességszámé - hogy a népességen belüli részarányuk $28,2\%$ -ról $22,5\%$ -ra esett vissza. Ugyanakkor az átlagosnál magasabb és növekvő a 60 évnél idősebb népesség részaránya. Az öregedési folyamat extrapolálható, az előregedési indexek nőnek. Ez a periférikus fekvésű falvak esetében továbbá olyan jellegzetesség, aminek következményei hosszabb távon is hatnak majd /4. táblázat/.

IV. A kutatás további feladatai

Eddig az elméleti problémák tisztázásáig, az adatok összegyűjtéséig és rendszerezéséig, egyes kérdések elemzéséig jutottunk vizsgálati programunkban. Feladatunknak tekintjük - a demográfiai elemzés továbbvitelén túl - a közlekedési helyzet feltárását, a településközi kapcsolatok részletes vizsgálatát, az ellátási-foglalkoztatási feszültségek mérését. Célunk a periféria-jelleg területi differenciálódása okainak, a helyi adottságok és sajátosságok szerepének feltárása, majd ezek alapján a hátrányos helyzet csökkentési lehetőségeinek, a határmenti együttműködés előnyeinek számbavétele. Reméljük, hogy hamarosan sokoldalúan hasznosítható eredményekről adhatunk számot.

IRODALOM

- BARTA Gy. - BELUSZKY P. - BERÉNYI I. 1975. A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. - Földrajzi Értesítő. XXIV. pp. 299-319.
- BELUSZKY P. 1976. Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben /Hátrányos helyzetű területek Magyarországon/. - Földrajzi Értesítő. XXV. pp. 301-312.
- BELUSZKY P. 1981. Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék. - Alföldi Tanulmányok. V. pp. 131-160.
- BEREND T.I. - RÁNKI Gy. /szerk./ 1979. Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Az európai periféria és az ipari forradalom korában. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 509 p.
- CSATÁRI B. 1982. A berettyóújfalusi járás községeinek népességmegtartó képessége. - Kézirat. 30 p. + mell.
- DÖVÉNYI Z.-né - DÖVÉNYI Z. 1982. A Centrumok helyzete a dél-békei térség településhálózatában. - Békési Élet. XVII; pp. 200-217.

- EKE P.-né 1981. A Szatmári-síkság /fehérgyarmati járás/ falvainak népességváltozása 1949-1979 között. - Földrajzi Értesítő, XXX. pp. 93-101
- ENYEDI Gy. 1978. Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 293 p.
- ENYEDI Gy. 1970. Az Alföld gazdasági földrajzi problémái. - Földrajzi Közlemények. XVIII. pp. 177-196.
- FRISNYÁK S. 1979. A "Keleti kapu" /A záhonyi átrakó körzet/. In: Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv II. Nyiregyháza. pp. 106-110.
- KRAJKÓ Gy. - PÉNZES I. - TÓTH J. /szerk./ 1969. Die Lage und die ökonomische Entwicklung von Szeged. - Szeged. 191 p.
- LACKÓ L. 1975. Magyarország elmaradott területei. - Földrajzi Értesítő. XXIV. pp. 243-269.
- RAKONCZAI J. - TÓTH J. /szerk./ 1981. A Közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások 1978-1980/. - Békéscsaba. 160 p.
- SIMON I. - CSATÁRI B. 1982. A települések közúti és vasúti kapcsolatainak földrajzi vizsgálata egy forgalmi árnyékban lévő területen. - Alföldi Tanulmányok. VI. pp. 175-193.
- TÓTH J. 1977. Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. - Bp. Akadémiai Kiadó. 142 p.
- TÓTH J. 1981. Az Alföld gazdaságföldrajzi kutatása. Kutatási koncepció. - Kézirat. 13 p.
- TÓTH J. 1982. Az Alföld II. világháború utáni népesedésének néhány sajátossága. - Alföldi Tanulmányok. VI. pp. 153-174.
- TÓTH J. 1983. Településfejlesztési stratégiánk változása és az Alföld. - Alföldi Tanulmányok. VII. pp. 135-160.
- VARGA D. 1982. Az ország peremén. Gyorsuló idő. - Bp. Magvető. 262 p.
- VÁGI G. 1982. Versengés a fejlesztési forrásokért. - Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- ZOLTÁN Z. /szerk./ 1980. A változó Alföld. Bp. Tankönyvkiadó. 176 p.

AZ EMBERKÉP: JELLEGZETES HATÁRKŐ AZ EMBERFÖLDRAJZBAN^x

Lambert van der Laan - Andries Piersma

Az emberföldrajzi kutatások mélyebb megalapozása csak úgy lehetséges, ha az emberről való elmélkedés megelőzi az emberföldrajz tárgyáról folyó elmélkedést. Ez a H.J. Keuning /1969/ től származó gondolat mint mottó vonul végig a szerzők izgalmas írásán, amelyben az emberképet reflektorfénybe helyezve világitják át a különféle földrajzi irányzatokat. A cikk arról győzi meg az olvasót, hogy a társadalomtudomány egyetlen ágazatában, így az emberföldrajzban sem engedheti meg magának egyetlen tudós sem, hogy megkerüljön, megválaszolatlanul hagyjon filozófiai alapkérdéseket, hogy ne alkosson elméletet ill. ne "valljon színt" álláspontját illetően még mielőtt munkához fogna. Ezt követően nem szabad megállapodnia a tények feltárásánál, a formális logikaszabályai szerinti rendezgetésénél, az akadémikus szövegelemzésnél, a számokkal való öncélú szórakoztató játéknál, hanem át kell hassa, értelmezze, tolmácsolja, gondolataival megtermékenyítse, rendszerbe foglalva életre keltse ismereteit.

Az emberről alkotott felfogás, amelyet a kutató nyíltan vagy rejtetten magában hordoz, minden részletében befolyásolja a kutatás folyamatát. Ha az ember-koncepció háttérbe szorul, tisztázatlan marad, az bizonytalanságot, válság-hangulatot szül a tudományban, amelynek számos jelét látni például a szociológiában és a pszichológiában /K. Bühler 1927; A. Giorgi 1976; A. Gouldner 1971/, de az emberkép téma csak az utóbbi időben került előtérbe /H.L.M. Coenen 1977; R.C. Kwant 1978; M. Landmann 1976; C.F. van Parrenen és J.G. van der Bend 1979/. Olyan területeken is megjelenik, mint az orvostudomány. E.D. Pellegri /1976/ szerint az a kérdés, mi is a betegség voltaképpen, visszavezethető arra a kérdésre, végülis milyen embermodellt tart maga előtt az orvostudomány. Amilyen magától értetődő, olyan kimondatlan is a fennálló orvostudományban az emberkép, amely pedig nagy mértékben meghatározza azt az irányt, amelyben a tudomány haladni fog. A téma tehát sokkal általánosabb és több dimenzióju annál, hogy csupán az emberföldrajz problémája legyen, ugyanakkor éppen ezért, az iránta megnyilvánuló széleskörű érdeklődés és a tudományos kutatásban betöltött fontos helye miatt vizsgálata az emberföldrajzban is indokolt. A kérdés felvetése tulajdonképpen a geozófia /J. K. Wright 1947/ ill. az etnogeográfia /J. M. Blaut 1979/ egyik aspektusát érinti.

^x The Image of Man: Paradigmatic Cornerstone in Human Geography. - Annals of the Association of American Geographers. Vol. 72. Number 3, September 1982. pp. 411-426

Vajon az emberkép-alkotás a társadalomtudományokban empirikus kutatás eredménye vagy az emberről vallott nézetek, gondolatok megelőzik a kutatást /C.F. Parrenen, 1979/? Az akadémikus kérdésre a szerzők azzal válaszolnak, hogy az ember, ennél fogva és ez esetben a földrajztudós, nemcsak passzív ismeret-regisztráló, ismeret-halmozó, hanem alkotó lény, aki kihívja a világot, megengedi egy gondolat által megvilágított jelenségek egymáshoz kapcsolódását, vagyis a térbeli jelenségek általa alkotott elrendezéséhez bizonyos előfeltevésekkel él az ismeret tárgyát, az embert illetően. Több földrajztudóst foglalkoztatót többé-kevésbé maga az emberkép is. 1939-ben G. Hardy és H. J. Keuning egyaránt a determinizmus és a posszibilizmus közötti különbségben látja a passzív és az aktív emberképet elválasztó vonalat. Hardy találóan vázolta fel a passzív emberképet: "A természet parancsol, az ember engedelmeskedik; szívének és eszének nincs más szerepe a háboruban, mint ami a katonáé a hadgyakorlatokon" /G. Hardy, 1939. p. 11./. Az ember tehát a természeti környezetnek kiszolgáltatott ólomkatonájává egyszerűsödött. 1941-ben W.H. Vermooten felsorol disszertációjában jónéhány földrajz- és történelemtudóst, akiknek munkái állandó érdeklődést mutatnak az emberkép iránt a fenti aktív és passzív értelemben. Ezután harminc év múlva kerül csak ismét elő a téma. A szerzők T. Hägerstrand /1970/, A. Buttner /1974/, W.W. de Jong /1977/ munkáit említik, amelyek közvetlenül vagy közvetve az emberkép kérdéskörét érintik, de hasonlóan az Amerikai Földrajzi Társaság értekezletének előadásaihoz, megrekednek az általánosságoknál. Az Annals of the Association of American Geographers 1976-os cikksorozatával és a témával foglalkozó, már említett gyűjteményes kiadványokkal kapcsolatban is azt állapítják meg, hogy az általános elégedetlenség egyértelműen tükröződik, de ez nem lép túl annak követelésén, hogy vissza kell térni az emberarcu, emberközpontu földrajzhoz, éppen az olyan társadalmi kérdések, mint a szegénység, a jólét stb. iránti nagyobb érdeklődés és a kvantitatív mozgalom gyümölcseivel való elégedetlenség miatt. Az a kérdés azonban, hogy miféle ember is legyen az az ember, akit a középpontba kell helyezni, nyitva maradt.

Az aktív és passzív megismerőképeség az ember racionális alkotórészét érinti. A passzív felfogás az embert dolognak tekinteti és akként kezeli, ebben minden mechanikus materialista gondolkodó egy nézetet vall. De la Mettrie francia orvos-filozófus 1747-ben jelentette meg Hollandiában "Az embergép" /L'homme machine/ című könyvét, amelyben ugyan nem vonja meg az embertől az alkotás képességét, de azt állítja, hogy az emberi ész a a megfigyelt tényeket mechanikusan dolgozza fel. Az érzékelés szimbólumok formájában gondolatokat táplál, ezeket az "agyi apparátus" tárolja, osztályozza, összehasonlítja és kombinálja /ld. A. Vartanian, 1972/. A mechanikus materialista gondolkodás hatása nem lebecsülendő, érződik ma is, amikor a szellemi tevékenység modellezéséről, az emberről mint komputer-analógiáról, bonyolult kapcsolótábláról beszélnek /C. van Parreren, 1979/. A passzív emberképből a cselekvő egyén mint "tárgy" teljes mértékben külső tényezők uralma alatt áll. Az aktív emberkép szerint a külső hatások önmagukban nem magyarázzák a magatartást,

bár a magatartás "a szubjektum adott viszonyának eredménye saját helyzetéhez", kell legyen "vonatkozás a szubjektumra, véleményére, értékítéletére, szándékaira, elvárásaira" /F.T. Rutten 1970/. Az emberi magatartás magyarázata nem külsődleges, "a csalekedetek forrása ... az ember lényege az emberen belül van" /W.D. Hitt 1969/. P.B. Bierkens /1979/, a humanista pszichológia jeles képviselője ebben a fenomenológiai módszer megkülönböztető jegyét látja: "Ebben az összefüggésben a hangsúly nem a magatartás elemzésére és mérésére esett, hanem az ember és világa közötti relációk elemzésére, értelmes összefüggések keresésére az emberi létben mint egészben."

Mindkét ember-felfogás hatása érezhető a társadalomtudományokban. Az ember bonyolulttan programozott gépként való felfogása a természettudományos és matematikai jellegű megközelítésekhez illeszkedik. Ez esetben nem is kell tudomást venni az ember gondolkodó részéről, az ész a "fekete doboz", amely érdektelen, vagy megközelíthetetlennek tartják. Másrészt létrejött a humanista megközelítés, amely az embert az emberi magatartáson keresztül vizsgálja, az ember belső alkotó folyamatait hangsúlyozza a térbeli magatartás magyarázatában.

A klasszikus behaviorizmus az első embernézetet vallja. Csak a felületesen megfigyelhető magatartással és azokkal a meghatározóival foglalkozik, amelyek az emberen kívül esnek. Ellentétje a kognitív pszichológia, amely az ember belső dinamikáját, az ember információ-asszimilációs folyamatát helyezi előtérbe. A neobehaviorizmus már nem egyszerű reflex-gépezetnek tekinti az embert, hanem aktív megismerő képességgel felruházott személynek, aki kiválasztja az információt /L. van der Laan, 1980/. Mindezek ellenére a szerzők óva intenek attól, hogy az olvasó ez utóbbi két iskolát az aktív emberképet képviselő irányzatba sorolja. Az információ belső feldolgozása iránt mutatott kifejezett érdeklődésükben feltárul álcázott materializmusuk, amely szerint az érvelés és a döntéshozatal logikus folyamat, amelyet utánózni lehet például számítógépekkel /C. van Parreren, 1979/. A jól ismert érv azonban, hogy az ember képes számítógépet konstruálni, míg ez fordítva nem lehetséges, megdönthetetlen. Az ember és egy természeti tárgy közötti alapvető különbség, a szándékos emberi megnyilvánulások a társadalomtudományi kutatás "bosszantó tényei" /R. Dahrendorf, ld. G. de Vries, 1977/. Vagy felkutatjuk az emberi szándékok feltárásának útját, vagy egyszerűen elfogadjuk a humán tudomány elemeinek komplexitását /A. Rip, 1979/. A programozott gép metaforájában az ember lényege mint történelmi és alkotó szubjektumvész el. A társadalomtudományokban fellelhető dehumanizációs tendencia ellen ezért sokan felléptek, s közülük jónéhányra hivatkoznak a cikk szerzői. Már Edmund Husserl /1954/, a fenomenológia megalapítója óvást emelt e folyamat ellen: "A csupasz-tény tudományok csupasz-tény embereket csinálnak." A minőség mennyiségben való feloldása, az emberek egységekben, számokban történő kifejezése következtében matematikai szimbólumokká lehet őket átalakítani, amelyekkel matematikai képletek alkothatók. G.H. van Wright "Magyarázat és megértés" /Explanation and Understanding, ld. S. Strasser, 1973/ című könyvében fejti ki, hogy a galileánus magyarázatnak, amelyekben az összefüggéseket matematikai eszközökkel fejezik ki, nincs helye a társadalomtudományokban, mert az emberi természet

lényegét, a gondolkodás és döntéshozatal dinamikáját csak értelmező, Arisztotelesz-i magyarázattal lehet megérteni, amelynek eredménye az intenciózus mélyelemzés. A szerzők ezt a kate-górikus megállapítást úgy finomítják, hogy a galileánus magyarázat egyedüli használata nagyon is kérdéses a társadalomtudományban, az intenciózus mélyelemzés introspektív /befelé néző, önelemző/ jellegénél fogva lényegesen nagyobb távlatot nyújt az ember mint jelentésre orientált szubjektum megértéséhez. Ezt az álláspontot tükrözi a T. de Boer és A. Giorgi közötti vita eredménye. Abban állapodtak meg, hogy helyesebb a humán tudományokat nem hermeneutikus /értelmező/ elemmel kiegészített empirikus tudományoknak, hanem empirikus elemmel kiegészített hermeneutikus tudományoknak tekinteni /T. de Boer, 1978/.

A kvantitativ földrajzi iskola emberképe

Az eddigiekből egyenesen következik, hogy a kvantitativ iskola a mechanikus materialista nézetet vallja, az ember térbeli magatartásának tényeit csupán "nyers adatoknak" tekinti. Figyelem kívül hagyja az ember gondolkodási és döntési képességét, szándékos és érték-orientált magatartását. Arra tanít, hogy emberek helyett számokra koncentráljunk. Ha ezek rendelkezésre állnak, a modern számítógépek segítségével olyan osztályozásokra nyílik lehetőség, amelyeket korábban elképzelni sem lehetett. De ez csak a kezdet. A számok kizárólag a magyarázat révén nyernek értelmet. A csoportosítások és elemzések útján nyert ismeret az első lépés, az ugródeszka, amelyet a gondolat eszközével kell magyarázni /S. Strasser, 1973/. A biológus Goodall már 1954-ben felhívta a figyelmet, hogy a kvantitativ módszerek sosem adnak magyarázatot /ld. O.H.K. Spate, 1960/. A magyarázat az ökológus fejében végbemenő folyamat, miután teljes képet szerzett a leíró, mennyiségi és minőségi adatokról. Ha a cél - a gondolat erjesztés - és az eszköz - rendteremtés a számok között - összekeveredik, minden további matematikai manipuláció csupán "szórakoztató matematika", a valóságtól teljesen elrugaszkodott játék a számokkal /L. King, 1976/. Csakhogy a kvantitativ földrajz elhanyagolta a gondolat keresését, mindenféle axióma, elmélet nélkül, a végeredményre való tekintet nélkül egyszerűen különféle módszereket alkalmazott statisztikai adatokon. Az emberi tevékenységek eredményeként előállt tényekkel való elfoglaltság a tevékenységek mögötti jelentések értelmezése helyett az embert dologgá, szándék nélküli kutatási tárggyá változtatta. /Az itt említetteken kívül a szerzők a kvantitativ földrajz számos kritikáját idézik./

Neobehaviourista földrajz és humanista földrajz

A behaviourista földrajz nem szakít a mechanikus, természet-tudományos emberképpel /R.J. Johnston, 1979/. Az ugynevezett érzékelés földrajz /perception geography/ szintén a külső stimulusok befogadását, a tények rögzítését és így az értelem passzivitását hangsúlyozza, kevés figyelmet fordít az alkotó, aktív megismerő magatartásra, amely információt hoz létre. Az érzékelés földrajz a környezet emberre gyakorolt hatását helyezi előtérbe, és elhanyagolja az ellenhatást. Mind a behaviourista,

mind az érzékelés földrajz az embert helyezi középpontba, de passzív módon, szoros kapcsolatot tételez a feltárt képek, preferenciák és a tényleges magatartás /reál világ/ között /T. E. Bunting és L. Guelke, 1979/. A szerzők szerint viszont az, hogy mi módon élünk tapasztalatainkkal, nagy mértékben függ attól a kulturális közegtől, amelyben élünk, értékrendszerünktől, amelyek ugyanakkor nem választhatók el saját történelmi háttérünktől. A humanista földrajz /az elnevezés 1960-ból, R.B. McNee-től származik/ a teljes emberre kíván összpontosítani. Az ember egyaránt biológiai és szellemi lény, aki információt keres és ismeretet alkot. Ezt fejezi ki Vidal de la Blache "genre de vie" /életmód/ koncepciója, de ebből a földrajz az ember biológiai szükségleteire összpontosított, egy uton, az anyagi létfenntartásért folytatott küzdelem irányában indult csak el. Az életmód egyoldalú értelmezése az oka, hogy az ember szellemi funkciója, és tulajdonképpen az ember, eltűnt a földrajzi tanulmányokból. A humanista földrajz célja a szellemi légkör magyarázó elemzése, megkísérli azonosítani azokat a gondolatokat, amelyek a számok mögött az emberi tevékenységet irányítják és ösztönzik /A. Buttimer, 1978/. Amikor a földrajzban az embert tevékenysége közben vizsgáljuk, nemcsak azoknak a gondolatoknak az elemzése fontos, amelyeket a geográfus szakemberek tárgyaikra vetítenek, hiszen ekkor ők is értelem nélküli emberi lényeknek tekintik tárggyukat, hanem azoknak a gondolatoknak a nyomon követése, elemzése, és magyarázata, amelyek az érintett csoportot egy bizonyos módon történő cselekvésre készítették. Néha az értelmező-kutató gondolata világít rá a vizsgált csoport gondolataira, de a problémát maga a csoport is elővezetheti, ahogy ez J.P. Groot /1972/ esetében történt. Tanulmányát a falvak problémáiról /hangsúlyozottan a feltörekvő falvakról/ szóló elméleti gondolatmenettel kezdte, majd statisztikai módszerekkel elemezte a falusi népesség és az anyagi eszközök területi elhelyezkedésében 1950 óta bekövetkezett változásokat és az ezeket befolyásoló néhány tényezőt. Ezt a részt azzal a megállapítással zárta, hogy a kvantitatív megközelítés csak részben magyarázza a kérdést. A második részben ezért hosszadalmas, személyek közötti értékelést közzöl a területi szerkezet változásáról, az ezekre való reagálásokról, véleményekről a tények érthetővé tételét illetően. Ez utóbbi érdekében, kulcsszemélyiségek javaslatára dolgozta ki a "település csoport-identifikáció" /locality group identification/ gondolatát, amely az emberek érzelmi kötődését fejezi ki helyi közösségükhöz. Ezt középpontba helyezve, a terület jó ismerőivel készített mélyinterjúk tartalmából tudta megvilágítani a falusiak gondolkodásmódját kulturális és fizikai lakókörnyezetükről. Így tudott értelmet és távlatokat adni a térbeli mozgásoknak. Ehhez kapcsolódik E. Wirth /1979/ felhívása: "Ne a motívumok vagy a magyarázat keresése, hanem a betekintés elősegítése álljon az előtérben".

Az un. "cél-kritikus" irányzatok emberképe

Ide azok az irányzatok tartoznak, amelyek központi kérdése a földrajztudomány célja. Kritikájuk a "hagyományos" tudományos megállapítások és a társadalmi valóság, annak problémái között feltételezett gyenge kapcsolat ellen irányul. A tiszta

tudományos tevékenységgel szemben a társadalmi probléma-megoldást szorgalmazzák. D.M. Smith /1978/ ezzel kapcsolatban a földrajztudomány második forradalmáról beszél, amelyben a "relevancia /fontosság, jelentőség/ mozgalom" fellép az új földrajz személytelen, mechanikus megközelítésével szemben, amelyek képtelenek válaszolni a társadalmi kérdésekre. A mozgalmat sokszor azonosítják a "radikális megközelítéssel". A cikk szerzői ezen belül csak a marxi gondolatokra épülő és az ugynevezett kritikai elméleti irányzatokkal foglalkoznak.

A marxista indítású földrajz azokat a földrajzi irányzatokat bírálja, amelyek /akaratlan/ célja a jelenlegi társadalmi rendszer fenntartása. A tudomány mint felépítményi elem kiszolgálja a társadalmi-gazdasági viszonyokat uraló osztályt, és ezért szentesíti a fennálló hatalmi viszonyokat. A társadalomtudományokban megfogalmazott koncepciók, kategóriák, viszonyok és módszerek nem függetlenek a társadalmi viszonyoktól. D. Harvey /1972/ és D. Slater /1975/ is hangsúlyozza, hogy az intézményes földrajz képtelen megragadni a térbeli szerkezet és a politikai gazdaságtan közötti kölcsönös kapcsolatot, elrejtíti azt a tényt, hogy a terület szerveződése bármely társadalmi alakulatban közvetlen kapcsolatban van az illető formáció belső osztálytagolódásával és külső kapcsolataival. A kritika kifejezetten a kvantitativ földrajz ellen irányul, amely nem keres alternatívákat, hanem a meglévő térbeli helyzetet mint rögzült valóságot fogadja el, és ezzel eszközévé válik azon tényezőknek, amelyek az egyenlőtlenséget okozzák.

A kritikai elmélet a társadalmi valóságot az emberi értelem elveire épített társadalomképpel hasonlítja össze, Marxtól, Kanttól, Hegeltől kölcsönözve gondolatokat /H. Hoefnagels, 1977/. Kutatja a társadalom tagjainak fejlődését gátló társadalmi viszonyokat, és ezek felszámolását kísérli meg. Az érvelés "leleplező" tevékenységén keresztül történő emancipációt hangsúlyozza /D. Gregory, 1978; H. Koningsveld, 1976/. A tudomány nem semleges foglalkozás, célja a felszabadító értelem elérkezésének elősegítése, a társadalom útjának egyengetése, a káros hatásokhoz vezető pálya helyesbitése /R. Hantschel és E. Tharum, 1978/. Fontos szerepet kap a tárgyasulás és ennek az ember feletti pszichológiai uralma elleni küzdelem /P.L. Berger és T. Luckmann, 1966; A. Giddens, 1976/.

Mindkét "cél-kritikus" irányzat kizárólag a társadalmi összefüggésbe helyezett emberre vonatkoztatja az aktív és passzív emberkép fogalmát /H. de Jager, 1978/. Az egyén személyi koncepcióját elutasítják, az "összefüggés" foglalja el a központi helyet. E felfogás kettős értelme: az összefüggés egyrészt az egyén kapcsolattrendszere, másrészt a lét része. Az első esetben az egyén passzív, a társadalmi összefüggések /normatív/ befolyásának tárgya, a második esetben az összefüggés és az egyén összefonódik, az ember aktív, alkotó szerepet kap. A szerzők véleménye szerint az ugynevezett ortodox marxizmus nem oszt szerepet az egyénre mint személyre. Általános törvényeket kutat, amelyek az embertől függetlenül működnek, amelyeket fel lehet használni, de nem lehet befolyásolni, az ember itt passzív. Az emberi kapcsolatok tárgyasulnak, függetlenednek az embertől. Ezt a hamis objektívizálódást azonban egy elkerülhetetlen forradalmi folyamat felszámolja, és az emberi döntések és magatartás

tások eredményeként feltárul a társadalom igazi arca /L. Colleti, 1978-79/. A szerzők szerint ez a dualitás tiszta esete: a társadalom az ember számára objektív és szubjektív entitás, de szubjektív jellege csak a forradalom után mutatkozik meg, a koncepció szerint a két véglet megfelelő időben szükségképpen felváltja egymást. A kritikai elméletben is fellelhető a dualista emberkép a társadalommal kapcsolatos viszonyt illetően. Itt azonban nincs szó forradalmi folyamatban való megváltozásról, az ember aktív és passzív képe folytonosan változik. G. Radnitzky /1975/ szerint az emberkép a kritikai elmélet gyújtópontja. Az ember egyrészt cselekvő személy, aki az értelem eszközeivel formálja a társadalmat, és keresi benne emancipációját, másrészt passzív lény, akit befolyásol, ural, s gyakran támad a társadalom. Az érdeklődés középpontjában az aktív és passzív emberképet befolyásoló és megváltoztatandó hatalmi viszonyok állnak. Harc folyik a tárgyasulár ellen, és különösen a társadalom ember feletti szociál-pszichológiai uralma ellen, amelynek folyamán az ember olyan normákat tesz sajátjává /internalizál/, amelyek elvben külsők, idegenek.

Záró megjegyzések

Intellektuális kötelességünk, hogy ismerjük önmagunkat és tevékenységünk módját - vallják a szerzők a földrajztudomány művelőinek címezve. Az emberföldrajzot az ember nézőpontjából kell tanulmányozni. A kérdés vizsgálatának hogyanja az egyes földrajzi iskolák közötti különbséget új megvilágításba helyezi, ezzel eszmecserét indíthat el, vagy legalábbis elősegítheti a tisztánlátást, a tudatos választást. Bár mindannyian tudjuk, hogy a számok nem mindent mondanak el, mégis túl gyakran ér véget vizsgálódásunk a számoknál. A tények és a számok mögött a cselekvő embert kell elmélkedő elemzés tárgyává tenni az értelmező és a magyarázott alany /értsd a kutató és a vizsgált személy/ együttműködése, közös erőfeszítése segítségével. Csak így hatolhatunk be a lényeges kérdésekbe. A passzív emberképet követő földrajzi megközelítés a térbeli magatartás passzív elemeire összpontosít, azt kutatja, hogyan reagál /várhatóan/ az ember a külső hatásokra. Az aktív emberkép az alkotó embert hangsúlyozza, figyelme arra irányul, milyen módon ad értelmet az egyén az emberi létnek az adott területi kereteken, a helyzeti köteléken belül. A cél-kritikus megközelítések társadalmi emberképe az embernek kizárólag a társadalmon belüli szerepére összpontosít. Az ember aktív, alkotó vonásainak előtérbe helyezése ad lehetőséget a társadalmi viszonyok megváltoztatására. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a földrajzi valóság minden megközelítése sem tarthat igényt, implicite sem, minden megmagyarázására, s még csak nem is tehet úgy, mintha az egyetlen helyes módszer lenne. Az ember koncepció biztató távlatokat nyit B.J. L. Berry /1980/ felhívása előtt "a jövő földrajzainak megalkotására".

- BERGER, P.L. - LUCKMANN, T. 1966. The social construction of reality /A valóság társadalmi felépítése/. New York. Doubleday.
- BERRY, B.J.L. 1980. Creating future geographies /A jövő földrajzainak megalkotása/. - Annals of the Association of American Geographers. 70. pp. 449-458.
- BIERKENS, P.B. 1979. Het mensbeeld in de humanistische psychologie /Az emberkép a humanista pszichológiában/. In: Psychologie en mensbeeld. / Szerk.:/ Parreren, C.F. - Bend, J.G. van der. Baarn. Ambo. pp. 60-75.
- BLAUT, J.M. 1979. Some principles of ethnogeography /Az etnogeográfia néhány elve/. In: Philosophy in geography. /Szerk.:/ Gale, S. - Olsson, G. Dordrecht. Reidel Publ. Comp. pp. 1-7.
- BOER, T. de 1978. Inleiding op Giorgi's fenomenologie en de grondslagen van de psychologie /Bevezetés Giorgi, A.: Fenomenológia és a pszichológia alapjai c. művének holland nyelvű fordításához/. Amsterdam, Meppel. Boom. pp. 9-33.
- BÜHLER, K. 1927. Die Kriese der Psychologie /A pszichológia válsága/. Jéna.
- BUNTING, T.E. - GUELKE, L. 1979. Behavioural and perception geography: a critical appraisal /Behaviourista és érzékelés földrajz: kritikai értékelés/. - Annals of the Association of American Geographers. 69. pp. 448-462.
- BUTTIMER, A. 1968. Social Geography /Társadalomföldrajz/. In: International encyclopedia of the social sciences. Vol. 6. /Szerk.:/ Sills, D.L. New York. Crower, Collier and MacMillan. pp. 134-145.
- BUTTIMER, A. 1974. Charisma and context: the challenge of la géographie humaine. /Charisma és összefüggés: a géographie humaine kihívása/. In: Humanistic geography: prospects and problems. /Szerk.:/ D. Ley - M.S. Samuels. London. Croom Helm. pp. 58-76.
- COENEN, H.L.M. 1977. Fenomenologie en sociologie /Fenomenológia és szociológia/. In: Sociologische Stromingen. /Szerk.:/ Rademaker, L. - Bergman, H. Utrecht, Antwerpen. Het Spectrum, Intermediair, Aula. 588 p.
- COLLETTI, L. 1978-79. Marxisme, wetenschap of revolutie? /Marxizmus, tudomány vagy forradalom?/. In: Recente ontwikkelingen in de filosofie. Documentatiemap Stadium Generale. Rijksuniversiteit Groningen. pp. 80-84.
- GIDDENS, A. 1976. New rules of sociological methods: a positive critique of interpretive sociologies. /A szociológiai módszerek új szabályai: az értelmező szociológiák pozitív kritikája/. London. Hutchinson.
- GIORGI, A. 1976. Phenomenology and the foundations of psychology /Fenomenológia és a pszichológia alapjai/. In: Nebraska symposium on motivation: conceptual foundations of psychology. Vol. 23. /Szerk.:/ Cole, J.K. - Arnold, W.J. Lincoln. Univ. of Nebraska Press.
- GOULDNER, A. 1971. The coming crisis of western sociology /Anyu-gati szociológia közeledő válsága/. London. Heinemann.

- GREGORY, D. 1978. Ideology, science and human geography /Ideológia, tudomány és emberföldrajz/. London. Hutchinson.
- GROOT, J.P. 1972. Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving. Schaalvergroting en dorpsbinding /Kis falusi csomópontok a holland társadalomban. Feltörekvés és helyi integráció/. Wageningen. Veenman and Zonen.
- HANTSCHER, R. - THARUN, E. 1978. Zum Stellenwert von Theorie und quantifizierende Techniken im Forschungsprozess der Geographie /Az elmélet és a kvantifikáló módszerek elhelyezése a földrajzi kutatási folyamatban/. - Erdkunde. 32. 4. pp. 241-251.
- HÄGERSTRAND, T. 1970. What about people in regional science? /Mi a helyzet az emberekkel a regionális tudományban?/. - Papers and Proceedings Regional Science Association. 24. pp. 7-21.
- HARDY, G. 1972. Revolutionary and counter-revolutionary theory in geography and the problem of ghetto formation. /Forradalmi és ellenforradalmi elmélet a földrajzban és a ghetto formáció problémája/. - Antipode. 4. pp. 1-13.
- HITT, W.D. 1969. Two models of man /Az ember két modellje/. - American Psychologist. 24. pp. 651-658.
- HOEFNAGELS, H. 1977. Kritische sociologie /Kritikai szociológia/. In: Sociologische Stromingen. /Eds.:/ Rademaker, L. - Bergman, H. Utrecht, Antwerpen. Het Spectrum, Intermediair. pp. 245-271.
- HUSSERL, E. 1954. Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die Phänomenologie, eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie. /Az európai tudomány válsága és a fenomenológia, bevezetés a fenomenológiai filozófiába/. Herausgegeben von Walter Biemel. Den Haag. Martinus Nijhoff.
- JAGER, H. de 1978. Mensbeelden en maatschappijmodellen /Emberképek és társadalmi modellek/. Deventer. Stenfort Kroese.
- JOHNSTON, R.J. 1979. Geography and geographers /Földrajz és földrajzosok/. Anglo-American human geography science 1945. London. Edward Arnold.
- JONG, W.W. de 1977. Essenties en kenmerken van moderne geografieoefening /A modern földrajz gyakorlat lényege és jellemzői/. - Geografisch Tijdschrift. XI. pp. 244-258.
- KEUNING, H.J. 1939. De mensch als object van de geografie /Az ember mint a földrajz tárgya/. - Tijdschrift voor economische geografie. 30. pp. 221-232.
- KEUNING, H.J. 1969. De denkwijze van de sociaal-geograaf /Az emberföldrajzos gondolkodásmódja/. Utrecht, Antwerpen. Het Spectrum. Aula. 398 p.
- KING, L. 1976. Alternative to a positive economic geography /A pozitív gazdaságföldrajz alternatívája/. - Annals of the Association of American Geographers. 66. pp. 293-308.
- KONINGVELD, H. 1976. Het verschijnsel wetenschap /A jelenség tudomány/. Meppel. Boom.

- KWANT, R.C. /Szerk./ 1978. Mensbeelden, filosofie in een pluri-forme samenleving /Emberképek, filozófia, a pluriforma társadalomban/. Alphen aan de Rijn. Samson.
- LAAN, L. van der 1980. Geografie en mensbeeld: een methodologische hoeksteen /Földrajz és az emberkép: módszertani alapkö/. Groningen. Geografisch Instituut Rijksuniversiteit.
- LANDMANN, M. 1976. Filosofische anthropologie /Filozófiai antropológia/. Antwerpen. Het Spectrum. 4e druk. Aula. 300 p.
- MCNEE, R.B. 1960. Toward a more humanistic geography /Egy humanistább földrajz felé/. - Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. 51. pp. 201-206.
- PARREREN, C. van 1979. Verscheidenheid van mensbeelden eenheid in de psychologie /Sokféleség a képzetekben: egység a pszichológiában/ In: Psychologie en mensbeeld /Ed./ Parreren, C.F. van - Bend, J. van der. Baarn. Ambo. pp. 98-115.
- PARREREN, C.F. van - BEND, J.G. van der /Eds./ 1979. Psychologie en mensbeeld /Pszichológia és emberkép/. Baarn. Ambo.
- PELLEGRINO, E.D. 1976. Philosophy of medicine: problematic and potential /Az orvostudomány filozófiája: problémakör és potenciál/. - The Journal of Medicine and Philosophy. 1. pp. 5-31.
- RADNITZKY, G. 1975. De idee van een kritische sociale wetenschap en een pleidooi voor twee soorten wetenschap die complementair zijn /A kritikai társadalomtudomány eszméje és két egymást kiegészítő típusu tudomány igénye/. In: Het neopositivisme in de sociale wetenschappen /Ed./ Nauta, L.W. Amsterdam. Van Gennep. pp. 143-181.
- RIP, A. 1979. Natuurwetenschap in bedrijf /Természettudomány a gyakorlatban/. - Intermediair. 5. pp. 1-11.
- RUTTEN, F.T. 1970. Mensbeelden in de theoretische psychologie /Emberképek az elméleti pszichológiában/. Nijmegen. Dekker an V. de Vegt.
- SLATER, D. 1975. The poverty of modern geographical enquiry /A modern földrajzi kutatás szegénysége/. - Pacific Viewpoint. 16. pp. 159-176.
- SMITH, D.M. 1978. Human geography: a welfare approach /Emberföldrajz: jóléti megközelítés/. In: Fundamentals of human geography: a reader. /Ed./ Blunden, J. - Haggett, P. London. Harper and Row. pp. 237-247.
- SPATE, O.H.K. 1960. Quantity and quality in geography /Mennyiség és minőség a földrajzban/. - Annals of the Association of American Geographers. 50. pp. 377-394.
- STRASSER, S. 1973. Fenomenologie en empirische menskunde /Fenomenológia és empirikus humán tudomány/. 4th ed. Deventer. Van Longhum Slaterus.
- VARTANIAN, A. 1972. La Mattrie, Julien Offray de /1709-1751/. In: The encyclopedia of philosophy /Ed./ Edwards, P. IV. London. Collier and MacMillan. pp. 379-382.
- VERMOOTEN, W.H. 1941. De mens in de geografie /Az ember a földrajzban/. Assen. Van Gorcum.

- VRIES, G. de 1977. Sociale orde, regels an de sociologie /Társadalmi rend, szabályok és a szociológia/. Meppel, Amsterdam. Boom.
- WIRTH, E. 1979. Theoretische Geographie /Elméleti földrajz/. Grundzüge einer theoretischen Kulturgeographie. Stuttgart. Teubner.
- WRIGHT, J.K. 1974. Terrae incognitae: the place of imagination in geography /Terrae incognitae: a képzelet helye a földrajzban/. - Annals of the Association of American Geographers. 37. pp. 1-15.

Fordította: Daróczi Eta

Daróczi Eta

A termőföld védelmének fontossága

A demográfiai robbanás, a termelés és a fogyasztás méreteiben és minőségében bekövetkezett gyökeres változások, a biológiai lét feltételeinek romlása, majd legközvetlenebb módon az olajválság világszerte felerősítette a sebezhető, kimeríthető természeti erőforrások iránt érzett aggodalmat. A talaj, mint véges, nagyon korlátozottan helyettesíthető erőforrás különös védelmet érdemel, hiszen a megújuló növényzet - táplálék, ipari nyersanyag, energiaforrás - létfeltétele.

Magyarországon az a törekvés, hogy ésszerűen hasznosítsuk a természeti adottságainkat, a gazdaság szerkezete minél jobban feleljen meg a hazai feltételeknek, és az élelmiszerek stratégiai fontossága, a természetes anyagokból, természetes körülmények között előállított termékek iránti kereslet az elmúlt években előtérbe helyezte a föld védelmét. Az igény már 1961-ben megfogalmazódott - ekkor született a földvédelmi törvény -, de jelentős előrelépés csak azután történt, hogy 1975-ben az MSZMP programnyilatkozatban deklarálta: "A föld a Magyar Népköztársaságban - a tulajdon formájától függetlenül - nemzeti kincs." /LÁNG I. 1982. MSZMP XI. Kongr. 1975./

A késedelmes cselekvést nem indokolja, de magyarázza az ipar és városfejlődésnek kedvező társadalmi-gazdasági politika, a mezőgazdaság ill. a falvak fejlesztésének háttérbe szorítása, ezáltal a föld lebecsülése. Késleltette a pazarló területgazdálkodásból eredő károk felmérését a föld viszonylagos bősége is. A művelt földterület jelentős csökkenése és hasznosítási szerkezetének átalakulása /BERÉNYI I., 1980; HOFFER I. 1982; LUKÁCS B. 1982/ ellenére az ellátottság jelenleg is kedvező.

1981-ben az ország területének 70,9 %-án folyt mezőgazdasági művelés. Az intenzív hasznosítás részesedése az európai országok közül csak Dániában magasabb. Magyarország összterületének 50,4 %-a szántó, 3,7 %-a kert, 3,0 %-a gyümölcsös és szőlő, 13,8 %-a rét és legelő. Egy hektár mezőgazdasági területre mindössze 1,6 lakos jut.

A földeknek csak kisebb hányada kiváló minőségű, zöme közepes termőképességű, és körülbelül egyharmada gyenge, javításra szoruló talaj, de a viszonylag előnyös domborzati és éghajlati adottságok, s nem utolsósorban a színvonalas gazdálkodás egymást erősítő hatása következtében a magyar mezőgazdaság átlagosan jó eredményeket ér el mind a hozamok, mind a minőség tekintetében /BERNÁT T. 1981; ENYEDI Gy. 1976/.

Az ágazat fontosságára jellemző, hogy 1981-ben az ország teljes exportbevételének egynegyede, konvertibilis exportbevétel

^x A Harmadik Brit-Magyar Földrajzi Szemináriumon - Norwich, Egyesült Királyság, 1982. szeptember 20-23. - elhangzott előadás átdolgozott változata.

telének egyharmada mezőgazdasági és élelmiszeripari termékekből származott. Becslések szerint hosszú távon az élelmiszertermelés egyharmada kivitelre kerülhet.

Az eredmények értékét jelentősen növeli az a körülmény, hogy a mezőgazdasági termelés - bár a gazdálkodás feltételei többször lényegesen változtak - hagyományosan a legkevesbé jövedelmező tevékenység /ENYEDI Gy. 1982/, bár az ötvenes évek súlyos agrárpolitikai hibáinak felszámolását követően, a hatvanas és a hetvenes évek második felében jelentős lépések történtek az önálló gazdálkodás erősítésére, a mezőgazdasági üzemek tevékenységi körének kibővítésére /ROMÁNY P. 1982/. A világpiaci versenyképesség fenntartása és a szociálpolitikai megfontolások miatt széles körben kötött és maximált árak, a szélesedő agrárrolló, az élelmiszer-külkereskedelem erős központosítása azonban ma is kedvezőtlenebb helyzetet teremt az állami jövedelemelvonások és támogatások rendszerében a mezőgazdaság, mint az egyéb tevékenységek számára.

A városi népesség erőteljes növekedése, a feldolgozó és szolgáltató tevékenységek központi helyekre tömörülése miatt ugyanakkor jelentősen megnőtt a városok területigénye. Ennek több oka volt. A bevándorló népesség főleg a peremterületeken épült új lakótelepekre települt. Megnőtt a városlakók igénye a napi és hétvégi üdülést nyújtó zöldterületek iránt. Az ipari, kereskedelmi, intézményi stb. területek igénybevételéért és használatáért fizetendő alacsony díjak nem ösztönöztek a takarékos területgazdálkodásra. A városrendezési tervek készítésekor a tervezőnek mindenekelőtt arra kellett ügyelnie, hogy a biztonság, az egészségvédelem érdekében egymástól megfelelő távolságra helyezze el az összeférhetetlen funkcióju településrészeket és az egyes létesítményeket. Kezét sokkal inkább kötötték a betartandó "legkisebb távolságok", az azonnali költségkihatások, a gyors megvalósíthatóság, mint a racionálisan tömör /nem zsúfolt! / városépítés, a rekonstrukció igénye, a kihasználatlan, elhanyagolt telkek feltárásának, beültetésének vagy beépítésének szükségessége.

Korábban - Magyarországon 1923-ig - a mezőgazdasági terület az erdőirtások, lecsapolások stb. révén a természeti környezet rovására nagyobb mértékben terjeszkedett, mint amennyire a városodás miatt zsugorodott. Később a növekedések és a csökkenések egy ideig nagyjából kiegyenlítették egymást. A második világháborútól napjainkig viszont már rohamosan csökkent a mezőgazdasági terület: 500.000 hektáron erdőt telepítettek, 370,000 hektárt pedig végleg kivontak a termelésből /HOFFER I. 1982/. A földvédelmi törvény életbelépése után átmenetileg lelassult ugyan a művelt terület csökkenése, de a folyamat a hetvenes években fölerősödött. A kétoldalról, egyrészt a művi, másrészt a telepített természeti környezet tértnyerése miatt szorongatott, a gazdasági érdekek által nem óvott termőföld védelmének jogi eszköztárát gazdagítani kellett.

A földvédelmi jog keretei

A föld védelmének gazdasági haszna általában hosszú távon s nem, vagy nem csak a terület gazdájánál ill. használójánál jelentkezik. A földművelők közvetlen és erős anyagi érdekeltisé-

gének hiánya, továbbá a föld mint termelőeszköz piaci forgalmának rendkívüli korlátozottsága miatt a termőföld védelmében Magyarországon nagy szerep hárul a jogra.

Az 1961-es földvédelmi törvény a mezőgazdasági földek használatáról, a termőtalaj védelméről, a termőképesség növeléséről és a mezőgazdasági földek más célra történő igénybevételeiről rendelkezik. A törvény a földvédelemnek progresszív szellemű keretet ad, de sokáig inkább elvi jelentőségű volt, végrehajtásának első részletesebb szabályozásai csak 1977-ben láttak napvilágot. A törvény rendelkezéseit 1961 óta több ízben módosították. 1977-ben majd 1981-ben lényegesen szigorubbá vált a termőföld más célú igénybevételeinek szankcionálása.

Ennek ellenére még ma sem beszélhetünk összehangolt, átfogó jogszabályozásról, amely a föld védelmének, használatának, tulajdonának, forgalmának valamennyi szempontját érintené, beleértve nemcsak a mezőgazdaságra, hanem a városépítésre vonatkozó előírásokat is. Az érintett intézményekben azonban már folynak az előkészületek, s a szakfolyóiratokban a viták: napirónden van egy új, egységes földködex és a városfejlesztési törvény kidolgozása.

A jogszabályok közül az alábbiakban kizárólag azokat érintjük, amelyek közvetlenül kapcsolatosak a településfejlesztéssel. Ezek a belterület növelésére és a mezőgazdasági művelés felhagyására vonatkozó előírások.

A magyar települések közigazgatási határa belterületre és külterületre, esetleg még zártkertre oszlik. A megosztás eltérő funkciót jelöl. Ebből következően fekvésenként különbözőek a föld hasznosításával /művelés, beépítés/ kapcsolatos kötelező és korlátozó előírások, a személyi tulajdonszerzés és elidegenítés feltételei, és nem utolsósorban egészen más az ingatlan forgalmi értéke. Belterületen a személyi tulajdonban lévő telkek piaci ára, külterületen a föld minőségének függvényében, előírások szabják meg a tulajdon átruházásakor fizetendő összeget.

A belterület a településfejlesztés céljára kijelölt terület. Gazdája a helyi tanács, amely dönt a belterület határainról és hasznosításának módjáról. Módosításra a település általános rendezési terve készítésekor - ezt a helyi tanács fogadja el - ill. a terv megvalósítása szerint folyamatosan, általában ötéves tervidőszakonként kerül sor.

A külterület gyakorlatilag a település belterülete és közigazgatási határai között húzódó térség. Funkciója a helyi adottságoktól és a szükségletektől függ: elsődlegesen a nagyüzemi mezőgazdasági termelés, erdő- és vadgazdálkodás, ipari és infrastrukturális létesítmények elhelyezése, turizmus, természetvédelem, különleges állami célok stb.

A zártkert a külterület elkülönített része, hagyományosan /általában dombvidéki/ szőlő-gyümölcs terület, amely nagyüzemi gazdaságosan nem hasznosítható. Annak érdekében, hogy a művelés fennmaradjon, a zártkertek funkciója az állampolgárok személyi földtulajdon iránti igényének kielégítése lett. A zártkertek elsődleges rendeltetése a termelés - akármilyen kicsi a föld, művelési kötelezettség alá esik -, de egyben kikapcsolódást, hobby célokat is szolgál.

A személyi földturaljdontról az új gazdaságirányítási mechanizmus bevezetésekor, 1967-ben ismerte el a jogszabály. A zárt-kerteket megyei szinten létrehozott szakbizottságok jelölték ki.

A törvény meghatározása szerint mezőgazdasági rendeltetésű föld a szántó, a szőlő, a kert, a gyümölcsös, a gyepek, a nádas és a halastó a település /község, város, főváros/ külterületén és zártkertjében, továbbá minden olyan föld, amelyet nem művelnek, de amely mezőgazdasági művelésre gazdaságosan alkalmassá tehető.

Nem mezőgazdasági rendeltetésű a belterület, továbbá minden olyan egyéb terület, amelyet a termelésből kivontak, vagy erre az engedélyt megadták. Alkalmazni kell azonban a földvédelmi előírásokat a belterületen is, ha ez legalább 1,500 m² nagyságú és mezőgazdaságilag hasznosítható föld. A belterület növeléséhez és a mezőgazdasági rendeltetésű föld más célra való használatához előzetes hozzájárulás szükséges. Az 1977-ben hozott rendelkezés értelmében a földhivatalok a korábbi véleményezési jog helyett hatósági jogkört kaptak, csakis engedélyük birtokában szabad mezőgazdasági területek kisajátítását elrendelni és a beruházást megkezdeni.

Az engedélyt a járási földhivatal útján kell kérni. Három hektár alatt a járási földhivatal saját hatáskörben dönt, 3-10 ha között a megyei földhivatal, 10 ha fölött a MÉM hozzájárulása szükséges. A járási földhivatal nem tagadhatja meg az engedélyt, ha felsőbb szervek megadták hozzájárulásukat. Ez a kitétel sajnálatos módon akadályozhatja a földvédelem ügyének helyi érvényre juttatását, mert a magasabb szintű kapcsolatokkal rendelkező területigénylőknek így módjukban áll kijárni a számukra kedvező döntést.

A kötelezettség azokra a területekre is vonatkozik, amelyeket az általános rendezési terv beépítésre jelölt ki. Jelenleg tehát a földhivatalok kezében van a települések terjeszkedésének ellenőrzése. Az Országos Építésügyi Szabályzat előírása, mely szerint "Az egyes területfelhasználási kategóriák területét - a mező- és az erdőgazdasági rendeltetésű területek kivételével - úgy kell kijelölni, hogy elsősorban a mezőgazdasági termelés céljára nem alkalmas, ill. gyengébb minőségű földek kerüljenek felhasználásra. A kijelölést a szükségletnek megfelelően lehető legkisebb területre kell korlátozni." /OÉSz. 1974./, legfeljebb elvben orientálja, de nem sarkalja a város-tervezőt arra, hogy takarékosan, ésszerűen gazdálkodjon a település területével.

A belterületek funkciójuknak megfelelő kihasználatlanságára utal a földvédelmi törvény végrehajtásáról szóló 1977-es rendelet előírása és az évm 1980-as utasítása, melyek szerint a tanácsai építésügyi hatóságoknak és a földhivataloknak fölül kell vizsgálni minden település belterületének határvonalát. A cél az, hogy ismét a külterülethez csatolják, és ezáltal nagyobb védelemben részesítsék azokat a belterület szélein elhelyezkedő, nagyüzemi műveléssel hasznosítható földeket ill. termelési célú erdőket, amelyeknek településfejlesztéssel kapcsolatos fölhasználása öt éven belül nem várható.

A mezőgazdasági rendeltetésű és a belterületen nagyüzemek által művelt föld termelésből való kivonásáért - bizonyos kivételtől eltekintve - térítést kell fizetni, függetlenül a te-

rület tulajdon- vagy birtokjogának megszerzéséért járó ellenértéktől. Ez a földvédelmi törvény 1977-ben beiktatott lényeges új vonása, amely a művelés megszüntetésének megdrágításával nagyobb nyomtatékot adott a földvédelemnek.

Magyarországon a földeket művelési áganként nyolc minőségi osztályba sorolják, a legjobb földek 1. osztályúak. Az 1977-es szabályozás szerint csak az 5. osztályú vagy annál jobb minőségű földek kivétele után kellett térítést fizetni, és a térítési kulcs a föld minőségével progresszíven emelkedett. Az 1. osztályú szántó térítési kulcsa például kétszerese volt az 5. osztályúnak. A térítési összeg alapja - a jelenleg kidolgozás alatt álló új földértékelési rendszer bevezetéséig - a földek múlt század végén megállapított és 1909-ben fölülvizsgált aranykoronában kifejezett tiszta jövedelme. Az 1982-től érvényes új szabályozás a térítési kötelezettséget mind a nyolc minőségi osztályú, vagyis a legrosszabb földek más célú igénybevételére is előírja, jelentősen megnövelt térítési kulccsal. A progresszivitás az alábbiak szerint fokozódott: az 5. osztályban $3\frac{1}{4}$ -szorosára, a 4-ben 3,6-szorosára, a 3. osztályban $3\frac{5}{6}$ -szorosára, a 2. osztályban 4-szeresére, míg az első osztályban $4\frac{1}{8}$ -szorosára nőtt.

Nem kell térítést fizetnie annak, aki a térítés összegével azonos értékű rekultivációs munkát végez, továbbá ha a beruházás a talaj védelmét vagy öntözőcsatorna létesítését szolgálja. A településfejlesztés szempontjából lényeges, hogy térítésmentesen lehet belterületen mezőgazdasági földeken közparkot létesíteni, lakóterület kialakításakor pedig a térítési összeg felét kell fizetni.

1982-ig a térítés teljes egészében a megyei tanács fejlesztési alapját növelte, felhasználásáról a tanács saját hatáskörében döntött. A leginkább érintettek, a térítést fizetők, a föld korábbi művelői és azok, akik az adott körülményeket a legjobban ismerték - a helyi tanács és a földhivatal - egyáltalán nem tudták az összeg felhasználását befolyásolni. A jelenlegi szabályozás értelmében a térítések fele növeli a megyei tanács fejlesztési alapját, a másik feléből Földvédelmi Alapot kell létesíteni, amely egyéb forrásból is növelhető. Célszerű lenne, ha a térítések és minden földdel kapcsolatos adó teljes egészében ebbe az alapba kerülne, amely ezáltal azt a követelményt juttatná kifejezésre, hogy a földből elvont másodlagos értékeket a föld javítására kell visszajuttatni /NAGY L. 1982/. A megyei tanács a Földvédelmi Alapból támogatást nyújt az állami és szövetkezeti szervezeteknek a rekultivációhoz és a parlagterület művelésbe vonásához.

Az 1980-1981 években Veszprém megyében a mezőgazdasági területek más célra történő igénybevétele után fizetett térítések 12.8 ill. 9.5 millió forintot tettek ki. 1980-ban 93 engedélyt adtak összesen 355 ha területre. A fásításra vonatkozó kérelmeken kívül - 12 eset, 147 ha - összesen 68 ha-ra vonatkozó 19 eset volt térítésmentes. Visszautasított kérelem nem volt. 1981-ben 106 engedélyt adtak összesen 1136 ha-ra, ebből 19 erdőszítési igény 753 ha-on és további 12 eset 90 ha-on térítésmentes volt. 189 ha-ra vonatkozó 5 kérvényt elutasítottak /ERŐS T. és Dr. SEBESTYÉN B.-né adatai/. 1982-re körülbelül hat millió forint értékű Földvédelmi Alap képződéssel számoltak, amely becs-

lések szerint 500-600 ha talajjavítási munkálataira elegendő /Dr. GÁNC S L. adatai/.

Engedély nélküli kivonás esetén az egyébként járó térítés háromszorosát kell fizetni.

A városszélekre is a fenti jogszabályok vonatkoznak, különleges előírások nincsenek.

Az 1982-től érvényes rendelkezésektől azt várják, hogy azok elősegítsék a mezőgazdasági területek újra hasznosítását, és fékezni fogják a művelt terület, különösen a szántóföldek és a jó minőségű talajok csökkenését.

1981-ben a mezőgazdasági terület országosan 19,002 ha-ral /0,3 %-kal/ csökkent, és 7,418 ha erdő, nádas és kivont területet fogtak művelésbe. A művelésből kivont terület 18,010 ha-ral nőtt, ebből 2,157 ha-t engedély nélkül vontak ki. A növekmény 30,5 %-a szántóból, 30,6 %-a kertből, 21,4 %-a erdőből származott. Az ujonnan kivont földek 24,1 %-a az átlagosnál jobb földekről került ki, s a megszüntetett szántókon belül még magasabb, 32,6 % volt az 1-3. osztályu talajok aránya /SEBESTYÉN E./

Az új intézkedések hatását még nem lehet felmérni. Tartós eredmény azonban csak akkor lesz elérhető, ha a földművelés fenntartásához, a jövedelemhez fűződő társadalmi érdek a mezőgazdasági munkáltatók és munkavállalók szoros anyagi érdekeltségében is kifejezésre jut. Ezt fokozott, területenként és termékenként differenciált állami támogatással is elő kell segíteni.

Az ismertetett korlátozó és ösztönző intézkedések ugyanakkor csak abban az esetben tölthetik be hatékony funkcióikat, ha reális földértékelésre épülnek. A termőföldek értékelési rendszerének kidolgozása már folyamatban van. Hasonlóképpen szükség lenne a városi földterületek értékelésére, mert jelenleg a racionális városi területhasznosítás követelményének megvalósítását semmilyen elvi szempont-rendszer nem segíti, pedig ettől is függ, mennyire lehet mérsékelni a művelt földek más célra történő felhasználását.

Veszprém fejlődésének általános jellemzése

Az elmúlt évtizedekben meghatározó volt a termelő, az ipar, a gazdasági, a felsőoktatási, a tudományos és az idegenforgalmi tevékenységek fejlesztése. Jellemző vonás, hogy a város már fontos ipari üzemekkel /elsősorban vegyipar/ rendelkezett, amikor a hatvanas években nagyobb iparosítás kezdődött. Igazgatási funkciója ellenére a városban működő 39 állami és szövetkezeti ipari üzemből csupán 15 helyi központú. Ez a városfejlesztési szempontból kedvezőtlen, a helyi szervek ugyanis általában sokkal nehezebben tudnak együttműködni a városban található, de távolról irányított üzemekkel, befolyásuk ezekre kevésbé hatékony.

A történelmi fejlődés során kialakult sugaras uthálózat a jelentős területi terjeszkedés ellenére a legutóbbi időkig nem változott. A viszonylag arányos gyűrűs fejlődés azért folytatható hosszra ideig, mert a településszerkezetet befolyásoló vasut a várost északról elkerülte, nagyobb ipartelemek pedig későn és szintén a központtól távol, a vasut közelében jelentek meg.

Veszprém népességének ujkeletű növekedése a többi magyar városhoz képest is rendkívül gyors volt. A jelenlegi határok között 1941-től 1970-ig 22 ezerről 38 ezerre szaporodott a lakosság, 1982-ben pedig már 57 ezren lakták. A város fejlődése minden korábbi rendezési tervet idő előtt túlhaladottá tett. A rohamosan jelentkező igényekkel való állandó versenyfutás, mindenekelőtt a tömeges lakásépítések átalakították a város szerkezetét.

A városnövekedés két lehetséges utja az intenzívebb beépítés és a területi terjeszkedés. A városközpontban csak az értékesebb történelmi mag rovására és korlátozottan a Séd völgyében, valamint néhány rossz állagu, átépítésre szoruló területen van lehetőség a laksűrűség növelésére. A dolomit-sziklás városrészen ugyanakkor rendkívül drága a közművek kiépítése, pedig a szennyvizek megfelelő elvezetésére és tisztítására fokozott mértékben kell ügyelni, mert a város ivóvizét a környék karsztvizei adják. A lakásépítés ütemének fokozása, a technológiai és egyéb szempontok miatt Veszprémben is, mint a többi hazai városban, a hatvanas években városperemi lakótelepeket kezdtek építeni, amelynek hatására a város észak-déli irányban terjeszkedett.

A megnövekedő belső és átmenő forgalom oly mértékben megterhelte a kelet-nyugati összeköttetést biztosító egyetlen főutvonalat, hogy a közlekedés a város normális funkcionálásának akadályává vált.

Az 1974. évi vizsgálatok során a főút városközponti szakaszán 22-23 km/óra utazási sebességet és 780-1160 jármű/óra átlagos irányonkénti forgalmat mértek. Ezen túlmenően gondot jelentett a teherforgalom elterelése, miután a város arculatához hozzátartozó jellegzetes völgyhídon a súlykorlátozást nem lehetett föloldani.

Központi kérdéssé vált a városon kívüli közuti körgyűrű megépítése, amelynek a forgalmi helyzet javításán kívül a város területi terjeszkedésének tervezésében is fontos szerepe lett.

A város legújabb rendezési tervét több éves előkészítés után, 1982. novemberében fogadta el a helyi tanács. A terv már nem hagyhatta figyelmen kívül a földvédelmi előírásokat, tekintettel kellett lenni a városszélek talajának minőségére is.

A területi terjeszkedést a rossz minőségű földek irányában az ipartelepek, a vasút stb. korlátozza. A város területigényeiből és a fenti körülményekből következik, hogy ma már a legjobb minőségű földek a leginkább veszélyeztetett városszéli területek.

A városi és a mezőgazdasági földhasználat konfliktusa

A hetvenes évek elején még nem érződtek sem a későbbi gazdasági nehézségek, sem a népességkoncentráció lanyhulása. A megyei és városi vezetőknek nagyszabású elképzelései voltak: Veszprém népességszáma az ezredfordulóra eléri a százezer főt, a város jelentős ipari központtá fejlődik, a balatoni idegenforgalom egy részét magához vonzza stb. A megye pénzforrásait erőteljesen a székhely fejlesztésére koncentrálták. Több lakótelep és néhány látványos, a város presztizsét növelő létesítmény épült, de a fejlesztés ellentmondásossá vált. A műszaki és szociális infra-

struktúra elégtelensége pl. tarthatatlan feszültségeket okozott. A gondok megoldását a város új általános rendezési tervének elkészítésében vélték megtalálni, amelynek munkálatai 1974-ben kezdődtek. A különféle, esetenként szembenálló szempontok és érdekek lényegében már a tervezés során kifejezésre jutottak, s az elfogadott tervben a vitákban elért kompromisszum és a közben megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények és prioritások egyaránt tükröződnek.

A város területi terjeszkedésének határait a terv lényegében a belterület nagyságával szabja meg. A város törekvéseit jelzi, hogy 1973-ban Veszprémhez csatolták Kádárta községet, majd 1976-ban a belterületet 920 ha-ról 2246 ha-ra növelték. Amikor 1980-ban elrendelték a belterületek felülvizsgálatát, a megváltozott gazdasági körülményekre való tekintettel és földvédelmi szempontból a város északi és déli szélein összesen 246 ha-t visszacsatoltak a külterülethez s így, a jelenlegi belterület nagy része - ahol már megépült - a körgyűrűhöz igazodik. Az eredeti terv, amely szerint a városi terület mintegy 600 ha-ral tulment volna a körgyűrű déli vonalán, úgy módosult, hogy csupán 65 ha szabadítható fel lakóterület céljára, de a jelenlegi helyzetben úgy tűnik, hosszú ideig erre sem lesz szükség.

A mezőgazdasági terület bruttó csökkenését Veszprém város közigazgatási területének egészén az 1. táblázat mutatja felhasználási célok szerint, az 1972-1981-es években. /Az itt és a következőkben közölt adatok tájékoztató jellegűek./

A tetemes csökkenés ellenére 1982-ben a város jelenlegi, megkisebbitett /1,989 ha-os/ belterületének egyharmadán még mezőgazdasági művelés folyt, 5 % volt az erdő aránya, és a fennmaradó 62 % körüli rész a művelés alól kivett terület. Ez utóbbi nagy részét sem használja, vagy nem használhatja a város /anyagdörr, elhagyott ipartelep stb./. Erre épült a belterület megnagyobbitása ellen felhozott egyik érv is: van még tartalék a határokon belül. Az építők viszont a műszaki nehézségekre, a környezetvédelmi gondokra, a költségekre hivatkoztak. Az ellentmondások feloldását meghozta "az idő": Veszprém növekedési üteme csökken, az új nagy ipari beruházások korszaka lejárt, előtérbe került a város rekonstrukciós és minőségi fejlesztése, és ugyanakkor szigorubbá váltak a földvédelmi előírások is.

Az 1980-1981 években városi célokra igénybe vett mezőgazdasági terület /26.43 ha, ld. 1. táblázat/ tulnyomó része már Veszprém belterületén helyezkedik el. Valamennyi után térítést kellett fizetni, helyenként igen magas összeget, hektáronként 100-150 ezer Ft-ot. Ez a teher 1982-ben megsokszorozódott. Különösen érzékenyen érinti a városi tanácsot, amely a kedvezmények ellenére sem képes költségvetéséből fedezni a lakásépítés céljára igénybe vett földek utáni térítést, a leendő lakókra áthárítani viszont csak a telkek helyi forgalmi értékéig tudja /TAKÁCS Z.-né/.

A város jó földjeinek legnagyobb fogyasztója jelenleg a körgyűrű építéséért és fenntartásáért felelős Közuti Igazgatóság.

A körgyűrű építését az 1974-1976-ban megvalósult utkoszerűsítésekhez csatlakozva, 1977-ben kezdték. Teljes hossza

1. táblázat

A mezőgazdasági terület más célú felhasználása Veszprém városban
1972 - 1981, ha

Év/cél	Építő- ipar	Feldol- gozó ipar	Utak és kap- csoló- dó lé- tesít- mények	Keres- kedel- mi rak- tár	Szemét- telep, viz- tiszt. egyéb berend.	Lakossági Lakás, garázs	szolgált. Dologi Egész- ségi. kult.	Park	"Városi"	Bánya	Erdő	Egyéb állá-	Egyéb	Össz.	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	1-9	10	11	12	10-12	1-12
1972-73	-	3.84	0.37	-	0.08	7.32	-	-	-	11.61	16.19	20.09	-	36.28	47.89
1974-75	11.90	51.33	10.70	21.56	5.88	7.65	-	2.76	11.50	123.28	-	23.04	-	23.04	146.32
1976-77	15.14	-	6.79	3.18	0.05	86.39	3.19	-	-	114.74	-	140.52	0.25	140.77	255.51
1978-79	-	3.70	0.43	-	1.61	1.36	-	-	-	7.10	-	18.24	-	18.24	25.33
1980-81	-	7.21	10.91	-	3.33	4.98	-	-	-	26.43	-	-	420.38 ^x	420.38	446.82
	27.04	66.08	29.20	24.74	10.95	107.70	3.19	2.76	11.50	283.16	16.19	201.89	420.63	638.71	921.87
%	9.6	23.3	10.3	8.7	3.9	38.0	1.1	1.0	4.1	100	-	-	-	-	-
	2.9	7.2	3.2	2.7	1.2	11.7	0.3	0.3	1.2	30.7	1.8	21.9	45.6	69.3	100

Forrás: Sebestyén E.

^x Ennek legnagyobb része átminősítés eredménye.

16 km lesz, ebből 1982 végéig 11.8 km-et adtak át a forgalomnak. Ez utóbbi szakasz számára összesen 55 ha-t sajátítottak ki, főleg termőföldet, többségét még 1978-ban, a térítési kötelezettség bevezetése előtt.

A területek megszerzéséért eddig mintegy hatmillió Ft-ot fizettek, amelynek tulnyomó része csak kisajátítási vagy vételárát és az okozott zöldkár ellenértékét tartalmazza. Az összeg így is az elkészült utszakasz teljes beruházási költségének közel 3 %-át teszi ki.

Ez az arány várhatóan növekedni fog, nemcsak a térítés kivetése, majd felemelése miatt, hanem azért is, mert 1978 előtt az állami területek ingyen cseréltek gazdát, ma viszont a használat átengedéseért pénzt lehet kérni. A városi tanács nem, de a veszprémi Állami Gazdaság élt ezzel a jogával.

Veszprémben a mezőgazdasági területek tulnyomó többsége a "DÓZSA" mgtsz tulajdonában van, így a kivonások is főleg a tsz-t érintik, melynek teljes területe 6,000 ha.

Az mgtsz 1968-ban minden használatukban lévő földet megvett, s a későbbi birtokosoknak sokat kellett fizetniük az mgtsz földjéért. Akkoriban súlyos vádak érték az mgtsz-t, mert korábban arra nem volt példa, hogy a mezőgazdaság haszna legyen az értékkülönbség.

A városszáli fekvésből eredő legsúlyosabb gondnak azt tartják, hogy a termőföldjeiken található műtárgyak és az ott folytatott különféle munkálatok rendkívüli módon megnehezítik az ésszerű művelést. A környűrű a legjobb földeket érintette, 200-300 ha-os tömbökből szabdalt ki 10-30 ha-os darabokat, ahol a modern mezőgazdasági gépek alig tudnak mozogni. Gépeik évente többször 500 villanyoszlopot kerülgetnek. Az mgtsz-nek el kell tűrnie, hogy vezetőkek fektetése, ellenőrzése stb. számára földjeit igénybe vegyék. Bár a munkát végzőknek az okozott kárt meg kell fizetni, azt rendszerint tovább tudják hárítani, így nem érdekeltek annak csökkentésében. Az mgtsz-nek a személyes ráhatáson kívül semmilyen eszköz nem áll rendelkezésre ahhoz, hogy a kár mérséklése érdekében az idegen munkák időzítését befolyásolják. A városi tanáccsal és a helyi vállalatokkal rendszerint meg tudnak egyezni, de a más megyében székelő, s főleg a fővárosi intézményekkel nem.

Következtetések

1./ A pótolhatatlan, és egyre nagyobb értéket képviselő termőföld védelme nemzeti ügy. Legbiztosabb záloga a mezőgazdasági termelés jövedelméből tétele lenne. A jelen helyzetben igen nehéz változtatni azon a szemléleten, hogy a művelt föld csökkenése szükségszerű, megállítani nem lehet.

2./ A jogi szabályozás nem pótolhatja a gazdasági hátrányt, bár e téren is szükséges a továbblépés. A jelenlegi szabályozás főleg a kár pénzügyi rendezésére terjed ki, a megelőzést kevésbé szolgálja.

3./ A földvédelemnek nemcsak a művelt, hanem a már kivont területre is ki kellene terjednie, ehhez viszont ki kell dolgozni az ésszerű városi területhasznosítás elvi alapjait. Eredményként egyelőre azt könyvelhetjük el, hogy a várostervezés korlátozó feltételként számol a földvédelem követelményé-

vel. Az indokolatlanul nagy és a különösen jó minőségű föld beépítése lényegesen nehezebbé vált.

4./ Végezetül minőségi javulásra van szükség a földvédelemmel hivatalból foglalkozó intézmények munkájában. Nem törvényszerű, hogy a magasabb szintű döntés a társadalmi, népgazdasági érdekeket inkább érvényre juttatja, mint a helyi. Szükséges lenne a föld védelme érdekében szélesebb jogkörrel felruházni a községi, járási és városi hatóságokat.

IRODALOM

- ANDORKA R. 1982. Az életmód területi különbségei az időmérleg-felvétel alapján. - Területi Statisztika. 4. pp. 344-358.
- BARÁTH E. 1981. Az országos területrendezési tervkonceptió. - Városépítés. 2. pp. 5-18.
- BARTA B. 1982. Az urbanizációs folyamat társadalmi és környezeti vonatkozásai. - Területi Statisztika. 4. pp. 313-329.
- BERÉNYI, I. 1980. Die geographischen Typen der Brache in Ungarn. - Erdkunde. Archiv für Wissenschaftliche Geographie. Bd. 34. Lfg. 1. pp. 36-46.
- BERÉNYI I. 1980. A területhasznosítás átalakulásának főbb irányai az Alföldön. - Alföldi Tanulmányok. IV. pp. 63-84.
- BERNÁT T. /Szerk./ 1981. Magyarország gazdaságföldrajza. Bp. Tankönyvkiadó. 463 p.
- BUNYEVÁCSZ J. 1981. A települési környezet építésének, alakításának környezetvédelmi szempontjai. - Városépítés. 1. pp. 12-15.
- DARÓCZI, E. 1982. Suburban Land Economy. A Case Study in Veszprém Functional Urban Region. In: Development of Rural Areas /Proceedings of the 4th Hungarian-Polish Seminar Goldap, Poland 20-30 May, 1980/. Ed. J. Kostrowicki - W. Stola. pp. 69-89.
- EGRI A. 1982. Gondolatok "A jog szerepe termőföldjeink megővésében" című tanulmányhoz. - Tudomány és Mezőgazdaság. 5. pp. 28-31.
- ENYEDI, Gy. /Szerk./ 1976. Rural Transformation in Hungary. Bp. Akadémiai Kiadó.
- ENYEDI, Gy. 1982. Industrial Activities in Large Scale Farms. In: Development of Rural Areas /Proceedings of the 4th Hungarian-Polish Seminar, Goldap, Poland 20-30 May, 1980/. Ed. J. Kostrowicki - W. Stola. pp. 41-54.
- HOFFER I. 1982. A nemzeti kincs megőrzése. - Figyelő. Febr. 3.
- JANTNER A. 1982. A települési környezetvédelem koncepciója és követelményrendszere. - Városépítés. 1. pp. 1-2.
- KATONA S. 1981. A települések környezetre gyakorolt hatásának értékelése. - Földrajzi Értesítő. 1. pp. 123-132.
- KÁLNOKI KIS S. 1982. A városfejlesztés-településfejlesztés új tendenciái. - Társadalmi Szemle. 5. pp. 63-71.
- KORONCZAY M. 1982. A termőföld hasznosítását elősegítő jogi eszközök. - Állam és Igazgatás. 5. pp. 411-417.
- LÁNG I. 1982. A hazai környezetvédelmi kutatások eredményei és további feladatai. - Magyar Tudomány. 12. pp. 894-903.

- LUKÁCS B. 1982. A termőföld védelmének időszerű kérdései. - Geodézia és Kartográfia. 6. pp. 402-406.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa. Bp. 1975. Kossuth Könyvkiadó. 247 p.
- Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Értesítő /Bulletin of the Ministry of Agriculture and Alimentation/. XXXIII. 10. Bp. 1982. ápr. 30. pp. 526-596.
- MOLNÁR I. 1982. Miért nem nő a mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása? - Közgazdasági Szemle. 2. pp. 172-179.
- NAGY L. 1982. A földtulajdon és a földhasználat szabályozásáról de lege ferenda. - Állam és Igazgatás. 8. pp. 686-695.
- ROMÁNY P. 1982. A szocialista agrárátalakulás és a falu változásai. - Társadalmi Szemle. 4. pp. 39-52.
- SÁRÁNDI I. 1982. A jog szerepe termőföldjeink megővésében. - Tudomány és Mezőgazdaság. 5. pp. 24-27.
- SOÓS G. 1982. A termőföld a mezőgazdasági termelésben. - Tudomány és Mezőgazdaság. 5. pp. 9-12.
- STEFANOVITS P. 1982. A termőföld megismerése, használata és védelme. - Tudomány és Mezőgazdaság. 5. pp. 5-8.
- THIERY Á. 1981. Királynék városa. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó. 278 p.
- TÓTH J. 1981. A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. - Földrajzi Értesítő. 2-3. pp. 267-292.
- ZSUFFA E. 1982. A mezőgazdasági nagyüzemek differenciált fejlődése. - Társadalmi Szemle. 4. pp. 3-19.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1981. Bp. 1982. Statisztikai Kiadó Vállalat. 234 p.
- Országos Építésügyi Szabályzat. Bp. 1974. Építésügyi Tájékoztatási Központ. 236 p.

KILÁTÓ

A HÁTRÁNYOS HELYZETŰEK A BRAZIL TÁRSADALOMBAN: A PROBLÉMA TÉR- BELI ÉS TÁRSADALMI-GAZDASÁGI VIZSGÁLATA^X

Speridiao Faissol, Lana Moreira Lima, Nadja Loureiro P. da Silva

1. Bevezetés

A modern földrajz egyik alapvető koncepciója - 19. századi filozófiai megalapozása óta - az ember: környezet kapcsolat értelmezése. A modern /társadalom/ ökológiai megközelítés - tehát annak a tanulmányozása, hogyan szervezi meg a társadalom alkalmazkodását az állandóan változó környezethez - nem különbözik lényegesen ettől a koncepciótól. A fő különbség, hogy a jelenséget dinamikus rendszerként értelmezi.

Egy másik alapvető koncepció, hogy a különböző méretű társadalmi csoportok mint egységek szervezik meg magukat; növekednek és dinamikus folyamatban alkalmazkodnak a környezethez; minél magasabb szervezettségűek és technológiai színvonalúak, annál könnyebb az alkalmazkodás, de annál bonyolultabbá is válik. A növekedés é felfogás szerint a változások halmozódása, amelyeket az integrációt és koordinációt biztosító szervező funkciók vezérelnek. A társadalmi mobilitás a folyamat szerves része - akárcsak a változásokkal szembeni ellenállás. Mivel a társadalmi mobilitásnak egyik társult mechanizmusa a térbeli mobilitás - a térbeli szegregációval, mint a változás és ellenállás egyik elemével - a rendszer növekedése térbeli kiterjedéssel jár.

Mindez azt jelenti, hogy a tér-szervezet különböző szintű társadalmi szervezeteknek felel meg, a szomszédsági egységektől egy adott ország makro-régiójáig. A kiterjedés következtében a társadalmi rendszer térben is tagolódik, amelyben az irányítás hierarchikusan szerveződik, a nagyvárosoktól a kis falvakig, a gazdasági központoktól a perifériáig. A mai társadalom-ökológiai vizsgálatoknak meg kell érteniük a fejlődési folyamatokat, az ember alkalmazkodását a környezethez s ennek térbeli formáit.

A társadalmi csoportok tartalmi meghatározása fontos a térbeli fejlődés megértéséhez, hiszen az egyes társadalmi csoportok térbeli viselkedése eltérő. Ez a viselkedés magyarázza a környezet jobb vagy rosszabb használatát, pusztítását vagy megővését. A társadalmi diszkriminációk is térbeli /szegregációs/ formákat öltenek.

A brazil társadalomnak vannak diszkriminációtól szenvedő csoportjai /bár ezt a diszkriminációt nem törvények vagy előírások szentesítik/. E hátrányos helyzetű társadalmi csoportok a következők:

^X Dokumentált fordítás a szerzők "The Underprivileged of the Brazilian Society: A Spatial and Socio-Economic View of the Problem" c. tanulmánya - megjelent: IGU Latin American Conference: Brazilian Geographical Studies, IBGE, Rio de Janeiro, 1982. pp. 61-81.

1. a 10 és 17 év közötti kiskorúak.
2. a falusi lakosság,
3. a nők,
4. az 55 éven felüliek,
5. a negerek.

A csoportok persze nem homogének, s közöttük átfedések is vannak, de ugyanazt a "hátrányos helyzet" vonalat követik: a néger nő és a falusi lakos helyzete rosszabb, mint a néger férfi vagy városi lakosé stb. A "mérce", amelyhez képest a többi csoport elmaradottabb: a városlakó, aktív koru fehér ember, aki átlagfeletti iskolázottságu és jövedelmű, és mind a magán-gazdaság, mind a közszolgálat vezető posztjait birtokolja.

A dolgozat elemzi a brazil gazdaság és társadalom területi egyenlőtlenségeit és a hátrányos csoportok helyzetét a regionális összefüggésben.

Gazdasági és társadalmi fejlődés Braziliában - tér és társadalom

Brazília az egyenlőtlen fejlődés egyik világszerte ismert példája. Az egyenlőtlen fejlődés magyarázóit többnyire az urbanizáció és az iparosítás jellemzőire hivatkoznak.

A területi egyenlőtlenség az iparosítás és az urbanizáció kezdeti szakaszát minden országban jellemezte. A brazil probléma lényege, hogy az egyenlőtlenség 30 év modern fejlődése után sem csökken. Fokozódik a népesség koncentrációja a fejlett régiókba és városokba. 1980-ban 300 községben /az összes község 7,5 %-ában/ élt a lakosság fele^x. A nagyvárosi agglomerációkba szakadatlanul áramlanak a bevándorlók, a városi szegények számát duzzasztva. Az 1980. évi népszámlálás eredményeiből az alábbi következtetések vonhatók le:

a/ a teljes népesség a vártnál valamelyest kevesebb a termékenységi ráta csökkenése miatt.

b/ a falusi elvándorlás, Brazília történetében először, a a falusi népesség számának abszolút csökkenését eredményezte. A 4000 községből 1300-ban kevesebb a lakosság, mint 1970-ben.

A regionális egyenlőtlenségek

A szegénység Braziliában mindenütt jelenlévő: hátrányos helyzetű családok a leggazdagabb /Sao Paulo-i/ nagyvárosi régióban is bőven vannak. A különbség az arányokban van: a szegény régiókban a szegények aránya igen magas. Pl. a Sao Paulo-i agglomerációban a lakosok 12 %-a él az abszolút nyomor-szint alsó határán, Fortaleza-ban, a legszegényebb városi agglomerációban 52 %-a /az abszolút nyomorszint 1980-ban, kevesebb mint 85 dollár évi jövedelem/.

Brazília egy gazdag /a Dél-közép/ és egy szegény /az ország többi része/ makro-régióra osztható. Közöttük egyáltalán

^x A "község" nagyterületű alapegysége a közigazgatásnak, vannak városi községek is /municipios/. Inkább a magyar megyékhez hasonlíthatók, de a közigazgatási hierarchiában más a szerepe.

nincs közeledés. A gazdag régióban élt 1950-ben a lakosság 59 %-a, 1970-ben 61 %-a, az ipari termelés részaránya 90 ill 92 %; a tercier jövedelmeké 84 ill. 85 %. Sao Paulo agglomerációja a szélsőséges eset. 1950-ben 2,7 millió, 1980-ban 12 millió lakosa volt, s részaránya az ország ipari termeléséből 29 %-ról 42 %-ra nőtt.

A háztartások fogyasztása is természetesen különbözik a gazdag és szegény régiókban. Érdekes megjegyezni - mivel jól mutatja a fogyasztói társadalom hatását -, hogy a szegény régióban a családok 50 %-ának van televíziója, de a családok 60 %-a kevesebb mint napi 1800 kalória-értékű élelmiszert fogyaszt.

A jövedelemelosztás a következő következtetéseket enged meg:

1. A gazdag régió lakóinak 1/4-e az abszolút nyomorszint alatt él, s a régió összes személyi jövedelmének csak 5 %-ából részel. Ennek alapján állítottuk, hogy a szegénység átszövi egész Braziliát.

2. A szegény régióban a nyomorszint alatt élők aránya 54 %, de számukra a jövedelem 16 %-a jut, tehát viszonylag több, mint a gazdag régióban jut a legszegényebbeknek.

3. A jövedelmi skála tetején /a minimum-bér több mint 20-szorosát keresők/ a gazdag régióban a lakosság 2,1 %-a áll, a jövedelem 24 %-át bezsebelve; a szegény régióban a 0,7 %-nyi gazdagé az összes jövedelem 15 %-a.

A hátrányos helyzetű csoportok a társadalomban

A bevezetőben öt hátrányos helyzetű társadalmi csoportot soroltunk fel. Továbbra is eltekintünk a csoportokon belüli különbségektől, s a csoportok egészének társadalmi helyzetét kíséreljük meg jellemezni. Az 1. táblázat adatai is jól mutatják a csoportok különállóságát /1. táblázat/.

1. táblázat A társadalmi csoportok fő jellemzői /1976

	Kisko- ruak 18 év alatt	Nők	Falusi- ak	Öregek	Négek	Városi fehér férfiak 18-54 év
A lakosság %-a	28,1	52,4	35,4	11,9	40,4	12,6
A jövedelem %-a	2,6	17,8	16,6	15,9	24,1	50,0
Az analfabéták %-a	19,5	53,9	58,9	23,5	57,6	3,8
A nyomorszint alatt %	18,2	45,2	43,9	20,9	52,0	5,5
12 évnél több iskolázottság %	0,0	43,5	3,3	5,5	10,9	43,3
Önálló jövedelem nélkül %	46,5	72,7	39,6	6,9	39,2	1,6
Vezető beosztásu vagy önálló üzletember %	0,4	21,1	13,5	6,8	14,5	57,7

Megjegyzés: mivel az egyes csoportok között átfedés van, a százalékok összege nem 100 %-ot tesz ki.

a/ A kiskorúak. E csoportba a 18 éven aluliak tartoznak. Két megjegyzés e csoportosításhoz:

- a 10 éven aluliak jelentős része is dolgozik, főleg falun és a második gazdaságban;
- a kiskorúak közül sok egyidejűleg dolgozik és tanul.

A fejlődő országokra jellemző, hogy - az igen népes - 14 éven aluli korcsoportból sok dolgozik az informális /második/ gazdaságban, s kevesen járnak iskolába. Ezért azok aránya is magas, akik különböző esti, levelező vagy TK tanfolyamokon szereznek - gyenge minőségű - iskolai végzettséget. Ez is oka, hogy sokakat iskolai végzettségüknél alacsonyabb képzettséget igénylő munkakörben foglalkoztatnak.

b/ A nők. Braziliában ahagyományos - családjában - nő szerep igen erősen él, az alkalmazás világa a férfi-világ, ahová a nők csak alkalmasszerűen, s csak meghatározott esetekben léphetnek be. Mindez igen nehézzé teszi a dolgozó nők helyzetét, hiszen férjüktől háztartási segítségre nem számíthatnak, és a "második műszakot" megkönnyítő infrastruktúra szinte teljesen hiányzik.

A nők szerepe a brazil gazdaságban - a kapitalizmus intenzív fejlődésével - a fentiek ellenére növekszik. Az aktív nők száma 1970 és 1979 között megkétszereződött, s elérte az aktív népesség 31,7 %-át. Munkát részben a legszegényebbek keresnek, hogy a családi jövedelmet kiegészítsék, és a felsőosztálybéli nők, akiknek felsőfoku végzettsége van, és - a női egyenjogúsági eszméktől is vezéreltetve - szakmai karrierre vágyanak. A középosztálybéli nők - bár iskolában töltött idejük nem sokkal alacsonyabb a férfiakénál - szakképzettséget alig szereznek. A közoktatásban egy sor foglalkozásra való szakképesítést eleve kiuknak nyújtanak. A nők egyébként azonos munkáért is jóval kevesebbet kapnak, mint a férfiak - és többnyire nem is kapnak azonos munkát. A nagyvárosokban viszonylag jók a fiatal, iskolázott nők munkába-állási esélyei, mivel a terciárszektor erősen bővül.

c/ A falusiak. A fejlődő-országok tökéletes modernizálási folyamata nyomán a falu/város szakadék nagyobb, mint valaha. A modernizálás a nagyvárosokban kezdődött /s falusi terjedése igen lassú/. Valójában két társadalom él egymás mellett, és a falusi nemcsak szegényebb és elmaradottabb, de más az értékrendje, más az ideológiája.

Nehéz a falusi népesség munkaviszonyait vizsgálni, hiszen a segítő családtagként dolgozó asszonyok és gyerekek forma szerint nem munkavállalók. A brazil munkaügyi statisztika a 10 éven felüli falusi népességet az aktív népességhez sorolja, de a 10 éven aluliak is tömegesen dolgoznak. A jövedelmi viszonyok is nehezen értelmezhetőek, mivel a parasztgazdaságok erősen önellátóak. Egy 1975-ös felmérés szerint a falusi családok fogyasztásának 50 %-a /élelmiszer-fogyasztásának pedig jóval nagyobb aránya/ saját termeléséből származik. A pénzjövedelmek mérésének falun nincs sem sok értelme, sem sok lehetősége. A falusi aktív népesség száma 1976-ban 27 millió volt, ebből 15 milliónak nem volt jövedelme /közülük csaknem 11 millió nő/. A 12 millió jövedelemmel rendelkezőből 6.8 millió keresett a hivatalos nyomorszintnél kevesebbet.

Az iskolázás is csak lassan javul: a 10 évnél idősebb népesség 45 %-a írástudatlan; további 46 %-a 1-4 osztályt járt. A fiatalok már iskolázottabbak, de ez legfeljebb írástudást, nem szakképzettséget jelent. /A 18-34 éves korosztály 27 %-a írástudatlan./ A falusi elvándorlásnak fontos motivuma a gyermekek iskoláztatása. A falusi népesség túlnyomó többsége mezőgazdasági munkás a nagybirtokokon; mindössze 750 ezer főnek van saját földje. /"Háztáji" földje a mezőgazdasági munkásoknak is van, amelyről a család élelmét többé-kevésbé biztosítják./

d/ Az öregek. Az idősök helyzete különösen nehéz a brazil társadalomban. A gyermekekkel - a jövő érdekében - még csak csak törődnek, az öregeket azonban magukra hagyják. "Öreg"-nek a vizsgálat az 55 éven felülieket tekint. Ez nem élettani meghatározás; azért vettük ezt a küszöbértéket, mivel e koron felül - főleg a szakképzetlen munkaerőnek - nehéz állását megtartania, a munka elvesztése esetén pedig gyakorlatilag többé nem kap alkalmazást.

Az 55 éven felüliek a lakosságnak csak 12 %-át jelentik. Mindössze 1/3-uk van munkaviszonyban, zömmel férfiak. A hasonló koru nőknek csak 15 %-a dolgozik.

A nem-aktív időskorúaknak mindössze 40 %-a kap nyugdíjat, a többinek nincs jövedelme: alkalmi munkákat végez, vagy a családját tartja el. A nyugdíjasok 70 %-a kevesebb nyugdíjat kap a hivatalos nyomor-szintnél.

e/ A négerék. A néger és mulatt /félvér/ népesség Brazília lakosságának 40 %-át teszi ki. Hátrányos helyzete részben még ma is abból a tényből fakad, hogy 100 éve még rabszolgák voltak, s társadalmi emancipációjuk azóta lassan haladt előre.

A vegyes házasság az egyik módja, hogy a négerék beilleszkedjenek a fehér társadalomba. Ez azonban nem gyakori: a fehér családfők 85 %-ának fehér, a néger családfők 80 %-ának néger a felesége. A szegények és tanulatlan emberek között gyakoribb a vegyes házasság / a nyomorszint alatt élő fehér családfők közül 77 %-nak, a közép- és felsőosztálybeliek közül 92 %-nak van fehér felesége. Az analfabéta ill. érettségizett fehér családfők esetében a megfelelő arány 74 ill. 95 %/.

A négerék hátránya a munkaerőpiacon egyértelmű, ez főleg alacsony iskolázottságukból következik /1. l. táblázat/. A néger munkavállalók 80 %-a fizikai munkát végez és 42 %-uk /fehérek: 24 %/ a nyomorszint alatt keres.

Természetesen a négerék csoportja sem homogén. Eleve a városiak helyzete jóval kedvezőbb a falusiakénál. A nemek szerinti megoszlás - az általánosan alacsony társadalmi presztizs miatt - kisebb jelentőségű. Vannak persze gazdag négerék is, de a leggazdagabb, felső 1 %-nak hatszor alacsonyabb a jövedelme, mint a hasonló kategóriájú fehéreknek.

Fordította: Enyedi György

TERÜLETI TERVEZÉS HOLLANDIÁBAN

/A közép-hollandiai városgyűrű /Randstad/ példáján/

Hollandia nyugati részén egy csaknem egybefüggő agglomerációs övezetet találunk, amelyet Randstad-nak neveznek. Ez a terület hivatalosan nem lehatárolt sem természet, sem pedig gazdaságföldrajzi tekintetben. Az elnevezést századunk harmincas éveiben kezdték használni, a városok azonban még a középkor idején alakultak ki. Közülük a négy legnagyobb: Amsterdam, a legfontosabb kulturális és pénzügyi központ, Rotterdam, az ország és egyben az egész Föld legforgalmasabb kikötője, Hága, a kormány székhelye, végül Utrecht, jelentőségét tudományos, üzleti és vasúti-kereskedelmi központ jellege adja meg. A patkó alakú terület átmérője 50-60 km. A városgyűrű által övezett belső vidék, a "zöld sziv" falusi jellegű, ahol a gazdaság főbb ágazatai a földművelés, állattenyésztés, kertészet ill. itt találhatók az ország legjelentősebb pihenőzónái. A városgyűrűről mint egységről kialakult elképzelés csak a kívülállóknak él.

A Randstad területén az ország lakosságának csaknem 45 %-a, több mint hatmillió ember él. A terület népsűrűsége meghaladja a kilencszázat, amely az országos átlag több mint kétszerese.

A térség tengerszint feletti magassága átlagosan nem haladja meg az 1 métert, ezért a tenger elleni természetes védelmet nyújtó homokdűnéken kívül gátak védik a szárazföldet és a vízmentesítést állandó szivattyuzással biztosítják. A régió legnagyobb része jelenkori képződmény, a jelenlegi felszín többnyire az embernek az elmúlt évszázadok során végzett munkája eredménye. Az alacsony térszínből a partvidék 2-30 méter magas homokdűnéi, valamint a keleti dombok 50-70 méterre emelkednek ki. A nyugati és a keleti dűnék viszonylag magasabban fekvő, pleisztocénből származó homokhátak. E területen alakult ki a városgyűrű. Hollandiában az éghajlati viszonyok nagy mértékben meghatározták a tenger, következésképpen a belvizek szintjét. A jégkorszak és a jelenkor folyamán a terület olykor teljesen víz alá került, máskor homokkal vagy tengeri agyaggal töltődött fel. Melegebb időszakokban ezeken a mocsaras vidékeken fás növényzet fejlődött, a későbbiek folyamán tűzeg képződött, amelynek vastagsága helyenként az 5-10 métert is elérheti. Amikor az ember birtokba vette ezeket a területeket, gondoskodnia kellett azok kiszáritásáról. A gátakkal körülvett földeken /polderek/ a vízszintet kezdetben szélmalomok, később gőzmalomok, jelenleg elektromos malomok segítségével sikerült szabályozni. Az egyes polderekre más és más mezőgazdasági hasznosítás jellemző - a tűzeges részekre a legeltető állattenyésztés, míg az újabban kiszáritott tavak helyén keletkezett, mélyebben fekvő, de már drénezett területeken földművelés folyik.

Randstad jelenlegi arculata nagy mértékben a történelmi fejlődés eredménye, melyben nagy szerepet játszott a technikai haladás; az 1300-as években kezdődött gátépítések, a hajózás megindulása, valamint a folyamotorkolatokban megjelenő, kikötőket védő gátak. Ekkortájt még nem ismerték a zsilipeket,

igy az itt kialakult átrakodó tevékenység nyomán fejlődtek ki később Hollandia nagy forgalmu kikötői /Amsterdam, Rotterdam/. Később a holland grófok és az utrechti püspök ösztönzésére élénk meliorációs tevékenység bontakozott ki; az erre vállalkozók jutányos áron kaphattak földeket. A 16. században kezdett kibontakozni a városi ipar; a környezetvédelem korai megnyilvánulása az 1531-ben hozott törvény, amely megtiltotta a textil- és söripari tevékenységet, kiváltva ezzel a városokba költözés első nagy hullámát. 1600 körül Hollandia lakosságának mintegy fele már városokban élt. A tengerentuli területekről származó bőséges áru a kikötőket még gazdagabbá tette és lökést adott a feldolgozóipar fejlődésének. A városok a tartományokon belül ekkor már önkormányzattal rendelkeztek, a legfontosabb állami döntések /háboru, adózás, hajózás, gyarmatok kormányzása/ meghozatalánál vétőjoggal élhettek. A szuburbanizáció és ingázás erre az időszakra vezethető vissza: tehetős kereskedők kiköltöztek a városokból és vidéken építettek maguknak elegáns palotákat. Bár Hollandia - mint energia- és ércszegény ország - nem játszott vezető szerepet a 19. század során Nyugat-Európában kibontakozott ipari forradalomban, az intenzív vasut- és csatornaépítkezések nyomán, majd a századvégi mezőgazdasági pangás idején újabb tömegek áramlottak a Randstad városaiba. Ekkor épültek azok a lakónegyedek, amelyekre szűk utcák és többemeletes bérkaszárnnyak voltak jellemzők. Az 1920-as évek táján a villanyáram és gépkocsi térhódítása már lehetővé tette az ipar kitelepítését. A kikötővárosok változatlanul a növekedés legfontosabb gócai maradtak. Az 1930-ban kezdődött gazdasági világválság, majd a második világháborús pusztítások igen nagy károkat okoztak pl. a rotterdami kikötőben vagy a hágai vasúti csomóponton, az 1940-es évek második felének ujjaépítési mozgalma főleg ezek helyreállítására irányult.

Az utóbbi harminc év nagy gazdasági fellendüléssel kezdődött; bizonyítéka ennek a rotterdami Europoort, amely forgalmának 63 %-át a kőolaj teszi ki /1977/ és amely maga mögött tudja a Ruhr-vidék ipari bázisát. A kikötő évi 280 millió tonnás forgalmával messze tulszárnyalja Kobé-t /143 millió t./, Jókohamát és New York-ot. 1952-ben megnyitották az Amsterdam-Rajna csatornát, amelynek mentén fellendült a kőolaj-feldolgozó ipar. Bár a hetvenes évek gazdasági visszaesése az ipari fejlődést jelentősen lefékezte, a terciér szektor részaránya tovább nőtt, mégpedig nem csupán a helyi szolgáltatások, hanem a városgyűrű határán messze tulterjedő ágazatok, úgy mint a kikötői- /import-export vállalatok/, az ipari kisegítő tevékenység /kutatólaboratóriumok/, a jellegzetesen városi szolgáltatások /bank- és reklámügynökségek, nemzeti és multinacionális trösztök központjai/, valamint az idegenforgalom /szállodák, konferencia-központok/ révén. A közeli városi felvevőpiac és a kedvező kiviteli lehetőségek elősegítették az intenzív állattartás és üvegházi kertészet fejlődését. Jellemző adat, hogy a fejlett iparral és harmadik szektorral rendelkező Randstad-ban az évtized közepén az aktív népesség mintegy 25 %-a a mezőgazdaságban tevékenykedett, e terület az ország mezőgazdasági termelésének csaknem 40 %-át adja.

Az elmúlt három évtized során a népességszám is komoly változásokon ment keresztül - mind a városgyűrű egészét tekintve,

mind pedig azon belül. A külföldre /az USA-ba, Kanadába, Ausztráliába, Újzélandba/ kivándorlók száma 1952-ben tetőzött 25 ezerrel. A természetes szaporulat messze elmaradt az ország egyéb vidékeitől. Korábban a városgyűrű területére bevándorlók száma messze meghaladta az elvándorlókéét, ez a tendencia azonban a hatvanas évek elejétől egyre csökkenőben van. Bár bizonyos események /pl. Surinam függetlenné válásával a gyarmatról történt tömeges visszavándorlás/ ezt a folyamatot lassították, a vizsgált terület egészére a 70-es évek végén a lakosságszám stagnálása volt a jellemző. Jelenleg csupán a bevándorlás az, ami megakadályozza a csökkenést.

A Randstad-on belüli népességvándorlás legjellemzőbb tendenciája a nagyvárosok lakosságszámának csökkenése /1969 és 1979 között a több százezer lakosu városok: Amsterdam és Rotterdam népességszáma több mint 120 ezerrel, Hágáé több mint 100 ezerrel, Utrechté 40 ezer fővel lett kevesebb, amely 15-20 %-os veszteséget jelent/, az un. belső régió lakossága viszont tovább növekedett, az elmúlt husz évben több mint 60 %-kal.

Ez a tendencia - a nagyvárosok hanyatlása és a közép- és kisvárosok fellendülése - a szuburbanizációs folyamattal magyarázható. Az emelkedő életszínvonal és főként a motorizáció terjedése lehetővé tette, hogy az emberek a kellemesebb és olcsóbb, nagyvároson kívüli életet válasszák. Egyre jobban teret hódít a lazább beépítés /mind a lakótelepeken, mind pedig a családi házazónákban/. Az elhagyott városközpontokban az egykori lakások helyén üzletek, hivatalok, parkolók jelentek meg. A belső régió olyan szempontból is vonzó, hogy a négy nagyváros közül kettő autóval 45 percen, tömegközlekedési eszközökkel egy órán belül szinte mindenhol elérhető. Az ilyen ingázás lehetővé teszi, hogy a lakosság párosítsa a nagyváros előnyeit /magasabb színvonalu ellátottság/ a vidéki élettel /nyugodtabb, tisztább környezet/. Ilyenformán minden nagyvárosnak kialakult a maga szuburbanizációs zónája. A városok kialakulását és gyors fejlődését az elmúlt évszázadokban a vidéki lakosság helyi munkalehetőségeinek csökkenése segítette elő. A vidéken lakók egy része a városba költözött, a többiek ingáztak munkahelyükre. Manapság - a gazdasági tevékenység szuburbanizációja révén - a helyzet lényegesen megváltozott. Sok ipari és szolgáltató üzem a városgyűrűn kívülre telepedett. Kezdetben úgy vélték, hogy ez csökkenteni fogja az ingázás szükségességét. Nem így történt. Jelenleg az ingázás mindkét irányban folyik: vannak, akik a belső régióba költöztek és a nagyvárosba járnak dolgozni és fordítva, akik az agglomerációs területén élnek, miközben munkahelyük a belső régióba települt át.

Fenti jelenségek és folyamatok erősen megnövelték a területi tervezés szerepét, amely egyébként igen fejlett volt Hollandiában. Jellemző, hogy már 1901-ben lakásépítési törvényt fogadtak el, 1965-ben pedig területi tervezési törvényt hoztak.

A háboru utáni fejlődést a következő szempontok diktálták:

- megjelent és a gyakorlatban is fontos szerephez jutott a tervezéstudomány /planológia/, amelyet jelenleg hét holland egyetemen és főiskolán oktatnak;

- a területi tervezés a városok mellett a falusi térség formálásában is elsőrendű szerepet tölt be;

- jelentősen kiszélesedett a tervezés: a helyi szempontok

mellett figyelembe kell venni a regionális, nemzeti, sőt a nemzetközi érdekeket is;

- megnőtt a folyamatos tervezés iránti igény; az állandóan felmerülő problémák megoldása csupán a változásokhoz rugalmasan alkalmazkodó területfejlesztési módszerek alkalmazásával képzelhető el.

A területi tervezés országos, tartományi és helyi szinten folyik. A kormány jelentésekben és az ezt kiegészítő vázlatokban határozza meg a tervezés főbb irányait, ellenőrzi és differenciálja a hatóságok tevékenységét. A tartományi szervek feladata a regionális tervezés, átfogó rendezési tervek kimunkálása, ezen kívül felügyeletet gyakorolnak a helyi területi tervezés felett. Az 1965. évi törvény fontos szerephez juttatta a helyi hatóságokat, amelyek a részletes rendezési tervek felelősei. A rendezési tervek kötelező jelleggel ki kell dolgozni a gyengén fejlett, valamint a különleges helyzetben lévő területekre /pl. felújításra váró városközpontok/. A helyi és tartományi tanács által elfogadott fejlesztési tervek törvényerejűek. Építési engedély pl. csupán akkor adható ki, hogyha az összhangban áll az elfogadott rendezési tervvel.

1956-ban látott napvilágot "Az ország nyugati része és a fennmaradó területek" című jelentés, amelyet két évvel követett "Az ország nyugati részének fejlesztése" című dokumentum. Ezek voltak az első kísérletek arra, hogy a népességet és gazdasági tevékenységet kiegyensúlyozottabban és harmónikusabban helyezték el ill. fejlesszék az ország egész területén. Ekkor határolták le első ízben hivatalosan a Randstad területét, amelyet mint 71 urbanizált település gyűrűjét határozták meg, s ahol a népsűrűség meghaladja a 300 főt km²-ként, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma pedig nem éri el a 20 %-ot. Az 1960-ban kidolgozott I. Országos Településfejlesztési Jelentés pozitív elemé, hogy a gazdasági ágazatok és népesség átirányítását nem csupán a terület tehermentesítéseként értelmezte, hanem mint az ország több részének fejlesztésére irányuló törekvést, amely többek között segítséget nyújthat az északi, délnyugati és délkeleti területek munkanélküliségi problémáinak megoldásához is.

A II. Országos Területfejlesztési Jelentés 1966-ban jelent meg és 2000-ig fogalmazta meg a fejlődés kívánatos vonalát. Újszerű volt abban a tekintetben is, hogy Randstad régióját mint egy az északi-tengert övező urbanizálódott európai területet mutatta be. Akkoriban ugyanis az a felfogás uralkodott, hogy a gazdasági fejlődés főként a kikötőkben és a közeli nagyvárosokban fog koncentrálni. A koncepció abból indult ki, hogy az ezredfordulóra Hollandia lakossága eléri a huszmilliót, amelynek mintegy háromnegyed része az ország délnyugati felében fog összpontosulni, hacsak hatásos intézkedések segítségével ezt az arányt nem sikerül módosítani. A jelentésben keveset említik Randstad-ot, mivel a körzetesítés népsűrűségi adatok alapján történt és így a városgyűrű északi /Utrecht-Amsterdam-Haarlem/ és déli szárnyát /Leiden-Hága-Rotterdam/ megkülönböztették a központi "nyitott térségek"-től. A kitelepítési alapelvek meghatározásakor elsősorban a munkaképeskorú lakosság 60 %-át foglalkoztató tercier szektort vették figyelembe és itt kedvezőnek látszott az a körülmény, hogy a szolgáltatóipar mintegy egyharmada állami kézben van. Ki is telepítettek egy sor állami hivatalt

távolabb eső városokba /Arnhem, Groningen stb./, az eredmény azonban nem hozta meg a várt hatást, mivel a tisztviselőknek csupán töredéke települt át az intézményekkel együtt. Egy másik intézkedés az ipari beruházások visszafogását célozta bizonyos zónákban és más területekre való átcsoportosítását. Segítette volna elő, anyagi kedvezményekkel és ösztönzőkkel. Az energiaválság nyomán támadt gazdasági visszaesés azonban odavezetett, hogy 1975-re a beruházási kedv megcsappant. Így 1970 után már világossá vált, hogy a második jelentés célkitűzéseit nem sikerül megvalósítani. Időközben a gazdasági növekedés egyedüli üdvöztető voltába vetett hit is megingott - a Római Klub jelentései ekkoriban világítottak rá a nyers- és fűtőanyagkészletek rohamos csökkenésére, a fenyegető környezeti ártalmakra. A születési arány visszaesése pedig a 2000-re vonatkozó népességi prognózisokban lényeges korrekciókat követelt: a jelenlegi előrejelzések szerint Hollandia lakosságának száma 2000-ben mindössze 15 millió lesz.

A III. Országos Területfejlesztési Jelentés nem egységes mű, hanem részekből áll:

- az un. Tájékoztató Jelentés-ből/a területfejlesztési politika alapjait és célkitűzéseit vázolja, 1974/;
- az Urbanizációs Jelentés-ből /1976/;
- a Falusi térségekről szóló Jelentés-ből /1977/ és végül
- az Ágazati Jelentések-ből /vizgazdálkodás, közlekedés és szállítás, lakásépítés stb./.

Amíg egy térség további fejlesztését meghatározó, un. Tervezési Döntés megszületik, a különböző szintű fejlesztési tervek széleskörű vitára bocsátják. Hollandiában ennek a folyamatnak igen nagy jelentőséget tulajdonítanak olyannyira, hogy küszöbön áll a lentebb ismertetett eljárásnak az 1965. évi Területi Tervezési Törvénybe való beiktatása. Az eljárás tehát a következő lépésekből áll:

- a hatóságok kidolgozzák a területi fejlesztésről szóló javaslatukat;
- a javaslatot könyvtárakban, városházán stb. közszemlére bocsátják;
- nyilvános gyűléseket rendeznek, amelyeken a javaslattal kapcsolatos információkat nyújtanak;
- lehetőséget adnak írásbeli vélemények benyújtására;
- kérdőíves reprezentatív felméréseket szerveznek;
- egy területi tervezési tanácsadó testület, amely a gazdasági ágazatok képviselőiből, környezet- és természetvédelmi szakemberekből, a munkáltatók, alkalmazottak, valamint a helyi hatóságok képviselőiből és tudományos kutatókból áll, összefoglaló jelentést készít a tervezet fogadtatásáról;
- ezek alapján kormányhatározat születik;
- parlamenti vitára kerül sor;
- amennyiben az szükséges, elkészítik a módosításokról szóló jelentést.

A III. Országos Területfejlesztési Jelentés /továbbiakban csak III. Jelentés/ legfontosabb részének az Urbanizációs Jelentés tekinthető.

A Jelentés a következő alapelvekből indul ki:

- a zsúfoltság és aránytalan városszerkezet elkerülendő;
- a még be nem épített területek és ökológiai szempontból

értékes régiók megővéséről gondoskodni kell; a továbbiakban ezekkel a III. Jelentés falusi térségekről szóló része foglalkozik;

- a társadalmi-gazdasági fejlődésben fellelhető regionális különbségeket és egyenlőtlenségeket a minimumra kell szorítani;
- előbbi szempont vonatkozik a népességvándorlására is.

A Jelentést a településpolitika újszerű koncepciója jellemzi, amennyiben szakít azzal az elképzeléssel, hogy Randstad lakosságának egy részét régióin kívülre kell telepíteni, mégpedig a lehetőségekhez mérten minél messzebbre. Világossá vált ugyanis, hogy a nagyvárosok lakosság száma az életminőség romlásával /belvárosok problémája, szolgáltatások alacsony színvonala/ párhuzamosan csökken. Az elvándorlás nem annyira az ország északi területei, mint inkább a Randstad belső régiói vagy a szomszédos vidékek felé irányul. A városból elvándorlók továbbra is a városgyűrű területén dolgoznak, mégha nagy távolságokról ingáznak is. A városok hanyatlása már a Randstad társadalmi, gazdasági és kulturális nemzetközi jelentőségét fenyegeti.

Ezért a Jelentés fontos feladatként jelöli meg az agglomerációs területről történő elvándorlási folyamat megállítását. Ebből a célból aktív városi rekonstrukciós programokat dolgoztak ki, amelynek keretében az elhagyott, használhatatlan lakóépületek helyén új lakásokat, nem pedig - az eddigi gyakorlatnak megfelelően - hivatali épületeket vagy emeletes parkolókat fognak építeni. A nagyvárosokat mindenképpen elhagyni kívánó lakosságot a Randstad területén, azok közvetlen közelében kívánják letelepíteni. Ebből a célból "növekedési központokat" ill. "növekedési városokat" jelöltek ki. Ezek már létező városok vagy falvak. Előbbiek mindegyikében 6000, utóbbiakban pedig 10.000 lakás 10 év alatti felépítését tűzték ki célul. Az Urbanizációs Jelentés az előző jelentésekhez képest igen konkrétan jelöli meg a településfejlesztési politika céljait és eszközrendszerét.

A III. Jelentés Falusi Térségekkel foglalkozó fejezete négyféle földhasznosítási típust különböztet meg:

- elsősorban mezőgazdasági funkcióju területek /többnyire ilyen a Randstad belső régiója/;
- a vegyes /mezőgazdasági és egyéb/ hasznosítású területek a polderek síkvidékeire jellemző;
- kisebb területi egységek, ahol mezőgazdasági, természetvédelmi és egyéb területek találhatók egymás tőszomszédságában
- ilyenek a Randstad területén nem fordulnak elő;
- elsősorban természetvédelmi területek - ilyenek ritkák /Utrechti-dombság vagy nyugati dűnevidék/.

A Jelentés nem mond le arról a már korábban elfogadott célkitűzéséről, hogy meg kell akadályozni a szomszédos városi területek teljes összeolvadását és ebből a célból hét ütközőzónát jelöl ki.

A III. Jelentés az ütközőzónák szerepét pontosan meghatározza: ezek a környező városok lakói számára szolgálnak pihenő- és üdülőtérül. Randstad zöldvezetei részben mezőgazdasági, részben rekreációs területek. Ezek közül a legkiterjedtebb az Amsterdam és Haarlem között létrehozandó Spaarnwoude üdülőkörzet, 2700 hektárnyi területen. Mivel a környező városok amúgy is nehéz anyagi helyzetben vannak, a központi kormány magára vállalta a földfoglalás, területrendezés, építkezések, fenntartási

és kezelési költségek nagyobbik részét. A Kulturális és Üdülési Minisztérium pl. az említett üdülőkörzet kialakítási költségeihez 75 %-kal, fenntartási költségeihez 50 %-ban járult hozzá. Hasonló tervet dolgoztak ki a Rotterdam, Haga és Delft közötti zónára, itt a terület kétharmad része mezőgazdasági hasznosítású /főként gyepterület/ marad.

A kormány által kialakított területfejlesztési politikát konkrét tartalommal a tartományi hatóságok által kidolgozott regionális tervek ill. a helyi szervek által elkészített rendezési tervek töltik meg. A regionális terveket korábban kisebb területi egységekre kívánták kialakítani, abból az elképzelésből kiindulva, hogy a városgyűrűn belül a társadalmi-gazdasági szerkezet igen kis távolságokon is jelentősen változhat. Viszont éppen az ilyen egységek közötti sokrétű kölcsönhatás követelte meg azt, hogy a regionális terveket összevonják és jelenleg pl. egységes projektumot alakítottak ki az Északi-tengeri-csatornát övező területre /Ijmuidentől Amsterdamig/. Regionális tervek /1980-ig/ készültek kb. az ország felére. A tervek a fejlődés kívánatos irányait, valamint a megvalósítás egyes stádiumait tartalmazzák, s melyeket térképvázlatok is kiegészítenek.

A regionális tervek általános utasításai alapján a helyi hatóságok általános rendezési terveket dolgoznak ki, amelyek már pontosan körülhatárolják a földhasznosítás lehetőségeit és az építmények jellegét. Kötelező érvényű a nem beépített területekre vonatkozó terv elkészítése. A terveket mindenkor térképek egészítik ki. A regionális tervek esetében ezek méretaránya 1:100 000, az általános rendezési tervek mellékletei 1:20 000 méretarányban, a részletes rendezési tervek 1:2400 méretarányban készülnek.

A továbbiakban ismertetésre kerülő példák rávilágítanak a Randstad területfejlesztési problémáinak sokrétűségére.

Amsterdam belvárosában a keskeny utcák és csatornák szövevénye már nem felel meg a modern közlekedés által támasztott követelményeknek. Ehhez járulnak a nem kevesebb mint 7000 műemléképület karbantartásával járó problémák. Utóbbi költségeihez az állam 20 %-os támogatást nyújt. A helyi hatóságok igyekeznek megállítani a belváros hanyatlását - a lakóhelyi- és szolgáltató funkciók erősítésével és a közlekedés által okozott zsúfoltság csökkentésével. A városközpontban folyó rekonstrukciós program 126 ezer lakást, a helyi lakásállomány mintegy 45 %-át érinti. Ezzel egyidejűleg folyik a foghíjak beépítése. Az utóbbi 15 év folyamán az egy lakásra jutó népességszám háromról kettőre csökkent ezekben a negyedekben. A városközponttól távolabb vannak a lakótelepek. Bijlmermeer-t 1977 óta metró köti össze a központtal. A modern lakótelep lo emeletes lakóházai között tágas zöld zónák vannak. Amstelveen népességszáma az elmúlt harminc év alatt megháromszorozódott, az aktív népesség nagyobbik részét a helyi szolgáltatásokban és az Amsterdamból kihelyezett hivatalokban foglalkoztatják, így a település inkább tekinthető bolygó- semmint alvóvárosnak.

Az 1919-ben megnyitott és azóta hatalmasra nőtt Schiphol repülőtér 1979-ben 10 milliós személy- és 300 ezer tonnás áruforgalmat bonyolított, 26 ezer alkalmazottal. A környező tele-

pülések lakói sokat szenvednek a zajártalomtól. Korábban Hollandiában egy második nemzetközi repülőtér építését tervezték, de mivel a forgalom 1973 óta egyfolytában csökken, ezt a tervet elvetették és a leszállópályák változtatásával próbálják a zajszennyezést csökkenteni.

A korábban Amsterdam és Haarlem között elterült hatalmas tó kiszáritásával - Haarlemmer meer polder - 18 ezer hektárral növelték meg a mezőgazdaságilag hasznosítható föld területét. Az átlagosan 3-5 méterrel a tenger szintje alatt fekvő vidék víztelenítését nagy teljesítményű szivattyúk biztosítják. A múlt század közepén megkezdett nagyszabású művelet kemény munkát kívánt a földművesektől, míg a tengeri agyag borította földeket művelésre alkalmassá tették. Az állam a nagy pénzbeli ráfordításokat a parcellák eladásából nyerte vissza.

Délebbre terül el a híres virághagyma-termelő övezet, mely egy észak-déli irányban húzódó kb. 3 ezer hektáros sáv. A Föld mezőgazdasági területei között egyedülálló abban a tekintetben, hogy virágzás idején - április második felében és május elején - turisták ezreit vonzza. A növekvő termelési költségek jelentős csökkenést idéztek elő a gazdálkodók számára, akik közül sokan az északabbra fekvő vidéken folytatták tevékenységüket, mások meglegházi termeléssel igyekeznek az egyébként szezonális tevékenységet az egész év során folytatni.

A hágai agglomeráció keleti irányban történt terjeszkedésének eredménye Zoetermeer városa, amelyet az Urbanizációs Jelentés növekedési központként jelöl meg. Az 1960-ban csupán alig több mint 8 ezer főt számláló település lélekszáma jelenleg már jóval meghaladja a 60 ezer főt, 1990-re pedig százezres nagyvárossá fejlődik. A településen belül a magas épületektől kezdve a családi házas beépítettségig a legkülönbözőbb építkezési formák megtalálhatók. Erős az ingázás a településből Hágába és viszont; a több mint 23 ezer főnyi aktív népesség számára helyben csupán kb. 10 ezer munkaalkalmat kínáltak 1978 végén. Hágából hivatalok kitelepítését tervezik az új városba. Az utóbbi években kiépített vasutvonal 12 állomása lehetővé teszi a munkahelyek ill. lakások állomásoktól számított 500 m-en belüli megközelítését.

A Randstad területén új autószertrádákat is építenek, amely nem tartozik a legkönnyebb feladatok közé. Először a tözeget és agyagot kell eltávolítani, majd az így keletkezett, helyenként 8 méter mély csatornát homokkal feltölteni. Csupán ezután következhet a tulajdonképpeni utépités. Az uthálózat bővítésére azonban nagy szükség van, hiszen pl. a Gouda és Utrecht közötti szakaszon mintegy 65 ezer gépjármű halad át naponta.

Woerden - városi település a belső régióban, tipikus példája a gazdasági tevékenység szuburbanizációjának. A települést átszelő vasutvonalról délre - elsősorban az alacsony telekárak miatt - egy sor, a szolgáltató szektorba tartozó vállalat létesített telephelyet, áruházi lerakatot, bankok komputerközpontját stb. Nem utolsó szempont a központi fekvés sem - Utrecht 15, Rotterdam 30, Hága ill. Amsterdam pedig 40 km-re fekszik Woerden-től. Ezért az ingázás Utrecht és Amsterdam irányába egyaránt jellemző. A város aktív népességének mintegy 50 %-a helyi lakos, míg a többiek más településekből járnak ide dolgozni.

Összeállította: Bassa László

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

BARTA GYÖRGYI - ENYEDI GYÖRGY: Iparosodás és a falu átalakulása. Budapest, 1981. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 206 p.

A szerzők elsőként foglalkoznak átfogóan a falusi ipar hazai fejlődésével, sajátosságaival és kialakult területi különbségeivel. Az e problémával foglalkozó nemzetközi irodalom is szegényes, ezért azt a módszert, megközelítési módot is ki kellett munkálni, amellyel hazai körülmények között e téma megfogható.

Igen szerencsésen indítják a könyvet a szerzők azzal, hogy a falusi társadalom vándormozgalmát és az ingázással összefüggő kérdéseket elemzik. Így válik érthetővé, hogy az ipar dekoncentrációs folyamata, a falusi ipar fejlesztése nem csak ökonómiai racionalitásból, hanem általánosabb társadalmi "követelményből" is fakadt. A falusi ipar fejlesztése ugyanis mérsékelte az elvándorlást és a falusi társadalom, a helyi közösségek stabilizálódását segítette elő. Mindez persze azzal összefüggésben alakult ki, hogy a termelők koncentrációja révén létrejött városhálózatunk gerince, főbb központjai, amelyek kisugárzó centrumokká váltak és szűkebb vagy tágabb mértékben hatásuk alá vonták a környező településeket.

Messzemenően egyet lehet érteni a szerzőknek azon véleményével, hogy az ingázás nem kedvezőtlen jelenség, mert korszerű közlekedési feltételek esetén kedvezőbb életkörülmények kialakítására adhat alkalmat, mint a városi lakótelep. Nem is szólva a második gazdaság kiépítésének lehetőségéről, amely belátható ideig még fontos eleme lesz a nemzetgazdaságnak. Ugy vélem mindenképpen egyféle életmód alternatívát jelent, amelynek épügy vannak előnyei és hátrányai, mint egy jól kiépített városi lakótelepnek.

A szerzők a második fejezetben részletesen elemzik a falusi ipar fejlődését a tőkés Magyarországon és a felszabadulás után, a kialakult falusi ipar jelenlegi ágazati és területi szerkezetét, foglalkozási sajátosságait, a termelés színvonalát stb. /Barta Gy./. Ugyancsak e fejezetben kapott helyet a mezőgazdasági nagyüzemekben kialakult és sokat vitatott ipari tevékenység értékelése /Enyedi Gy./.

A probléma társadalmi jelentőségét mutatja, hogy 1978-ban a falusi iparban 370 ezer fő dolgozott és súlya mintegy 22 %-ot tett ki a nemzeti iparban. Ennek a jelentősége a falusi társadalom fejlődésében akkor is nagy, ha tudjuk, hogy a városi székhelyű vállalatok sok esetben "kihasználták" a falusi térség kényszerhelyzetét és nem minden esetben a korszerű ipari termelést építették ki. Ami részben a szakképzetlen munkaerő kinálattal magyarázható. Helyes az a megítélés, hogy a gazdasági reform továbbvitele, a falusi közép vállalatok esetleges önállósulása, a részleg jelleg csökkenése új lehetőségeket teremthet, hozzájárulhat a falusi ipar stabilizálódásához, az eddigi nagyméretű "mozgás" csökkenéséhez.

Határozottan és logikusan cáfolja a szerző azokat a "hiedelmeket", amelyek a mezőgazdasági nagyüzemek melléktevékenységével kapcsolatban felmerültek. Részletes elemzést kapunk a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének jelentőségéről, formáiról, szerepéről a termelési folyamatban és a kialakult területi különbségekről.

Egyetértünk azokkal a feltételezésekkel, amelyek a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének hosszú távu fennmaradását ígérik. Például az a tény, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek alaptevékenysége mindinkább megköveteli az ipari jellegű szolgáltató tevékenység jelenlétét, a kis sorozatu termékek, fogyasztási cikkek gyártására is a kis üzemek alkalmasak stb. az ipari melléktevékenység fennmaradása mellett szól.

A könyv III. fejezete az iparosodás és a falusi településhálózat összefüggését, a térbeli átalakulás jelenségeit tekinti át. A szerzők egyértelműen igazolják, hogy az iparosodó falvakban kedvezőbb demográfiai folyamatok játszódtak le - még népességcsökkenés esetén is - mint a funkciószegény perifériális településekben. A falvak helyzete alapvetően függ a városoktól való távolságtól, az elérhetőségtől. Következésképpen az agglomerációban lévő falvak vannak a legkedvezőbb helyzetben.

Különösen fontos szerepe lehet az "iparszerű" mezőgazdaságnak a falusi térség fejlesztésében, ami persze nem jelenti a népesség szükségszerű stabilizálódását vagy gyarapodását. A gazdasági aktivitás, dinamizmus csökkenő népességszám mellett is elképzelhető. Végül a IV. fejezet visszakanyarodik a szűkebben értelmezett falusi társadalom problémájához és azt vizsgálja, milyen hatással voltak a vázolt iparfejlődési tendenciák a falusi életkörülményekre. Kirajzolódik, hogy a falusi ipar fejlődése, az iparszerű agrártermelés kialakulása, egészében a több funkcióju falusi terek kialakulása egy "urbánusabb" életformát eredményezett.

Nagyon igaz, hogy a falusi térség jövője az alábbi kérdésektől függ:

1. Milyen hatása lehet az intenzív, szelektív iparfejlesztésnek a falusi ipari telephelyek további működésére?
2. Milyen jövője lehet a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének?
3. Milyen településfejlődési hatása lehet a mezőgazdaság további iparosodásának?
4. A falusi településhálózat milyen jövőbeni koncentrációja képzelhető el?"

A könyv, amely több éves kutatás eredményeit foglalja össze megkönnyíti a fenti kérdésekre adandó választ, legalább is azt, milyen irányba kellene terület- ill. településfejlesztési politikáknak lépnie.

Nekem a 3., 7. és 9. ábrák tetszettek jobban, mert a falusi ipar területi különbségeit pontosabban adják vissza.

Berényi István

BERÉNYI ISTVÁN /szerk./: Tokaj településfejlesztésének földrajzi alapjai. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó. 112 p. /Földrajzi Tanulmányok/

Intézetünk időszaki kiadványsorozataujabb érdekes könyvvel gazdagodott. A népszerű "kéksárga" 17. kötete időszerű témával foglalkozik. A boráról méltán világhírű településünk: Tokaj példáján mutatja be a településhálózatunk átalakulása során kedvezőtlen helyzetbe került, ugyanakkor neves hagyományok-

kal rendelkező centrumtelepülések mai állapotát, hátrányos helyzetük történelmi, társadalmi, gazdasági okait, fejlődésük és fejlesztésük lehetséges irányát.

A hat tagú kutatógárda /Barta Gy., Beluszky P., Berényi I., Enyedi Gy., Mészáros J. és Sikos T.T./ sokoldaluan, a részletekre is kiterjedő figyelemmel végezte munkáját. Az eredmény egy olyan komplex, lényegretörő tömörségű tanulmány, amelyben egyaránt fellelhetők a hazai település-, ill. területfejlesztés általános problémái és egy adott, meghatározott természeti-gazdasági-társadalmi környezetben létező település fejlődésének egyedi gondolatai.

A könyv lényegében két fő részre, azon belül több fejezetre és alfejezetre tagolódik.

Az első részben - a településfejlesztési koncepció kidolgozásának általános sémája alapján - mindenekelőtt a genetikailag két különböző táj érintkezésénél fekvő község kedvező és kedvezőtlen természetföldrajzi adottságaival ismerkedhetünk meg, majd az egykori mezőváros viharos történelmét követhetjük nyomon. A történelmi elemzés feltárja Tokajnak azt a sajátosságát, hogy a település nem elsősorban a hegyaljai bortermelésben játszott vezető szerepe révén jutott el a mezővárosi fejlettségi szintre, sokkal inkább forgalmi fekvésének előnyei és piacközponthoz való közelsége következtében kapta városi szerepkörét. /Ugyanakkor kétségtelen, hogy a szőlőtermelés és a borkereskedelem már a XV. sz.-tól kezdve alapvető gazdasági tényező volt Tokaj életében./

A Tokaj gazdasági és társadalmi helyzetét elemző fejezetben áttekintést kapunk a község és környéke demográfiai viszonyairól, majd a település ipari fejlődésének gondolataival ismerkedhet meg az olvasó. Külön ki kell emelni a szerzőknek azt a megállapítását, hogy a környező központi települések, ipari központok /pl. Szerencs, Nyíregyháza, Kazincbarcika/ munkaerő-vonzása kedvezőtlen hatással van Tokaj demográfiai helyzetének, a község és környéke ipari fejlődésének alakulására /elvándorlás, elingázás/. A térségben még ma is jelentős a munkaerő-felesleg, az ipari termelés többnyire korszerűtlen kisüzemekben folyik és a bérszínvonal is elmarad az országostól.

A terület mezőgazdaságának sajátosságait bemutató alfejezetben tág teret kap a Tokaji-hegyen folyó szőlőművelés kedvezőtlen alakulásának elemzése. A szerzők rámutatnak, hogy a bajok gyökerét a földosztás módjában kell keresni, amikor is a szőlőnagybirtok felosztása a fontos gazdasági erőforrás szétforgácsolódását eredményezte. Így a viszonylag kicsi területen nem jött létre egy, a szőlőtermeléssel kiemelten foglalkozó szocialista mezőgazdasági nagyüzem. Ehelyett a szőlőterületeken az állami gazdaság, a szőlészeti kutató, a szövetkezetek, valamint az egyéni termelők osztoznak, ami a ráfordítások alapján nem kedvez a termelésnek. A szőlőrekonstrukcióból való kimaradás, a hetvenes évektől kezdődő borértékesítési nehézségek, és az egyéni termelők jó minőségű bort adó szőlőinek fokozatos pusztulása még jobban súlyosbítja a helyzetet.

A község idegenforgalmával foglalkozó fejezet felhívja a figyelmet a turizmust fellendíteni képes helyi erőforrások alacsony kihasználtsági fokára.

Az első rész utolsó fejezete Tokaj központi szerepkörének alakulását vizsgálja, sorra véve a település jelenlegi funkcióit. Az elemzésből egy olyan nagyközség képe rajzolódik ki, amelyben egyrészt fellelhetők a városi fejlődés irányába ható dinamikus tényezők /kiskereskedelmi, oktatási-kulturális központi szerepkör/, másrészt azok a funkcionális elemek, amelyek már /vagy még/ csak korlátozottan vannak jelen /közlekedési, egészségügyi, irányítási-szervezési szerepkör/, így gyenge hatásukkal fékezik, ill. alig segítik elő a település fejlődését, a környező településekre ható vonzásának érvényesülését.

A könyv második része a tulajdonképpeni településfejlesztési javaslat konkrét megfogalmazása. Az első rész vizsgálati eredményei alapján a szerzők kifejtik Tokaj fejlesztésének általános alapelveit, és az ezeknek megfelelő célkitűzéseket és feladatokat. A település központi szerepkörének erősítésére, iparának, mezőgazdaságának és idegenforgalmának fejlesztésére vonatkozó tervjavaslatok megalapozottak, tükrözik az ország és a szűkebb térség gazdasági-társadalmi fejlődésében érvényesülő tendenciákat.

A tanulmány olvasása után a recenzorban mindössze az a kérdés fogalmazódik meg, hogy a gazdasági fejlődés jelenlegi, egyre szigorodó feltételei közepette mennyire lehet számolni egy dinamikusabb fejlesztési folyamat mielőbbi megindulásával Tokajban és környékén? A fejlesztési források korlátozott felhasználhatósága vajon milyen mértékben fogja befolyásolni az illetékes ágazati tervezőintézeteket /és megyei tanácsot/ abban, hogy figyelembe vegyék egyes tényezők nagyobb társadalmi, mint ökonómiai jelentőségét /pl. a tokaji szőlőművelés, a település idegenforgalmi jellegét erősítő rekonstrukciós és épület-helyreállító tevékenység stb./? E kérdésekre csak a közeli és távolabbi jövő településfejlesztési gyakorlata adhatja meg a választ.

A Tokaj gazdasági-társadalmi fejlődésének sajátos térbeli összefüggéseit szintetizáló, tartalmában és módszerében is sok újat adó tanulmánykötetet számos jól szerkesztett ábra, táblázat és több kitűnő fénykép gazdagítja. A könyv joggal válhat területi és településtervezéssel foglalkozó szakemberek, kutatók, geográfusok és a Tokaj sorsa iránt érdeklődők hasznos olvasmányává.

Dr. Tiner Tibor

VARGA DÁVID: Az ország peremén. Budapest, 1982. Magvető Kiadó
261 p.

Milyen egy peremvidékre szorult magyar falu társadalma? Miért kerülhettek újra előtérbe egy kis békési faluban a régi nagygazdák? Mi a háztáji valódi szerepe falvaink életében? Mit jelent a településhierarchián belüli periférikus helyzet?

Ilyen és hasonló kérdésekre keresi a választ Varga Dávid "Az ország peremén" című könyvében. Ezzel ahhoz a szociográfiai vonalhoz kapcsolódik, amely képes élvezetes stílusban lényegi mondanivalókat közölni anélkül, hogy bizonyító adatok sokaságával terhelné olvasóját. A helyenként riportszerűen meg-

irt könyvében nemcsak a peremvidékre szorult kis békési falu, Körösnagyharsány lakóinak életéről rajzol átfogó képet, hanem a felvetődött kérdések kapcsán országos problémákra is ráírnyítja a figyelmet.

A szerzőt egyrészt Körösnagyharsány sajátos társadalomszerkezete, másrészt a településhierarchián belüli periférikus helyzet kialakulásának okai, jellemzői foglalkoztatják.

Harsány lokális társadalma felé két szempontból közelít: hangulatos riportjaiból a helybeliek egyenlőtlenségképe, saját elemzéséből pedig a valós társadalmi tagozódás bontakozik ki.

Napjainkban "társadalmunk szerkezetét a döntő többség úgy írja le, hogy a népesség jelentős része az általános társadalmi helyzet körül helyezkedik el, és egy-egy kisebbség él az átlagnál lényegesen jobb, illetve lényegesen rosszabb helyzetben" /Társadalmi strukturák fejlődése. II. kötet. p. 371. Kossuth Kiadó, 1979/. Körösnagyharsányban sincs ez másképp: "A gazdák tiz százalékanak... jól megy", ugyanakkor "olyan tiz százalék is van aki szegény" mondja a szerző egyik beszélgetőpartnere. Az átlagostól eltérő társadalmi helyzetet itt is - akárcsak társadalmi méreteiben - az új strukturáló tényezők teremtik meg. Harsányban elsősorban a "második gazdaság", közelebbről a háztáji formájában jelenik meg. Amíg az "Mgtsz adja a megélhetést", addig az igazi anyagi gyarapodás a háztájiból fakad.

Az új strukturáló hatások sajátossága azonban éppen az, hogy a végzett munka jellegétől függetlenül hoznak létre számottevő társadalmi differenciálódást. A "második gazdaság" és annak harsányi típusába, a háztájiba, csak megfelelő tőkével lehet belépni, illetve eredményesen termelni. Ilyen nagyságú tőkével falun csak a régi nagygazdák rendelkeznek, így érthető a harsányiak vélekedése: most is "annak megy jobban, akinek azelőtt jobban ment, akinél egy kis alap maradt".

A régi nagygazdák nemcsak a háztájiban vannak kedvezőbb helyzetben, hanem a falu vezetésében is. A falu mai társadalmi viszonyaiban még jelen vannak a korábbi paraszttársadalom rétegződésének bizonyos következményei, illetőleg befolyásolják a mai strukturában végbemenő mozgást. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének a hetvenes évek első felében végzett faluszociológiai vizsgálatai kimutatták, hogy "... a szellemi dolgozók rétegébe való átkerülés esélye ... a birtoknagysággal együtt nőtt, ám 50 holdon felül már senki sem került be a vezető és értelmiségi társadalmi rétegbe" /Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Kossuth Kiadó. p. 178./.

A hatvanas évek közepéig a régi nagygazdák számára pozícióik átmentéséhez, elsősorban a községi vezetésbe való beépülés csatornája állt rendelkezésre, ettől kezdve pedig a háztáji révén kerültek ismét előtérbe. Mindkét esetben ösztönző társadalmi szempontból hasznos falusi átforgatással van dolgunk. A hatvanas évek közepéig a falusi szakemberhiány miatt átmenetileg társadalmi szükségszerűség volt a "nagyüzemi jellegű" gazdálkodáshoz is értő, a falu előtt is tekintéllyel rendelkező nagygazdák számára a falusi vezető pozíciók felé jó utak kitárása. Ezt követően pedig mezőgazdaságunk termelékenységének fokozása végett, a nagyüzemi és a kisüzemi termelés kölcsönös előnyeinek kihasználása érdekében megszerveződött a háztáji gazdaság. A kedvezőbb pozícióban lévő társadalmi csoport a háztáji gazdál-

kodás adta előnyöket természetesen gyorsabban ki tudta használni.

Ezek a helyes gazdasági és társadalmi folyamatok, illetve szükségszerűségek, azonban a falvak lokális társadalmának prizmáján megtörve jutottak érvényre. Varga Dávid itt olyan probléma gyökereire mutat rá, amelyet a társadalomtudományoknak célszerű alaposabban megvizsgálni. Társadalomalakító törekvéseink sikere érdekében nem szabad elmulasztani azoknak a közegeknek; lokális társadalmaknak, történelmileg kialakult régióknak alapos társadalomszerkezet-vizsgálatát, amelyekben az általános társadalmi-gazdasági tendenciák olykor ellenkező előjellel érvényesülnek. "Nem panaszkodom, csak azt mondom, hogy kizsákmányoló még most is rettenetesen sok van köztünk... Nincs intézményes, szervezett kizsákmányolás, de az emberi kapcsolatoktól függő van" - mondja a falu egyik gazdája.

A harsányiak számára ezek a megváltozott előjelű folyamatok - amelyek a régi nagygazdák előtérbekerüléséhez vezettek - mindennapjaik állandó konfliktusait, társadalmunk igazságába vetett hitüket megingató régi magatartásformák ujjaéledését jelentik. Varga Dávid könyvének egyik legnagyobb értéke, hogy érzékletes eszközökkel képes megrajzolni az eltorzult társadalmi folyamatokat, pl. a régi nagygazda magatartás továbbélését.

Kőrösnagyharsány társadaloméletének egyik döntő mozgatója a háztáji, ezért a szerző alaposan feltárja ennek viszonyait. Ugyanakkor ez esetben is olyan általános jelenségekre utal, amelyek túlnőnek a falu határain. Keményen fogalmaz amikor azt írja: "a háztáji lényegében nem más, mint a parasztság burkolt, kifinomult kizsákmányolása. A parasztság ugyanis alacsonyabb színvonalu élettel, több munkával, kevesebb szabadidővel fizet az otthoni gazdaságokból származó haszonért, amit az államkassza söpör be és oszt el újra...". Ez az elosztás pedig egyértelműen városközpontu, így falvaink lakossága eleve hátrányos helyzetbe kerül. A parasztság számára a háztáji a fentiekben kívül még egy másik csapdát is jelent.

A falu és a parasztság általában idegenkedéssel fordul minden központosító törekvéssel, így a termelés központosításával szemben is. Számára a termelés központosítás megkerülésének egyik lehetséges utja a háztáji, ahol önállóan termelhetett - véli a szerző. "A háztáji ma lényegében ugyanazt jelenti a harsányi parasztnak, mint őseinek a kuruc kori életmód, a lótartás, a piacozó szekerezés. A szabadság, önállóság forrása, talaja és egyben szimbóluma". Meg kell jegyezni, hogy ez tetszetős, de kissé romantikus analógia, hiszen a falusi lakosság a háztájit nem maga "választotta", hanem központi gazdaság-politikai döntés eredménye. Ez az önállóság azonban csak látszat - írja a szerző -, mert úgy szabadul meg a termelési központosítástól, hogy közben a fogyasztói központosítás csapdájába esett. Hiába valósult meg többé-kevésbé termelői önállósága, ha ezzel együtt mint fogyasztó újra elvesztette függetlenségét.

A társadalomtól kapott fogyasztói minták egyre növekvő fogyasztásra kényszerítik a falvak lakosságát. A családok már "nem is saját maguk anyagi lehetőségeikhez igazodnak, hanem az elképzelt ideálhoz..." /Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomképéhez. Budapest, 1978/. Ezen kívül a fogyasztás növelésére kényszerítenek "az urbanizációs folyamat

sajátos falusi feltételei" is, "amelyek többet, nagyobb anyagi áldozatot igényelnek az egyéntől, mint a városi feltételek" /Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Kossuth Kiadó. 1982. p. 148/. A falu nem rendelkezik olyan kedvezményekkel, mint pl. a városi lakásépítés vagy a városok kiépített infrastruktúrája, ezeket falun az egyéneknek saját erejükből kell megteremteniük.

A fogyasztói mintákból átvett és az infrastrukturális elmaradás miatt kikényszerített céljaik elérésére pedig csak a mind nagyobb mérvű háztájizás révén van lehetőségük. Ezért a "mértéktelen háztájizás" nem csupán a periférikus helyzet következménye - ahogy Varga Dávid írja -, hanem ezekből az általános feltételekből eredően falvaink többségében is érvényesülő kényszerűség.

Az "önállóság" elvesztése falvainkban nemcsak egyéni méreteken zajlik, hanem a település, mint közösség is elveszti szuverenitását. A szerző tanulságos életutak elemzésével tárja fel Körösnagyharsány közösségi életének hanyatlását, a peremvidékre szorult település társadalmi sorvadását.

Véleménye szerint a periférikus falvak helyzetét két jellemző - a "periférikus deformáció" és a konzervatív "önvédelmi mechanizmus" - határozza meg. "A periférikus torzulás, az a - fénytöréshez hasonló - jelenség, melynek során a peremvidék társadalmi közege visszaveti, megmáskítja a hasznos, célszerű szándékokat, törekvéseket, akár saját, belső köreiből, akár "felülről" erednek is". Az "önvédelmi mechanizmus" pedig egy olyan szembenállás, melynek célja, hogy a falu "az adott állapotban állandósítsa, konzerválja, fenntartsa magát".

Ezek a jellemzők azonban már következmények. Eredményei egy olyan sajnálatos folyamatnak, amely falvaink többségét érintette és nem korlátozódott csupán a peremvidékre, bár hatásai itt jelentkeztek a legszélsőségesebben. A folyamat tulajdonképpeni jellege a falu - "mint közösség" - önállóságának csökkenése.

Az öntevékeny és hatékony közösségi cselekvés társadalmi és gazdasági eszközeitől /mindenek előtt a pénztől/"megszabadították" falvainkat, majd ezeket központi kezekbe helyezték át, így a falvak cselekvési eszközök nélkül maradtak.

Hatására először a tehetetlenség érzése lett urrá a falun. Ennek egyenes következménye lett tétlenségük, majd ez az érzés tovább halmozódva egyre erőteljesebb konzervativizmusba csapott át. A cselekvési eszközök elvonása következtében a falu végül logikus ellenreakcióként kiépíti saját "önvédelmi mechanizmusát", amellyel tovább gyengíti önmagát, mert ezzel a konzervatív mechanizmussal a falu "önmaga alatt vágja a fát... a jót kiveti magából, a gyengébbet, rosszabbat viszont elfogadja".

Másrészt a cselekvési eszközöktől megfosztott falvakban megteremtődtek a korrupció feltételei - véli a szerző. A cselekvési eszközei járási és megyei, központi kezekbe kerültek át ugyan, de az egész járásban, vagy megyében mégiscsak szűkösön voltak elegendőek. A hiány itt is - mint mindenütt - a korrupció melegágya lett, mert a központi szinten is kevés eszközből csak személyes utakon lehetett egy-két morzsát visszaszerezni. A falvak sápadt "ködrendszerének" végül kialakul az a megyei vagy járási "holdudvara", amelyen belül egy kialakult árfolyamon személyes és anyagi jellegű juttatások fejében visszakapható a cselekvési eszközök töredéke. Beindul a visszaélések véget nem érő

sorozata, amely ujjaélesztve a régi "megyei és járási urak" szerepét, magatartásformákban is megteremti a maga megfelelőit. Mindkét véleményt csak is az empirikus szociológiai vizsgálatok erősíthetik vagy cáfolhatják meg.

Intő jelek sokasága, megrázó és felrázó helyzetképek - mint amilyen "Az ország peremén" is - mielőbbi megoldásért kiáltanak. Ebből a helyzetből előremutató kiutak alig vannak.

A fentiek orvoslása mindenek előtt a napirenden lévő helyes társadalmi törekvéseink megvalósításától, a szocialista demokrácia kiszélesítésétől függ. Olyan irányú változás kívánatos, amely magában foglalja a településönkormányzat megerősödését, amelyben megtestesülhetnek a helyi társadalmak, az egyes társadalmi csoportok sajátos érdekei is.

A szerző is arra figyelmeztet, hogy ebbe a helyes társadalomalakító folyamatba falvainkat is be kell vonni. Könyvének legnagyobb tanulsága éppen az, hogy azok ne törjenek meg a Toká-lis társadalmak "prizmáján", ne válhassanak ellenkező előjelűvé.

Cséfalvai Zoltán

WERNER MIKUS: Industrielle Verbundsysteme. Studien zur Organisation der Industrie am Beispiel von Mehrwerksunternehmen in Südwestdeutschland, der Schweiz und Oberitalien. Heidelberg, 1979. Selbstverlag des Geogr. Inst. der Univ. Heidelberg. 173 p.

/Ipari egyesülések. Tanulmányok az ipar térbeli szerveződéséhez több-telephelyű vállalatok példáján Délkelet-NSzK-ban, Svájcban és Észak-Olaszországban/

Az 1960-as évek gazdasági konjunkturája Európa-szerte nagy lökést adott az ipar mennyiségi és minőségi fejlődésének. Az ipari termelés területi decentralizációja általános jelenséggé vált. Az azonban már kevésbé ismert, hogy a területi decentralizálódással egyidejűleg az ipar koncentrációja is erősödött. Ez a két folyamat korántsem zárja ki egymást, az ipari termelés ugyanis területileg szórtabban, ugyanakkor egyre kevesebb vállalat keretében szerveződött, ami az ipar dinamikus, a termelést meghatározó elemeinek /irányítás, vezetés, tervezés, értékesítés, kutatás stb./ koncentrációját hozta magával. Ilyen megközelítésben az ipar területi decentralizációja alapvetően más megvilágításba kerül, és más szempontok szerint értékelhető.

A több-telephelyű vállalatok elszaporodásával, a részlegek és az anyavüzetek sokoldalú kapcsolataival, az ipar megváltozott, egyre bonyolultabbá váló kapcsolatrendszereivel és ezek térbeli-gazdasági-társadalmi kihatásaival foglalkozik W. Mikus és kutatótársainak figyelemreméltó könyve.

A fejlett tőkésországokban az ipari vállalatok jelentős része több, területileg gyakran egymástól távol elhelyezkedő, telephelyből áll. /Több-telephelyű vállalatok foglalkoztatják pl. Nagy-Britanniában az ipari dolgozók 60 %-át, Olaszországban 40 %-át, de a szocialista Magyarországon is pl. a községekben működő ipari telephelyek 85-90 %-a más székhelyű iparvállalatok részlegei./

W. Mikus tanulmánya 370 vállalat közel 1500 telephelyének vizsgálatára terjed ki, amelyek az elektromos, a finommechanikai, a vegyi, valamint az élelmiszer és élvezeti cikk iparhoz tartoznak, Dél-NSzK, Svájc és Észak-Olaszország területén. A mintavétel módja és nagysága így lehetőséget nyújt a regionális ill. az iparági sajátosságok kimutatására is.

A nagyságrendi megoszlás, az éves forgalom, a foglalkoztatottak száma és az üzemi terület nagysága alapján világossá válik, hogy nemcsak a nagyvállalatok választották az ipari termelés térbeli szervezésének ezt a formáját, hanem a kis- és a közép-vállalatok is. Az anyaüzemek és részlegeik funkciói a vállalatok tevékenységében élesen szétválnak; az anyaüzem őrzi a vállalkozói funkciót /irányítás, tervezés, kutatás, fejlesztés stb. valamint rendszerint a termelés bonyolultabb részét. Ebből adódik a fióküzemek technikai felszereltségbeli lemaradása, a kvalifikált munkaerő magasabb részaránya, a bérszínvonalbeli elmaradás stb.

Az ipari decentralizáció javarészt úgy valósult meg, hogy a központi településekben maradó anyaüzem alsóbb rendű központokban, vagy éppen központi funkció nélküli településekben nyitott telephelyet. Az ipar ilyen jellegű területi terjeszkedése nyilvánvalóan minőségileg más, kevésbé kedvező hatást gyakorol az ujonnan bevont településekre, és területi sajátosságoktól függően különböző mértékben egyoldalú koncentrációhoz vezet a "góc" térségekben.

Rendkívül érdekes a több-telephelyű vállalatok keletkezési körülményeinek és fejlődési fokozatainak leírása. A fióküzemek telepítésével történő iparosítás először a XIX. században indult meg a Nyugat-európai országokban, az utolsó évtizedében megerősödött, majd hosszabb stagnálás után az 1920-as években újra felélénkült. Gyors fejlődés vette kezdetét a II. világháborút követően, amely csúcspontját az 1960-as években érte el, amit az 1970-es években - ágazati különbségekkel - újra visszaesés váltott fel. A több-telephelyű vállalatok mai rendszeréhez vezető fejlődés szakaszai:

- kezdeti szakasz: tőke-összefonódás, termelési együttműködés; egy-egy vállalat erőteljes kiemelkedése a többi közül;
- alárendeltségi szakasz: a vállalatok jogi önállóságának meghagyása mellett, a több üzemből álló termelési rendszer irányítását vezető-cég veszi át;
- megvalósítási szakasz: több-telephelyű vállalatok alapítása, esetleg fuziója után;
- integráció és az újjászervezés szakasza: a termelés specializálódása, vagy a termelés növekvő diverzifikálása;
- expanzió szakasza: a növekvő termelés kihelyezése új fióküzemekbe;
- összevonások szakasza: egyes fióküzemek leállítása;
- a több-telephelyű vállalatok szétválasztása, önálló gazdasági egységek kiválása.

A továbbiakban a tanulmány részletesen foglalkozik a többtelephelyű vállalatok létrehozásának feltételeivel, előnyeivel és hátrányaival. Sok rokon vonást, de a társadalmi-gazdasági rendszerből következő sajátos eltéréseket is találhatunk a magyar iparosításnak az 1960-as években lejátszódó fejlődési folyamataival.

Vizsgálati módszereiben és kutatási eredményeiben is új információkkal szolgál a könyv hatodik fejezete, amely a vállalat belüli több-telephelyű szervezet mechanizmusát írja le. A funkciók jellemző felosztásával feltárnak a vállalat belüli kapcsolatok, a vállalatok térbeli szerveződésének formái, a "decision making", a regionális ill. funkcionális tagolódás. A több-telephelyű vállalat centralizált szervezetéből sokrétű függőségek származnak /az ilyen jellegű függőségi viszonyokat nevezte Myrdal - model of cumulative causation - a halmozódó okozati viszonyok modelljének/. Igen érdekes /a magyar helyzet-től gyökeresen különböző/, hogy a vállalat belül, a telephelyek között a közvetlen termelési kapcsolatok gyengék. A tapasztalatok ugyanis azt mutatták, hogy gazdaságosabb egy helyen végtermékeket gyártani, mint a telephelyeket egy-egy részfolyamatra ráállítani. A telephelyek közötti kapcsolódásokat a részlegek száma, egymástól való távolsága, felszereltsége, az input-output arányok eltérései, az üzemek közötti forgalom, a beszerzés és értékesítés centralizáltsága stb. alapján vizsgálták.

Végül - összefoglalásként - többféle kritérium segítségével a több-telephelyű vállalatok típusait különböztették meg. Ilyen kritériumok voltak: a termelés szervezése, diverzifikáltsága, a kapcsolatok változatossága, a gyártási folyamat lépcsőzetes tagoltsága, az üzemek egymás közti távolsága, a gazdálkodó és az adminisztratív egységek regionális elhelyezkedése és kihatása stb.

Ez a tanulmány hozzásegít az iparban kialakult differenciált területi-termelési kapcsolatok és kapcsolódások kimutatásához, a vállalat belüli telephelyek közötti termelési folyamatok bonyolult mechanizmusának megismeréséhez. Az iparföldrajzi kutatások előtt áll a feladat, hogy e bonyolult térbeli szervezetek, függőségi kapcsolatok erőteljes /és regionálisan nyilvánvalóan differenciálódó/ térbeli kihatásait elemezze, feltárja.

Barta Györgyi

"A területi politika mágikus szóvá vált, de mint minden mágikus dolog senki sem biztos pontosan benne hogyan működik." /W. H. Rambousek/

A területi egyenlőtlenségek kérdése jelenleg a gazdaságföldrajz reflektorfényben lévő témaköre. Gondolhatunk itt akár a világ-gazdaság, akár egy-egy ország gazdasági, társadalmi jellegű területi különbségeire. 1977-ben német és svájci közgazdászok területi tervezéssel, területi politikával foglalkozó csoportot alakítottak /Regional Policy Working Party/, melynek célja, hogy vizsgálja van-e szükség az állami beavatkozásra a gazdaság területi szerkezetének kialakításában, hogy leírja és értékeli a már létező állami kezdeményezéseket, kidolgozzon különböző területfejlesztési stratégiákat. Vizsgálati köre több szintet fog át, pl. foglalkozik az új gazdasági világrenddel, a nemzetközi integrációs törekvésekkel és a nemzeti szintű területi politikával.

A munkacsoport eddig Hamburgban /1978-ban/, Eschwege-ben /1979-ben/, Zürichben /1980-ban/, és Londonban /1981-ben/ tartott ülést. A Geofórum c. folyóirat 1982-es évfolyamának 2. száma az 1981-es londoni szeminárium anyagát tartalmazza, melyet angol közgazdászokkal közösen szerveztek. Témája: "Területi politika az ipari és a fejlődő országokban".

A folyóiratban 9 tanulmány van. Az első általános elméleti jellegű, a többi 8 esettanulmány különböző országok példáján nyújt áttekintést az adott országok területi egyenlőtlenségeiről és alkalmazott területi politikájáról. Az országok közül 3 fejlett tőkés ország: NSzK, Nagy Britannia, Spanyolország; 1 szocialista ország: a világpolitikai érdeklődés középpontjában lévő Lengyelország; és 4 különböző földrajzi elhelyezkedésű fejlődő ország: Malaysia, Nigéria, Kamerun és Costa Rica. A tanulmányok természetesen NSzK, svájci és angol szerzők munkái.

A folyóirat egyrészt átfogó képet nyújt a területi politikáról és tervezésről, másrészt számos elméleti és módszertani tanulsággal szolgál. Az érdeklődés felkeltésére néhány gondolat:

A területi egyensúlytalanságok problémája minden tanulmányozott országban létezik, sőt az utóbbi években előtérbe került és intézkedéseket követelt az országok kormányaitól. A növekvő jelentőség oka, hogy a világ gazdasági válságjelenségek, az általános recesszió mindenhol súlyosbította a háttérben lévő körzetek helyzetét, egyben új területi ellentmondásokat hozott. Aktuális

^x Ismertetés a Geofórum c. folyóirat 1982-es 2. tematikus számáról: Regional Disparities and Regional Policies

vált a területi politika eddigi eredményeit értékelni, és ennek megfelelően módosítani céljait és eszközeit. Ahol az ország gazdaságpolitikáját eddig nem jellemezte területi szemlélet ott ez a szempont is megjelent. Az eddigi eredmények jellemzésére újra Rambousek ironikus megjegyzését idézem: "Az általános eredmény valami olyan, mint egy sokfejű szörny, de a fejlesztési sárkány fejei gyakran úgy tűnik találomra nőnek és a többitől függetlenül."

Miért az a benyomások, hogy Rambousek megállapításai nemcsak a harmadik világra érvényesek?

- A leírt országok mindegyikében megfigyelhető, hogy területi terveik, célkitűzéseik egyáltalán nem, vagy nem a várt mértékben valósulnak meg. Meglévő területi különbségeik nem csökkennek, sőt gyakran éppen nőnek.

- Szinte mindenhol feltűnő jelenség, hogy a területi politikai intézkedések újabb feszültségeket szülnek, esetleg szintén területi jellegűeket. Tipikus példái ennek Lengyelországban a nagyvárosi infrastruktúra elhanyagolása, vagy az angliai nagyvárosok elnéptelenedése.

- Általános, hogy az egyéb gazdasági folyamatok "erősebbek" a területi politikánál, amire jó példa a gazdasági válság hatása. Az Angliáról szóló tanulmány szerzője szerint valószínűleg a recessziót megszüntető gazdasági intézkedések jobban segítene a területi egyensúlyt, mint bármely kifejezetten területi politikai eszköz.

Mind a fejlett tőkés országokban, mind a fejlődő országokban ellentmondás feszül a növekedés követelménye és a területi egyensúly követelménye között. Nyugat-Európában az éleződő verseny miatt van szükség a fejlett régiók infrastrukturális, technikai és szakember lehetőségeinek kihasználására. A Harmadik világban az elmaradottság követeli a gyors növekedést, de azt éppen a világgazdaságba integrált termékek vagy a városi elitet kiszolgáló ipar biztosítja, amely a létező nagyvárosokba települ.

- Jellemző közös vonás, hogy egyéb társadalmi, politikai feltételek akadályozzák a területi politika céljainak végrehajtását. Ezek sokszor szervezeti, intézményi nehézségekben jelennek meg, de azok mögött általában valós érdekellentétek húzódnak. Ez a helyzet a fejlődő országok szépen kidolgozott, de megvalósíthatatlan programjai esetén, de például a spanyol decentralizációs törekvéseknél is.

A területi problémát a szerzők általában az ország kisebb-nagyobb régióinak gazdasági, szociális különbségeként értelmezik. Ezek lehetnek hivatalos közigazgatási egységek: megyék, vajdaságok, provinciák, autonóm tartományok, vagy a szerző által elhatárolt nagyobb körzetek. Sok szerző gondol azonban a falu-város egyenlőtlenségeire, vagy a nagyvárosok belső problémáira is, mint a területi kérdés egyéb oldalaira.

Az összehasonlításhoz alkalmazott mutatók tekintetében a legkülönbézetlenebb járnak el. Van tanulmány, mely 15 mutató alapján írja le a különbségeket /Lengyelország esetén 9 gazdasági és 6

szociális mutató/, míg a Kamerunról szóló nem is elemzi adatszerűen azokat. A többi cikk általában 4-5 mutatót alkalmaz, legtöbbször természetesen valamilyen egy főre jutó jövedelemadatot, de gyakran előkerül a munkanélküliségi ráta, a migráció mértéke, vagy a foglalkoztatottak megoszlása.

A tanulmányok általában tartalmazzák az adott országok azon intézményeinek leírását, melyek a területi politikához kapcsolódnak, vagy kapcsolódhatnak. A cikkek a témakörön belül különböző problémákra helyezik a hangsúlyt, ami nemcsak a szerzők szemléleti különbségét tükrözi, hanem az adott ország legégetőbb gondjait is.

Általános elméleti kérdéseket a fejlődő országokról irt dolgozatok fejtegetnek. A Costa Ricáról szóló cikk szerzője /E. A. Brugger/ az átfogó, komplex, hosszútávú tervek végrehajtásának nehézségeit elemzi, a Kamerunról szóló /W. H. Rambousek/ kissé ironikusan medítál a fejlődő országok területi politikájának "misztikus művészet" állapotáról, a nigériai cikk /T. Rauch/ a területi egyenlőtlenségeket a gazdasági növekedés típusával szoros összefüggésben írja le.

- Costa Ricában formálisan létezik jól kidolgozott területi politika és tervezés, de végrehajtása távolról sem megoldott. Ezért van a cikk hangsúlya a végrehajtás általános és helyi feltetelein.

- Kamerunban a ZAPI /Zones Agricoles de Priorités Intégrées/ rendszerének ismertetése érdekes kísérletet mutat be a vidéki területek fejlesztésére, mely összefüggésben van azzal, hogy az ország sikeres fejlődése a mezőgazdaságban termelt exportcikk termelésén alapul. Itt a területi tervezést legjobban az adatok hiánya akadályozza.

- Nigériában hivatalosan nincs területi politika, ezért vizsgálja a cikk elsősorban az általános gazdasági fejlődés és a területi egyenlőtlenségek kapcsolatát. Az is kiderül, hogy a kormány bizonyos intézkedéseinek van területi hatása, de az éppen sulyosbitja a területi különbségeket.

- A malaysiai tanulmány /K. Krüger/ a gazdasági fejlődés és a területi különbségek részletes adatszerű elemzése után a NEP /New Economic Policy/ keretén belüli kísérleteket írja le. Itt is a középpontban a mezőgazdaság fejlesztése van.

A fejlett tőkés országokról irt esettanulmányok főleg leíró jellegűek:

- Az NSzK-ban és Nagy-Britanniában a területi politika és tervezés nagy multra tekint vissza, bár eszközeik általában közvetettek. A róluk szóló cikkek /H. U. Jung illetve M. Frost és N. Spence/ így a már működő gyakorlatot ismertetik, annak eszközeit, hibáit, eredményeit és a jelenlegi módosításokat.

- A spanyol tanulmányban /M. Hebbert/, mivel a területi fejlesztés multja jelentéktelen Spanyolországban és mivel a területi kérdések szorosan összekapcsolódnak politikai kérdésekkel, az alakuló autonómiák és a nemzeti szint kapcsolatának jelenére és lehetőségeire helyeződik a hangsúly.

Lengyelország esetében a szerző /F. E. I. Hamilton/ a 30-as évektől kezdődően történelmi elemzéssel dolgozza fel az eddigi területi politikai kezdeményezéseket. Az utóbbi évekhez kapcsolódva megpróbál olyan tényezőket találni, melyek a jelenlegi válsághoz vezettek. A tanulmány értékét rontja az utolsó fejezet tudománytalan patetikus hangneme: "A tervezés és végrehajtás annyira jó, amennyire az emberek foglalkoznak vele, de Lengyelország nagy gyűjtőhelye a tehetséges embereknek, akik ha adva van a lehetőség, a kezdeményezés és a motiváció fel tudnak és fel fognak emelkedni odáig, hogy 2000-re egy gazdagabb, igazságosabb Lengyelországot építsenek fel."

A tanulmányok általában igényesek, különösen nagy értékük, hogy sok közülük nem csupán mennyiségi különbségnek tekinti a területi egyenlőtlenségeket, hanem a gazdaság szerkezeti problémáiként, sőt az elemzésbe bevonnak társadalmi, politikai tényezőket is. Stílusában a legolvasmányosabb W. H. Rambousek cikke, a legunalmasabb M. Frost és N. Spence Angliáról írt tanulmánya, bár ez nem jelent a tudományos megalapozottság szempontjából értékelést.

Nem véletlenül hagyatam utoljára az első tanulmányt, mely azt az álláspontot bírálja, ami szerint "A területi egyenlőtlenségek növekedése a tipikus a korai fejlődési szakaszokban, míg a területi közeledés jellemző a nemzeti növekedés és fejlődés érettebb fejlődési fokain" /Williamson/. A cikk szerzője /G. Krebs/ először kritizálja az elképzelést igazoló tanulmányok módszereit, majd maga is megpróbálja leírni a megfigyelhető tendenciákat a rendelkezésre álló adatok alapján, végül az álláspont elméleti hibáit tárja fel. Így több módon cáfolja az elméletet és megállapítja: "A területi fejlődésnek általános elmélete nem létezik." A Geofórum c. folyóirat tanulmányai szintén azt bizonyítják, hogy a területi probléma a legkülönbözőbb módon vetődik fel a világ országaiban és az egyenlőtlenségek a jelen fejlődési szakaszban a kormányok intézkedései ellenére sem csökkennek még a fejlettebb országokban sem. "Kétségtelen, hogy az ilyen átfogó politika, mint a területi politika a bukás csíráját kezdettől fogva magában hordozza, mivel nagyon sok a következménye" /E. A. Brugger/.

Pergler Éva

Készült az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet házi sokszorosítóján /rotaprint eljárással/. Példányszám: 450. A kiadásért felel: Dr. Pécsi Márton intézeti igazgató

